

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅBENRÅ BYS HISTORIE

Åbenrå Bys Historie

Redigeret

af

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen

I

Indtil 1720

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 25

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt
1961

UDGIVET MED STØTTE FRA ÅBENRÅ BYRÅD
OG DANSK KULTURSAMFUND.
NOGLE AF DE I BOGEN ANVENDTE Klicheer
ER STILLET TIL RÅDIGHED AF REDAKTIONEN
FOR »DANMARKS KIRKER«.

*Historisk Samfund for Sønderjylland
takker for den modtagne støtte.*

Middelalderen

Beliggenhed og ældste bebyggelse

Beliggenhed.

»Byen Åbenrå ligger på et henrivende skønt sted, omkranset af herlige skove, agre og enge, så at den at se til er som et smukt sommerlyststed, hvor alle slags små skovfugle sommeren igennem synger på det allerlifligste«.

Disse ord findes som indledning til bykrøniken fra 1635, og hvad der her er udtalt, har der hersket fuld enighed om i alle senere behandlinger af byens historie, thi mild og blid er naturen på dette sted. Hvorhen end øjet vendes, er det de skovklædte morænebakker, der afslutter synsranden og indrammer et landskabsbillede af sjælden ynde.

Brattest rejser sig bakkehædet imod nord, hvor det næsten får karakter af en skærmende mur, mens Åbenrå fjords brede og dybe tunneldal syd og vest for den gamle bykernes bakkehvælv fortsætter sig ud i de udstrakte, åbne enge, indtil endemorænenes bakkekam også her sætter bom for synsbilledet. Landskabets afsluttedhed brydes således kun af fjorden, og det kan derfor hævdes, at her har naturen fra første færd formet historien. Åbenrås fremtid lå på havet! Det er den frie og uhindrede adgang ud til det åbne vand, der har været årsag til byens opkomst.

Helt op til moderne tid har vejforbindelserne fra fjordens strand til landet bag den skovklædte bakkerand budt trafikken de allerstørste vanskeligheder. Selv de dybe dale, der adskillige steder kløver bakkerne omkring den brede fjorddal, har kun under stort besvær været passable. Men de udmærkede landingsmuligheder, der fandtes der, hvor det langstrakte bakkehvælv skyder sig helt frem til fjorden, har fået folk til at trodse de stejle veje ned over de skovklædte bakker til dalsænkningen. Alligevel er det først efter den moderne tids vejanlæg, at oplandshandel har fået større betydning for Åbenrås økonomiske liv. Indtil da var det på fjorden og på havet hinsides den, at åbenråerne måtte skaffe sig føden.

Det er som nævnt engene, der udfylder den største del af terrænet vest for fjorden, og hele middelalderen igennem har færdsel i sydgående retning fra den nuværende bybakke derfor kun været mulig, når vejrforholdene tillod det, thi i tider med kraftig pålandsvind og rigelig nedbør blev de side engdrag forvandlet til delvis oversvømmede og i hvert fald uvejsomme områder. En af Åbenrås tidligere historikere, *Thomas Ries*, selv barn af byen og derfor dybt fortrolig med de stedlige forhold, har i følgende ord skildret disse tilstande fra tiden omkring 1920:

»Når ved vintertid østenvinden driver fjordvandet ind over engene, og der samtidig kommer dygtig nedbør, oplever man endnu den dag i dag til trods for, at det salte vand kun kan komme ind ad den forholdsvis smalle å (og ikke som i tidligere tider over Sønderport og Sønderchaussé (Flensborgvej), som begge dengang lå mange fod lavere), at alt land, som ligger op til Hjelm vest- og sydvestfor Sønderport, helt forvandles til hav eller indvand, som vejrsmøllens bakke og Brundlund slot med Slotsmøllen og vejen til slottet rager op af. Det er som et billede fra tider, ingen kan mindes, halvt sagn, halvt virkelighed, der her, omend kun for få dage, træder én for øje«.

At herredsskellet mellem Rise og Lundtoft herreder netop har dannet sig langs med Skelbækken syd for Sønderskov og syd for disse engdrag, tjener kun til yderligere bekræftelse af det faktiske forhold, som de uvejsomme strækninger syd for bybakken har været ophav til. Åbenrå er derfor ikke blevet til på samme måde som dens nordlige naboby. Her er der ikke som i Haderslev tale om et nord-sydgående færdselsstrøg, som i forbindelse med en havneplads har dannet et naturligt samlingssted for mennesker, men her er det forbindelsesvejene fra stranden ind til oplandet bag ved bakkeranden, der — hvor besværlige de end har været — har skabt betingelsen for bosættelse.

Forbindelsesveje.

Fire veje aftegner sig som særligt betydningsfulde i denne sammenhæng. For det første vejen over bybakken igennem Kolstrup forbi Skedebjerg til Brunde og til Rise herredskirke. Dernæst vejen imod vest omtrent ad Forstallé og Skinderbro til Søst, hvorfra den søger videre mod herredsbyen Rise, og endelig vejen syd ud af byen over Bulbro, en gammel plankelægning gennem de side engdrag, frem til den forlængst forsvundne middelalderlandsby Hessel, hvor

De fire gamle forbindelsesveje. Udsnit af Johs. Mejers kort over Åbenrå amt 1640.

senere kvarteret omkring »Cecilielyst« voksede op. Herfra fortsætter vejen op over Saltbjerg forbi Gallehus til Årslev og videre vestpå. Havde man passeret Bulbro, var det desuden muligt at komme sydpå gennem Rugkobbøl forbi »Sandved led« ved Farversmølle og herfra videre til Årup, Stubbæk og Ensted. Dette vejstykke har vel i fjerne tider udgjort byens vigtigste sydgående forbindelse, idet den kortere vej langs med fjordens inderste bred til helt op i 1700-årene kun var farbar i godt vejr. Herredsgrænsen ved Skelbækken mellem Rise og Lundtoft herreder har således i vid udstrækning været bestemt af naturlige forhold. Imod nord var vejforbindelserne med det store Løjt sogn hæmmet af terrænforholdene, der helt op til nyere tid har voldt betydelige vanskeligheder — i hvert fald for den kørende trafik.

Alle de omtalte veje har fra de nævnte steder samlet sig på det forholdsvis smalle bakkedrag, der fra nordvest springer helt ud til fjorden, næsten på alle sider omsluttet af fjorden, men det eneste sted for enden af fjorden, hvor en jævn skrænt skyder sig helt ud til strandlinjen, og dermed det eneste sted, hvor der frembød sig gode betingelser for bosættelse. På bakkehælvets skråning ud imod

det åbne vand har *handelsmænd* og *fiskere* kunnet bygge deres boliger i sikkerhed for det lunefulde hav, der skulle bringe dem det daglige brød, men for strandlejets søfarende folk har det desuden været en fordel at kunne bygge så nær ved havstokken, at de har haft mulighed for at trække deres fartøjer op på stranden, når de skulle efterses, eller når havet viste tænder. Den ældste bosættelse er derved på en naturlig måde kommet til at danne en bræmme langs med kystlinjen.

Det ældste Åbenrå.

At det har forholdt sig således, er endnu let at konstatere for enhver, der har et nøjere kendskab til Åbenrås topografi. Man forbavses ofte ved at iagttage, hvorledes ældgamle forhold som de just nævnte har formået at efterlade sig spor helt op til vor tid. Århundred er fulgt på århundred med alle de omskiftelser, som så lange tidsrum nu engang indebærer, og alligevel er det endnu i vor tid muligt ved en opmærksom betragtning af matrikelskortene at spore morsomme træk, som i virkeligheden hidrører fra den allertidligste bosættelse. Det er således ejendommeligt, at den snævre del af Gildegade hører op, hvor terrænets fald ned imod Maderne nord derfor begynder. Fra dette sted kryber den snævre Gildegadegang imod øst ned ad skråningen og slår et stykke nede et ejendommeligt slag imod syd netop på det sted, hvor skrænten hører op, og hvor man derfor kan formode, at havstokken har været i gammel tid. Endvidere vil man lige syd for det sted i Skibbrogade, hvor denne gades bratte fald standser, kunne iagttage en smal slippe, der strækker sig helt ind bag de langstrakte grunde fra Fiskergades østlige husrække. Altsammen usvigelige vidnesbyrd om den gamle strandlinje!

Hvor Søndergade begynder at skråne, har man fundet spor af pæleværk, vel sagtens rester af den gamle Sønderbro, idet det vil være rimeligt at antage, at åen — senere kaldet *Mølleåen* —, som Åbenrå har fået navn efter, i tidligere tid har haft et noget nordligere løb, end det er tilfældet nuomstunder, således at grundene fra *Slotsgades* sydlige husrække er nået ned til åens bred. Ejendomsforholdene på sydsiden af denne gade bekræfter denne antagelse, så meget mere, som der endnu så sent som fra 1680 i anledning af en smugleriaffære findes vidnesbyrd om bådetrafik op ad Mølleå til en af grundene ved Slotsgade. Gennem århundreder helt op til 1861 hørte det meste af Slotsgade ind under amtets jurisdiktion, men de allerøstligste ejendomme med grunde ned til åen har altid hørt ind

Udsnit af matrikelskortet over Åbenrå. 1. Eksisterende matrikelskel, inden for hvilke stadgraven må antages at have ligget. 2. To m-kurven. 3. Kirkejord, formentlig tilhørende Skt. Knud. 4. Matrikelskel mellem Vestergade og Slotsgade, tidligere amts- og kommuneskel. 5. Den formentlige beliggenhed af Åbenråhus. 6. Mølleå's udløb. Stiplet og delvis optrukket langs med matrikelskel i det tidligere åløb. 7. Rester af forsvundet vandløb, pibbel, omkring Åbenråhus.

under Åbenrå købstad. Også dette forhold tør antages at have sin rod i den allerældste bebyggelse.

Fra bybakkens yderste rand ved Gildegade i en halvbue følgende Fiskergade og over Søndergade til et lille stykke ind i Slotsgade — med andre ord hele det område, der i gammel tid kaldtes »Holmen« — her var da beliggenheden af det ældste Åbenrå, »Opnør (ved) å«, eller som det hedder i den ældste skriveform i byens stadsret, skræen fra 1335: *Opneraa*.

Opnør og Opnør-problemet

Opnør i historien.

Navnet Åbenrå viser med al tydelighed, at havnepladsen har været barn af en ældre bebyggelse, af en nu forlængst forsvunden landsby, der i Kong Valdemars Jordebog fra 1231, et vigtigt kilde-skrift til belysning af vort lands forhold i middelalderen, findes navngivet som *Opnør*. Men det er til gengæld også eneste gang, at denne landsby findes omtalt, mens den endnu eksisterede.

Næste gang, Opnørs navn dukker op, er i 1335, da den i skråens latinske tekst kaldes *Gamel Opner*. Navnet forekommer under opremsningen af syv landsbyers marker, hvori borgerne i »Opneraa« havde fået tilstået græsningsrettigheder. I sætningen, der følger umiddelbart efter dette sted i skråen, omtales endvidere noget jord, som kongen havde købt i *Gamel Opners og Kolsthorps mark*. »In campo Gamel Opner et Kolsthorp«, »in deme velde Gammeloppener unde Kolstorppe« hedder det i den latinske tekst og i en plattysk oversættelse fra begyndelsen af 1400-årene.

Navnet *Kolstrup* peger med al ønskelig tydelighed hen på, at det drejer sig om et yngre landsbyanlæg, der kan henføres til tidsrummet mellem vikingetid fra 800—1050 og Valdemarernes tidsalder fra 1157 til 1241. Et *torp* er nemlig en udflytterby fra et ældre landsby-samfund, fra en såkaldt *adelby*. I Jyske Lov fra 1241 er der lovgivet i forholdet mellem adelby og torp. Det hedder bl. a., at adelbyens folk kan kræve, at torpets beboere skal flytte tilbage, med mindre de har tre vintres hævd på deres udflytning. Kolstrup er altså tydeligt nok en udflytterby, mens adelbyen, som udflytningen er sket fra, må være Opnør. Skråens anvendelse af entalsform af ordet »mark« i såvel den latinske som plattyske tekst fortæller, at de to byer har haft markfællesskab, eller at kolstrupperne har overtaget Opnørs mark efter denne landsbys undergang.

Som nævnt kaldes Åbenrå *Opneraa*, ikke »Ny Opner« eller blot »Opner«. Det kan muligvis betyde, at »*Gamel Opner*« skal forstås som »det tidligere, det forhenværende« Opner — med andre ord: er denne tolkning rigtig, fortæller allerede selve navnet, at landsbyen Opnør har været forsvundet på det tidspunkt, da skråen blev nedskrevet.

Når den ikke des mindre alligevel nævnes, er grunden nok den, at skråen bygger på ældre vedtægter, således som det netop fremhæves i indledningen: »Vi rådmænd og borgere i Opneraa har fast-

sat og ladet skrive vor stadsret, som kaldes skrå, således som den var på kong Valdemars tid«.

Dengang eksisterede Opnør endnu, og derfor har man i 1335 fundet det betimeligt at bibeholde navnet på den forsvundne landsby, thi her havde samme kong Valdemar jo bevilget borgerne »fægang«, græsningsrettigheder, ligesom i seks andre landsbyer, og her »i Gammel Opnørs og Kolstrups mark«, som det i 1335 udtrykkeligt hedder for at bringe overensstemmelse mellem dengang og nu, havde kongen købt jord, det såkaldte »Kungskøb«. Engang i hundredåret mellem 1231 og 1335 må da den katastrofe være indtrådt, som har medført landsbyen Opnørs undergang. —

Helt siden man midt i forrige århundrede blev klar over, at der engang har eksisteret et gammelt bondesamfund Opnør, som har fostret købstaden Åbenrå og derefter er gået til grunde, har der været fremsat højst forskellige teorier om, hvor man skal søge denne forsvundne landsby.

Hvad betyder navnene Opnør og Åbenrå?

Selve tolkningen af *stednavnet Opnør* hersker der i vor tid stort set enighed om, idet det er den almindelige mening, at navnet skal deles *Opn-ør*, og at forleddet indeholder adjektivet opæn »åben«, mens endelsen består af substantivet ør(æ) med betydningen »sandet strandbred«.

Den nuværende enighed om tolkningen af *stednavnet Åbenrå* på grundlag af landsbynavnet Opnør er ikke af særlig gammel dato, men det samme gælder også forståelsen af mange andre af vore ældre stednavne. Nutildags går alle tolkningsforsøg ud fra de tidligst forekommende navneformer. For Åbenrås vedkommende er de middelalderlige skriftformer skråens Opneraa, senere forekommer Oppenraa og Oppenra i den plattyske oversættelse af skråen, der som nævnt skriver sig fra begyndelsen af 1400-årene. Senere forekommer navneformer som Openraa, Openra, Apenraa, Apenra. Både o og a er vist oprindelig brugt til at betegne bogstavet å. Først fra begyndelsen af 1500-årene finder man i tyske kilder navneformen Apenrade, der meget hurtigt sejrede over alle de andre skriftformer og blev regnet for byens »officielle« navn helt op til tiden efter den slesvigske treårskrig og derefter igen under fremmedherredømmet indtil genforeningen.

Ældre stednavnetolkninger.

I bykrøniken fra 1635 siges der om »Apenrade«, at navnet oprindeligt havde været »Abenroye«, idet der ved »rydning« skulle være skabt en »åben« vej. Kort tid efter fremsattes i Caspar Danckwerths »Neue Landesbeschreibung der zwei Hertzogthümer Schleswig und Holstein« fra 1652 den formodning, at navnet egentlig skulle være »Apenreide« med betydningen »den åbne red«. Et par menneskealdre senere hævdede Erik Pontoppidan i »Theatrum Daniæ« fra 1730, at endelsen var »vrå«, således at Åbenrå måtte betyde »det åbne hjørne«. Men alt dette er naturligvis blot frie konstruktioner; de er uden grundlag i de ældste skriftformer og har kun kuriositetens interesse.

I 1855 udgav P. G. Thorsen Åbenrå skrå i sin bog om »De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter«. Han fandt heri navneformerne Opneraa og Gamel Opner, og han var den første, der forstod, at det sidste led i Åbenrå måtte være »å«, mens forleddet var landsbynavnet Opnør, således som det staves i Kong Valdemars Jordebog. Opnør tolkede Thorsen på samme måde, som man i almindelighed gør det den dag i dag, nemlig Opn-ør »åben strandbred«.

Senere har A. D. Jørgensen ganske vist forsøgt at tolke Opnør ved en deling i »op« — med henblik på bybakken — og »nør« som sideform til »nor«. Denne tolkning blev også tiltrådt af Th. Ries, mens Vilh. Marstrand i sin bog »Aabenraa« fremsatte den påstand, at Opnør skulle opfattes som en sammentrækning af et forsvundet landsbynavn »Ovening« og endelsen »ør«, men dermed er man havnet i et ganske tilfældigt gætteri uden hjemmel i noget som helst.

P. G. Thorsens tolkning står stort set fast den dag i dag og deles af de fleste stednavnekyndige, selv om A. D. Jørgensens tolkning også har sine tilhængere.

Tidligere forsøg på en lokalisering af Opnør.

Nu er »ør« et gammelt ord for strandbred og forekommer som sådant i adskillige danske stednavne. Det skulle derfor synes naturligt at søge det gamle landsbysamfunds beliggenhed i nogenlunde nærhed af fjorden, men på den anden side må det indrømmes, at de to ovenfor anførte vidnesbyrd om Opnør fra 1231 og 1335 i sig selv ikke kan tages til indtægt for en nøjere lokalisering af landsbyens beliggenhed. Spørgsmålet om, hvor Opnør har ligget, har derfor i det sidste hundrede år været genstand for en indgående drøftelse af alle, der har befattet sig med Åbenrås ældste historie.

Den almindelige mening har vel altid været, at Opnør skal søges inden for Åbenrås gamle byområde. Denne opfattelse havde allerede Thorsen gjort sig til talsmand for i midten af forrige århundrede, idet han mente, at betegnelsen »Gamel Opner« efterhånden var blevet brugt om det bondesamfund, som havde været ophav til det nye købstadanlæg. »Den oprindelige plads er da til forskel blevet kaldt »Gamel Opner«, ganske i lighed med landsbysognet Gammel Haderslev og staden Haderslev«.

Imidlertid har ikke alle villet slå sig til tåls med denne forklaring. Hertil har især den kendsgerning bidraget, at nogle jordarealer nord for gården Enemark frem til det sted, hvor Søst-vejen skærer vejen fra Enemark til Nymølle, fra gammel tid har båret navnet »Gammel Obening« eller »Gammel Øbening«. De ældste navneformer er i regelen meget stærkt forskrevne, hvilket følgende eksempler til fulde vil kunne bevidne: Gammeloppenit (i 1606), Gammelobeimigh (i 1609), Alt Obening (på Mejers kort 1641). I en jordebog over Rise herreds tilliggende fra 1704 forekommer markerne også i højst forskellige skriveformer, men af disse synes især formen »Gammel Øbening« at have hævdet sig i senere aktstykker. I sidste slægtled skal markerne af egnens folk være blevet kaldt »e Ofning«, og i betragtning af de ældste skriftkilders højst forvanskede navneformer synes det ikke uden videre tilrådeligt at sætte dette marknavn i forbindelse med landsbynavnet Øbening i Egvad sogn. Endnu mere betænkeligt må det siges at være, når A. D. Jørgensen til dette terræn har villet henlægge en forsvundet landsby »Øbening« — eller »Ovening«, som Vilh. Marstrand foretrak at kalde den.

De ældste optegnelser forvrængede endelser skal vel opfattes som »Gammeloppener« eller »Gammeloppening« (-løkker), og man kan da næppe komme uden om, at navnet må have forbindelse med det middelalderlige landsbynavn Gammel Opner. Dette synspunkt er sidst blevet underbygget af N. Black Hansen, der mener, at marknavnet »Gammel Obening« har sin parallel i nogle »Søesinger løkker« i nærheden, »således at markerne står i tillægsnavneforhold til det vitterligt eksisterende Gamel Opner, hvilket navn vel er blevet endelsessvækket ved forlængelsen«. Men dermed er naturligvis ikke sagt, at landsbyen Gamel Opner skulle have ligget her; den har blot haft nogle marker her.

Sagen er nemlig den, at navnet Opnør forekommer i endnu en kilde, ovenikøbet en middelalderlig, omend det må påpeges, at den kun er overleveret i en afskrift fra 1700-årene, men hvorom alt er,

kan dens oplysning nok tjene til at lede opmærksomheden bort fra »Gammel Obening løkkerne«. I det slesvigske domkapitels register over jordegods fra 1352 findes opført et præbende i Avbæk på nord-siden af Åbenrå fjord, og til dette hørte $\frac{1}{2}$ otting jord, som lå »i Opner skov«, »in silva Opner«. Efter beliggenheden kan der med denne skov kun være ment den nuværende Jørgensgård skov.

Men ved siden af dette udsagn kunne endnu et vidnesbyrd fra middelalderen synes at skulle henlede opmærksomheden på *Jørgensgård* som det sted, hvor Opnør har haft sin beliggenhed. Det er nævnt, at kongen ifølge skråen havde købt noget jord »i Gamel Opners og Kolsthorps mark«. Dette »Kungskøb« findes på Johs. Mejers kort over Åbenrå fra 1641 og på de tyske matrikelskort fra ca. 1870 aftegnet som henholdsvis »Konigskauff« og det forvanskede »Kongenskiøg«. Efter beliggenheden at dømme har det været de marker, der nu findes øst for Stentoftvej eller Knapstien bag ved Buklundsbæk. Kortene viser endvidere, at »Kongskøb« ligger på Jørgensgårds grund, hvorfor Stednavneudvalget i »Sønderjyske Stednavne« har ment, at Opnør skulle søges på Jørgensgårds jorder.

Gammel Obening og Jørgensgård bliver da de to steder, hvortil nogle forskere har ment at kunne lokalisere det gamle Opnør, to steder, der inden for Åbenrå sogns grænser ligger så langt fra hverandre som vel tænkeligt. Selv om tilhængerne af en placering af Opnør på Jørgensgård vil løse problemet ved, at Opnør-folkene på Jørgensgård godt kan have haft visse marker ude ved Nymølle, synes vanskelighederne ved en sådan tolkning ikke uden videre at være overvundne, men snarere blot pressede i form, så at de ikke strider mod hinanden. —

Hvor lå Opnør?

En kilde synes kun i ringe grad at være blevet inddraget i de forskellige undersøgelser over de topografiske tilstande i middelalderen, og det er det fortrinlige *kortværk*, som kartografen *Johs. Mejer* fra Husum udsendte i 1641 over Åbenrå amt, der ganske vist dengang kun omfattede Rise og Sønder Rangstrup herreder samt Varnæs birk. Åbenrå er heri repræsenteret ved et udmærket oversigtskort over Åbenrå kirkesogn, hvorefter de enkelte lokaliteter udførligere behandles på følgende specialkort: 1) Brundlund ladegård med dens jord, 2) Åbenrå byområde, 3) Jørgensgård med jordtilliggende, 4) Sønderskov og 5) landsbyen Kolstrup med dens marker og skove.

Oversigtskortet over Åbenrå kirkesogn giver et klart indtryk af

dette områdes geografisk set usædvanligt faste afgrænsning. Et sådant område må fra begyndelsen have været bestemt til at udgøre en enhed lige fra den uvejsomme Nørreskov ud over dalbunden med dens hvælvede bakke ved fjorden frem til Sønderskov, der på Johs. Mejers tid endnu tydeligere end i vor tid har dannet en naturlig grænse mod Ensted sogn og Lundtoft herred syd for Skelbækken. På samme måde er sognets grænser imod øst og vest meget skarpt markerede, sådan som det også stadig er tilfældet lige fra Jørgensgård skov, skråens »Østerskugh«, og ind til de skovklædte bakker imod vest.

Det ville ganske simpelt stride mod al natur, om den landsby, der har været ophav til købstaden, skulle have været henvist til det ubetydelige hjørne af dette område, som Jørgensgårds jorder dækker — for slet ikke at tale om de i denne forbindelse helt uanselige Gammel Obening løkker —, mens torpet Kolstrup breder sig over en meget betydelig del af dette område. På Johs. Mejers kort er Jørgensgårds areal anslået til godt 769 toftroder, deraf agerlandet kun 125 toftroder, mens Kolstrups tilliggende udgjorde 1426 toftroder, hvoraf agerlandet dækkede 480 toftroder. Skulle Opnør have været henvist til Jørgensgårds jorder, ville denne landsby have været en af amtets mindste og ubetydeligste.

En nøje betragtning af Johs. Mejers sognekort over Åbenrå viser *Kolstrup bymarks* mærkeligt forrevne udseende på den tid. Især må det forbyse, at kolstrupperne også har haft marker omkring den nuværende Haderslevvej, ja helt over til Gl. Kongevej, hvortil de kun har haft adgang over det nuværende banegårdsterræn, hvor der var et vadested »Langevad« over Tyvkærbækken, før den løb ud gennem Maderne til Kilen. Efter jordfordelingen at dømme synes det mere naturligt at antage, at det er Jørgensgårds tilliggende, der er skåret ud af Kolstrups mark, end det omvendte, at Kolstrup skulle have været en aflægger af en landsby med beliggenhed på Jørgensgård.

Imod syd er det tydeligt nok Brundlund slot med dens tilhørende *ladegård*, »Vorwerck und Meyerhoff«, der har ædt sig ind i Kolstrup bymark. Højest ejendommeligt er det, at Johs. Mejer på sognekortet over Åbenrå såvel som på specialkortet over Brundlund ladegård har inddelt ladegårdsjorden i ikke mindre end tre dele og dertil er anvendt den samme priksignatur, som han plejer at betegne bymarkskel med. Det drejer sig om følgende tre områder:

- 1) Arealerne mellem Hesselbæk og Mølleåen i dennes øvre løb,

altså alt land fra Gammel Obening i vest og ind til Grønnevej. I den sydlige del af dette område vest for sammenløbet af Hesselbæk og Mølleå findes anført navnet »Ornum«.

2) Arealerne fra området ved Brundlund slot, hvortil også hele Mølledammen omkring Slotsmøllen er medregnet, samt alt land syd for Mølleås nedre løb og syd for Hesselbæk helt ud til Hjelm skov, bl. a. omfattende Rugkobbøl og »Gammeljord«.

3) Arealerne omkring den forsvundne middelalderlandsby Hessel lige fra Bag Hjelm til Bøgelund, vel sagtens den gamle landsbyjord omkring Hessel.

Selv om der er hengået adskillige århundreder fra middelalderens begyndelse og til Mejer i 1641 havde sine kort færdige, vil det være oplysende at sammenligne Mejers afgrænsning af Åbenrå bys område med skråens udsagn om, hvor langt »byfreden« gik, d. v. s., hvor stort det område var, i hvilket Åbenrå stadsret havde gyldighed. Det hedder herom i skråen: »Fremdeles vor »byfrith« — på plattysk: »vryheid« — strækker sig til vands til Skærrev; til lands til »Kungslund«, til den nærmeste bæk der og ligeledes til »Gunny thwet lith« og ligeledes til Kolstrup stenbro og til bækken »northen by« — på plattysk: »northen dorppe«.

Stednavnet »Kongslund« kendes kun fra skråens omtale, men må betegne terrænet omkring Brundlund slot, og bækken, der nævnes, må have været Mølleåen, således at nutidens Sønderport med Skt. Andreas kapellet ved den gamle vej til Tønder i middelalderen lå uden for byens jurisdiktion.

»Gunnitved led« eller måske »Gundeved led« kan af Åbenrås ældre jordebøger og de tyske matrikelskort fra ca. 1870 stedfæstes til arealerne umiddelbart syd for Forstallé på strækningen fra Callesensgade til statsskolen, mens den ellers så fortrinlige Johs. Mejer i dette tilfælde har begået en placeringsfejl, idet han har afsat denne lokalitet i skoven lidt oven for Nymølle.

»Kolstrup stenbro« har været navnet på den stensatte kirkevej fra Kolstrup op til Skt. Nikolai eller på en bro over et vandløb, vel sagtens på det sted, hvor nutildags Klinkbjerg fortsætter som Kolstrup bygade.

»Bækken norden by« antages at være det lille vandløb, »pibbel«, som løber sammen med Tyvkærbæk og udmunder i Kilen, hos Mejer »Purrenkiell«. I god overensstemmelse hermed fremgår det af jordebogen fra 1704, at Langevad danner grænsen for byfreden imod nord.

De quantitative Camporum.
 1. Hesselands — 5027 72.
 2. Heselands — 6157 162.
 3. Gøttinger Mark — 5537 83.

Jr. — 1752½ 7. 51.

Sii i speculatib. f. f. h.
 Digib. BRANDLUND VIND MEYER
 HOFE: græset nr Norden an
 Colstrup. For vesten an Post. Vand
 Hæglæe. For Siden an Siden.
 Holz: Vand nr Osten an Post.
 Sæder Hæglæe: Vore hie
 Hæglæe.

Brundlund ladegårdsmarker. Johs. Meyers kort over Åbenrå amt. 1640.

Interessant er det i denne forbindelse, at skråen bruger udtrykket »northen by«, i den plattyske oversættelse: »northen dorppe«; det kan vel kun betyde nord for landsbyen Opnør. På Valdemars-tiden var det senere Åbenrå jo af en så ringe udstrækning — kun halvvejs op ad bybakkens sydlige skråning —, at der har været rigelig plads til en landsbys tofter nord derfor. Med udtrykket »by« er da ment »landsby«, hvilket er i overensstemmelse med datidens sprogbrug og desuden bekræftes af den plattyske teksts »dorppe«. Hermed skulle placeringen af det forsvundne Opnør til området omkring sognekirken Skt. Nikolai øverst oppe på bybakken da være fastslået.

Hvad skråen oplyser om byfredens udstrækning passer til punkt og prikke til Johs. Mejers afgrænsning af Åbenrå købstadsområde. Een ting må imidlertid være påfaldende, nemlig byfredsområdets udstrækning nord for den middelalderlige købstads grav lige fra rådhuset til banegårdsterrænet, hvor »bækken norden by« skal søges. Efter Valdemars-tidens oprindelige vedtægter er byfreden ganske sikkert ophørt, hvor det bebyggede område gjorde holdt, nemlig ved *stadsgraven*, men efter landsbyen Opnørs tilintetgørelse har købstadfolkene rimeligvis fået overladt tomten af den forladte *kirkeby på bakken*. Takket være dette forhold havde Åbenrå naturlige udvidelsesmuligheder op ad bybakken, hvor allerede i slutningen af middelalderen Storegade og Ramsherred begyndte at tage form.

Opnør må efter det anførte tænkes at have ligget midt på bybakken og har vel sagtens været *sognebyen* for den fast afgrænsede geografiske enhed, som Åbenrå kirkesogn udgør den dag i dag. I ældre tid strakte de ofte oversvømmede engarealer sig som nævnt ind over Sønderport og Sønderchaussé til et godt stykke vest for Brundlund slot. Den sydlige del af det nuværende Åbenrå kirkesogn, der fra vest af udgjordes af den lille middelalderlandsby Hessels jorder og derfra ind imod fjorden af Rugkobbøl og »Gammeljord«, hvor der måske også engang har ligget en mindre landsby, har som følge af disse forhold haft en noget dårligere forbindelse med sognets centrum på bybakken.

Det er vel ikke utænkeligt, at det *Skt. Andreas kapel*, som i middelalderen lå på det såkaldte »Kapelbjerg« ude ved det nuværende Sønderport har tjent til brug for beboerne i dette område eller for de vejfarende, der ad Bulbro færdedes syd ud af byen, mens sognets religiøse samlingssted har ligget på bybakkens top, det mest fremtrædende sted i hele landskabet — som så mange andre steder i lan-

det et talende vidnesbyrd om de gamles udprægede sans for monumentalitet.

Thi derom kan der vel ikke herske tvivl, at hvor nu Åbenrås hovedkirke *Skt. Nikolai* knejser, må engang den langt mere beskedne trækirke havde ligget, der har været det *åndelige centrum* for landsbysamfundet *Opnør*, hvis huse og gårde vel sagtens har ligget i kirkens umiddelbare nærhed. Kun på den måde lader det sig på en naturlig måde forklare, at åbenråerne siden midten af 1200-årene havde deres hovedkirke liggende på bakketoppen nord for stadsgraven og dermed uden for det egentlige købstadsområde. Åbenråerne var jo til at begynde med *udflyttere* fra den gamle adelby ligesom kolstrupperne, men mens kolstrupperne havde taget ny jord op til dyrkning i adelbyens overdrev, havde åbenråerne slået sig ned ved havnepladsen på stranden, hvor handel og fiskeri var blevet deres vigtigste erhverv. Skråen giver således et tydeligt udtryk for det fællesskab, der endnu på kong Valdemars tid havde gyldighed mellem adelbyen Opnør og dens to udflyttersamfund Åbenrå og Kolstrup.

At nogle marker langt ude mod vest senere kaldes Gammel Obening, fortæller ikke noget om Opnørs beliggenhed, men betegner blot som tidligere anført disse markers oprindelige tilhørsforhold. Helt fra middelalderens udgang har åbenråerne måttet udkæmpe mangen en hård dyst for at bevare de græsningsrettigheder, som var blevet dem tilstået i skråen. Det har derfor været naturligt for dem at pointere, at disse fjerne marker, der lå indkilet mellem Enemark og ladegårdsjorden og til sidst blev indlemmet i ladegårdens tiliggende, oprindelig var »*Gammel Opning løkker*«, jorder, der havde hørt til det forsvundne Opnør, i hvis mark åbenråerne af kong Valdemar havde fået tilstået græsningsrettigheder. At det græslandsareal, som disse løkker repræsenterede, ikke har været ganske betydningsløst for 1500- og 1600-årenes åbenråere, får man et tilstrækkeligt tydeligt indtryk af ved at betragte fordelingen mellem agerjord og græsningsjord på Mejers kort.

Notitsen i Slesvig domkapitels register, der melder om $\frac{1}{2}$ otting jord »i *Opner skov*« i tilslutning til det præbende, som fandtes i Avbæk, behøver naturligvis ikke på nogen måde at indebære, at man med denne betegnelse har et gammelt navn på Jørgensgård skov. Skråen oplyser jo, at den i middelalderen hed Østerskov, men nede i Slesvig har det naturligvis været fuldt tilstrækkeligt at skrive »i *Opner skov*« for at betegne, at det drejede sig om jord i skoven derude ved Avbæk, men på Åbenrå-(oprindelig Opnør-)siden af sogne-

skellet. Da oplysningen tilmed kun er overleveret i en ret sen afskrift, kan det jo heller ikke udelukkes, at navneformen i originalen har været skrevet som forkortelse for »Opnera« eller lignende.

Det er ikke usandsynligt, at domkapitlets jord i »Opnørs skov« i virkeligheden har dannet grundlag for oprettelsen af et af datidens epidemihospitaler, en såkaldt Skt. Jørgensgård. —

Opnør findes med andre ord kun omtalt een eneste gang, mens denne landsby endnu eksisterede, og årsagen hertil er den, at kongen ejede jord til en værdi af 2¹/₂ mk. guld i Opnørs mark. Med hensyn til stedsbestemmelsen af denne jord synes Johs. Mejers kort at kunne være til hjælp, idet han umiddelbart vest for Mølleås og Hesselbæks sammenløb på Skinderbro har afsat det ældgamle marknavn »Ornum« for at betegne jordarealerne nord for Hesselbæk helt ind til det nuværende Peterslund. Det pågældende område kan vist med hensyn til størrelse så nogenlunde passe med oplysningerne i kong Valdemars Jordebog, idet 2¹/₂ mark guld normalt skulle svare til 2¹/₂ otting.

Ornum er et kendt begreb fra middelalderen, idet det i Jyske Lov herom hedder: »Er ornum i by, da skal hun være af arild, og således særmærket med stok og sten og med grøft«. Af denne bestemmelse ses det, at begrebet må være af stor ælde, og det stemmer godt overens med, at ornum så godt som altid findes i eller ved de gamle ædelbyer og gerne er særjord, der tilhører kongen, en stormand eller eventuelt kirken.

Det ligger altså i sagens natur, at marknavnet »Ornum« må hentyde til noget meget gammelt, og da det i 1641 ligger sydligst i den del af ladegårdsjorden, som dækker området nord for Hesselbæk og Mølleås nedre løb, tør man vel med nogen rimelighed formode, at det er dette areal, der tænkes på i Kong Valdemars Jordebog, og at »Ornum« dermed i virkeligheden udgør kernen i den senere langt mere udstrakte ladegårdsjord. Denne antagelse vil synes mere akseptabel, når man i denne forbindelse erindrer, at Åbenrås borg, *Åbenråhus*, Brundlund slots forgænger, har ligget ved Nybro eller med andre ord placeret således ved randen af engenes indbugtning syd og sydvest om bybakken, at det ville være naturligt for borgens folk at have den tilhørende jord på det sted, hvortil marknavnet »Ornum« findes knyttet.

Det er en selvfølge, at en redegørelse for de topografiske forhold må hvile på et overordentlig spinkelt grundlag som følge af kilde-materialets yderst knappe oplysninger. Alligevel bør man gøre for-

søget, thi uden en sådan arbejdshypotese vil det være vanskeligt at danne sig et helhedsbillede af Åbenrås historie i middelalderen.

På grundlag af det anførte synes det da muligt at opridse kon-turerne af tilstandene i Opnør og omegn ved år 1200 på følgende måde:

- 1) På bybakken landsbyen Opnør med sognekirken.
- 2) Ved bybakkens skråning ud imod fjorden og ned til Mølleå havnepladsen Opnør(ved)å, Opneraa.
- 3) Ved randen af de uvejsomme engdrag, der i en halvbue skyder sig ind fra fjorden syd og sydvest for bybakken, kongeborgen Åbenråhus.
- 4) I markerne nordvest for adelbyen Opnør det forholdsvis unge torp Kolstrup.
- 5) Imellem Sønderskov og Hjelm længst ude imod vest den lille landsby Hessel.
- 6) Hele området ud imod fjorden mellem Nørre- og Sønderskov og fra Østerskov — nu Jørgensgård skov — til skoven imod vest, der vel allerede dengang hed Hjelm, har — afgrænset som det er fra naturens hånd — udgjort Opnør kirkesogn, der i omfang har svaret til det nuværende Åbenrå kirkesogn.

Begivenheder i og omkring Åbenrå indtil 1335

De ældste tider.

I betragtning af det yderst sparsomme kildemateriale, der står til rådighed for en beskrivelse af Åbenrå i middelalderen, kan enhver tidsfæstelse af byanlæggets alder naturligvis kun komme til at holde sig til det rent omtrentlige. Så meget er blot at sige, at byen ikke hører til blandt landets ældste med herkomst tilbage i oldtiden, men ved en sammenligning med forholdene i nabobyerne er det meget vel tænkeligt, at der allerede i vikingetiden (ca. 800-1050) eksisterede en *havneplads* ved Åbenrå fjord. Det ville i hvert fald synes mærkeligt, om dette ikke skulle have været tilfældet i et tidsrum, der frem for alle andre i vor historie er præget af samkvem ud over havene. Netop i hine år strakte de nordiske folkeslag deres herredømme læn-gere ud over havene omkring Danmark, end det nogensinde siden har været tilfældet.

Men efter denne mægtige ekspansionsperiode skete der i løbet af de følgende århundreder ting af indgribende virkning. Det danske

folk kastede sig over opdyrkningen af den hjemlige jord og antog efterhånden den kristne kultur. Et par årtier ind i 1100-årene begyndte der her i landet voldsomme stridigheder mellem forskellige tronkrævere, og altimens et fast centralstyre måtte savnes under borgerkrigens rasen, hjemsøgte de danske kyster af *venderne*, den slaviske befolkning i områderne øst for Elben, som netop i disse år var udsat for erobring og kolonisation af de tyske folkestammer og derfor søgte ud over havet.

Om disse år meldes det senere i Åbenrå bykrønike, at venderne under deres hærgninger på den danske kyst »lige fra Slesvig til Skagen« også i 1148 afbrændte Åbenrå. Det er den eneste oplysning, som krønikens forfatter har fra tiden før 1411, og den er med omtalen af hærgningerne fra Slesvig til Skagen holdt i så almindelige vendinger, at der måske ikke er grund til at fæste megen lid til den, men på den anden side var vendernes indfald almindeligt forekommende i hine år, og det er derfor i og for sig meget vel tænkeligt, at også havnepladsen ved Åbenrå fjord kan være blevet afbrændt sammen med de omkringliggende landsbyer under et sådant plyndringstog.

Efter 1157 blev Valdemar den Store enekonge i det danske rige, og med det store tog til Rügen i 1169 i forbund med sachsenhertugen Henrik Løve blev der gjort ende på vendernes herredømme ved Østersøen. For det danske folk blev de følgende menneskealdre, »Valdemarernes storhedstid«, en fremgangsrig periode. Overalt ved den tyske Østersø-kyst skød der nye byanlæg frem, som var aftagere af dansk korn og andre landbrugsvarer, og inden længe blomstrede også inden for det danske rige det ene bysamfund op efter det andet.

Åbenrå bliver købstad.

Åbenrå blev en af de byer, der fik gavn af denne udvikling. I *skråen* fra 1335 hedder det udtrykkeligt, at den er en stadfæstelse af *ældre vedtægter*, »således som de var på kong Valdemars tid«. Den kong Valdemar, der hermed sigtes til, er, som det berettes i bykrøniken, *Valdemar Sejf*, Danmarks konge fra 1202 til 1241. Allerede i julen 1187 var han, endnu næppe mandvoksen, blevet hertug i Sønderjylland, og i denne stilling kom den unge, viljestærke fyrste snart i et voldsomt modsætningsforhold til sin fætter og navne, bisp Valdemar af Slesvig, der med magt forsøgte at blive landets herre. Dette mislykkedes imidlertid ganske, idet den unge hertug, støttet af andre af landets bisper, tog biskop Valdemar til fange i somme-

ren 1192. Den slesvigske historiker Paul Cypræus fra begyndelsen af 1600-årene har en oplysning om, at tilfangetagelsen skulle være sket »in arce Burlund«, i borgen Brundlund eller rettere i dette slots forgænger, som man plejer at kalde »Åbenråhus«, men da de samtidige kilder ikke nævner noget om stedet for tilfangetagelsen, må det naturligvis anses for noget usikkert, om denne begivenhed af vidtrækkende betydning for samtidens politiske udvikling også virkelig har udspillet sig i eller ved Åbenrå.

Men hvorom alting er, er Åbenrås eksistens som købstad i hvert fald tilstrækkeligt sikkert bevidnet fra tiden efter århundredskiftet. I Kong Valdemars Jordebog fra 1231 findes krongodset i Opnør nævnt. Selve bynavnet Åbenrå forekommer imidlertid lige så lidt som nabobyerne Haderslev og Flensborg, men der er almindelig enighed om, at det er disse byer, der hentydes til, når told findes nævnt blandt de kongelige indtægter af de herreder, som de tre byer ligger i, nemlig henholdsvis Rise, Haderslev og Vis-Husby herreder. Jordebogens omtale af toldindtægter af Rise herred er med andre ord det første sikre fingerpeg om Åbenrås eksistens som købstad.

I Schröders Topographie fra 1837 hedder det i afsnittet om Åbenrå, at byen modtog sine privilegier i 1203, men desværre findes der intet kildemæssigt grundlag for denne efterretning, og vi må da slå os til tåls med, at det er meget troligt, at Åbenrå har fået tildelt særlige købstadprivilegier engang i Valdemar Sejrs regeringstid og vel sagtens i årene kort efter århundredskiftet. Nærmere kan man som følge af det svigtende kildemateriale ikke komme det.

Den politiske og økonomiske blomstringstid, som Valdemarernes storhedstid var for det danske folk, blev ikke af lang varighed. Næppe var det lille bysamfund Åbenrå skabt, før de politiske tilstande blev fuldstændig kuldkastet. Et enkelt, ganske vist legendarisk træk fra Åbenrå på Valdemar Sejrs tid lever endnu og skal derfor fortælles, inden billedet af det lille bysamfunds historie må tegnes med mørkere farver. Det er overleveringen om, at landets konge på sin hjemfærd fra den strålende sejr over de hedenske estlændere den 15. juni 1219 stævnedes ind til Åbenrå som det første sted på dansk jord med det himmelfaldne Dannebrog vajende over kongeskibet. Endnu den dag i dag er denne begivenhed mindet i navnet Kongens Forhøjning, den lille høj bag engene i udkanten af Hjelm skov, som alle åbenråere vil kende. Her skal efter sagnet dankongen være stegtet i land for at mødes med sit sønderjyske folk på Urnehoved. Legenden lever som sagt, men kan aflives alene af den kendsgerning,

at der ikke i middelalderen har kunnet være sejlføre ind over enge-
ne til randen af skovene.

Kun få år efter Estlands erobring tilføjede holstenerne Valdemar Sejr det afgørende nederlag ved Bornhoved i 1227, og den danske ekspansionspolitik ud over Østersøen måtte derefter opgives. Men også indadtil lededes udviklingen ind i baner, som skulle vise sig at blive skæbnesvangre for det danske folk og for den sønderjyske befolkning i særdeleshed. I 1232 gav kongen grænselandet som fyrstelig len til sin næstældste søn, hertug Abel, der ægtede den holstenske grevedatter Mechtilde, og deres efterslægt herskede i Sønderjylland helt til året 1375.

I hertugernes vold.

Åbenrå kom således under *hertug Abel* og fik fra nu af sin rigelige part af alle de mange ulykker, som de evindelige stridigheder mellem konge og hertug afstedkom for grænselandets folk. Næppe havde Valdemar Sejr i 1241 lukket sine øjne, før broderstriden var en blodig realitet, og kort tid efter måtte Åbenrå i lighed med andre sønderjyske byer undgælde, hvis man da kan stole på Arild Huitfeld, der i sin krønike fortæller, at Åbenrå i 1247 blev afbrændt under stridighederne mellem kong Erik Plovpenning og hertug Abel. Det er måske ved denne lejlighed, at også landsbyen Opnør er gået til grunde. Som nævnt hører man ikke mere om dens eksistens efter jordebogens omtale af den i 1231. Opførelsen af *Skt. Nikolai kirke* må henlægges til midten af 1200-årene. Det er da tænkeligt, at stenkirken er blevet rejst på den tidligere landsbykirkes tomt.

Efter kong Eriks drab på Slien i 1250 var konge- og hertugmagt i de følgende to år forenet på Abels hånd, men efter hans død forlenede hans broder og efterfølger som konge, Christoffer 1., sin brodersøn Valdemar med hertugdømmet. Den unge hertug døde imidlertid allerede 1257, og Christoffer tiltog sig da herredømmet i Sønderjylland, skønt den afdøde hertug havde en yngre broder Erik, hvis rettigheder *de holstenske grever* søgte at værgе med våbenmagt.

Et vidnesbyrd om Christoffers herredømme over Åbenrå har vi i et brev, som han udstedte i Ribe den 3. maj 1257, og hvori han giver munkene i Løgum kloster toldfrihed, »hvis de nogensinde med deres skibe måtte komme til vor *havn i Åbenrå* eller til nogen anden havn inden for vort riges grænser«. Med dette brev er Åbenrås eksistens for første gang bevidnet med navns nævnelse, og kun to år senere

udsteder samme konge et brev i Åbenrå, hvoraf der kan sluttes, at borgen *Åbenråhus* også må have været en kendsgerning på den tid.

Christoffers kongetid fra 1252—59 vil især huskes på grund af hans voldsomme strid med ærkebisp Jacob Erlandsen. I denne strid med den danske kirkes øverste leder fandt kongen støtte hos bisp Niels af Slesvig, der vel sagtens ikke har været begejstret for det holstenske krav om indsættelse af den unge hertug. Bisp Niels fik imidlertid ikke megen tak for sin støtte, thi kongen tilvendte sig uden videre nogle kirketiender til en værdi af 462 mark, en dengang meget stor sum. Disse penge havde Christoffer 1. måttet betale de holstenske grever, da han engang var faldet i deres fangenskab. Efter Christoffer 1.s pludselige død i 1259 *pantsatte* formynderregeringen for hans umyndige søn Erik Glipping nu til erstatning Åbenrå til *bisp Niels* til sikkerhed for indfrielsen af tienderne. »Alle indtægter og alle afgifter, som byen Åbenrå giver årligt, skulle tilfalde bispnen, indtil — når alt afskrives på hovedstolen — hele summen på 462 mark blev betalt«, hedder det i den slesvigske historiker Paul Cypraeus' gengivelse af det nu tabte dokument. Det er imidlertid værd at mærke sig, at det i pantsættelsesbrevet udtrykkeligt hed, at bisp Niels fik overladt »*torvebyen*«, villa forensis, Åbenrå, *ikke* borgen Åbenråhus med herredømmet over de omkringliggende herreder. Det var de kongelige indtægter af købstaden, der skulle tilfalde bispnen i Slesvig, men det betød ikke, at han fra nu af havde militær myndighed i byen ved at beherske den fra borgen.

Det kan naturligvis ikke undre, at bisp Niels efter denne ordning af det pekuniære mellemværende var at finde på kongens side, og i 1261 måtte de begge sammen vandre i fangenskab. Alvorligst blev dette for bispnen, thi det fortælles, at Jacob Erlandsen fik udvirket, at han blev lagt i lænker. Et par år senere var han dog atter på fri fod, men hans virke for Åbenrå by blev kun af kort varighed, thi han døde allerede i 1265. Et minde om ham har man måske bevaret i valget af hans navnehelgen Skt. Nikolaus for den nye stenkirke, der netop på denne tid rejstes på bybakkens top. Et brev, som hertug Erik har udstedt i Åbenrå den 22. sept. i bispens dødsår, kan kun bekræfte, at hertugen på dette tidspunkt har siddet inde med herredømmet på Åbenråhus.

Efter hertug Eriks død i 1272 overtog Erik Glipping formynderskabet for hertugens umyndige søn Valdemar, og det kongelige herredømme i grænselandet var herefter ubestridt, indtil kongen i 1283 under tryk af sine misfornøjede stormænd måtte forlene hertugen

med Sønderjylland. De følgende år var snart præget af krig, snart af fred, men hvorledes forholdene i det enkelte tilfælde formede sig for Åbenrås vedkommende, kan der ikke oplyses noget om. Åbenrå er ikke for intet den sønderjyske by, hvis navn sjældnest findes anført i det middelalderlige kildestof.

Kun ved en enkelt lejlighed hører man på denne tid nyt fra Åbenrå, nemlig i den forligsoverenskomst, som hertug Erik den 8. sept. 1318 sluttede med Erik Mønved, efter at de forudgående år havde været fyldt af bitre stridigheder. Hertugen forpligtede sig ved denne lejlighed til »at gengive borgerne i Åbenrå, hvad der er frataget dem«. Mere vides der ikke om denne sag, og det kan derfor ikke oplyses, hvori det hertugelige overgreb mod åbenråerne har bestået.

Givet er det blot, at det er hertugerne, der i de følgende år har haft magten i Åbenrå som i det øvrige Sønderjylland, ivrigt støttet af deres mægtige frænder, de holstenske grever. Ganske vist forsøgte en del stormænd med biskop Jacob Splitaf af Ribe og biskop Svend af Århus i spidsen at rejse almuen mod holstenervældet. Haderslevhus blev under disse kampe afbrændt, og snart stod de danske foran Gottorp, men her mislykkedes angrebet fuldstændigt. Åbenrå har naturligvis også været inddraget i disse kampe og blev det ikke mindst, da freden skulle slutes, thi ifølge Arild Huitfeld blev forliget mellem de danske stormænd på den ene side og på den anden side hertug Valdemar og grev Gerhard den Store, »den kullede greve«, indgået i Åbenrå den 1. okt. 1330.

Imidlertid er det nok troligt, at hertug Valdemar med årene har følt sig trykket af sin morbroder grev Gerhards overmagt, således som det antydes i den Lybske krønike, hvori begivenhederne fra dette tidsrum findes skildret. I hvert fald lykkedes det i 1330 hertugen at få grev Gerhard ud af Sønderjylland, som greven i 1326 havde gjort til sit arvelen. Kun de allersydligste dele af grænselandet beholdt han som pant. Åbenrå havde således hertug Valdemar til herre i årene frem til de for dansk middelalder så skelsættende begivenheder i 1340, da Niels Ebbesen »vog den kullede greve«, og Danmark omsider igen fik en kraftig konge i den unge Valdemar Atterdag.

Åbenrå bys skrå

Skråens stilling i forhold til retsvæsenet i almindelighed.

Den 1. maj 1335 er en stor dag i Åbenrås middelalderhistorie, thi på den dag udstedte *hertug Valdemar* på Sønderborg slot Åbenrå bys skrå, skrevet på pergament. Og der er ingen tvivl om, at åbenråerne har forstået at værdsætte privilegieudstedelsen. Alene den kendsgerning, at skråen sammen med de senere bekræftelser af den er det eneste dokument, som i original er bevaret helt tilbage fra middelalderen, vidner om den betydning, de har tillagt dette skriftstykke. Det er for øvrigt et i det ydre meget anseligt pergamentsblad, over en halv meter bredt og halvt så højt.

Hvad der kan have foranlediget, at udstedelsen af privilegierne netop fandt sted i året 1335, altså på en tid, da det danske rige »stod i dybeste våde«, er der intet overleveret om. Men det er ikke ganske utænkeligt, at udstedelsen skal ses som led i den unge hertugs bestræbelser for at skaffe sig en noget mere selvstændig position over for den holstenske greve. For Åbenrås borgere var det en højst værdifuld erhvervelse at have skrevne vedtægter at bygge på; deres efterkommere oplyser dokumentet om byens fortid og giver et indblik i levevilkårene for et middelalderligt bysamfund.

I 1335 havde Åbenrå en over hundredårig udvikling som købstad bag sig, og der er derfor ingen grund til at tvivle om, at skråen bygger på ældre vedtægter, selv om de i skriftlig form naturligvis næppe er gået tilbage til Valdemar Sejrs tid. Men derfor er det ikke utænkeligt, at en del af vedtægterne har været nedskrevne, inden skråens tilblivelse i 1335. Når fogeden i §§ 18 og 24 kaldes »kongens foged«, skønt hertug Valdemar herskede på den tid, kunne det måske tolkes som et vidnesbyrd om et ældre skriftligt forlæg for de pågældende paragraffer. Dette sandsynliggøres vel også af den omstændighed, at de andre sønderjyske byer forlængst havde fået deres stadsret nedskrevet, da skråen blev udstedt i 1335.

Ældst er *Slesvigs*, der hidrører fra tiden forud for Jyske Lovs udstedelse i 1241. I 1284 fik *Flensborg* sin egen stadsret, som foreligger i en række forskellige redaktioner, af hvilke een ved middelalderens slutning blev taget i brug i Åbenrå som supplement til skråen: »*Dat Apenrader Stadtrecht*« eller »*Statutum civitatis Apenradensis*«. *Haderslev* stadsret blev udstedt i 1292, mens *Tønder* i 1243 med hertug Abels samtykke havde overtaget en afskrift af Lübecks stadsret. Her var stadsretten altså ikke original, men også

Flensborgs og Haderslevs stadsretter vidner om en vis afhængighed udefra, nemlig fra Slesvigs stadsret. Noget lignende gælder imidlertid ikke om skråen, der i hovedtrækkene synes at være en selvstændig udformning af den hidtil gældende sædvaneret.

Grundlaget for al retsorden var i Åbenrå som overalt i Sønderjylland den almindelige *jyske landret*, således som den under Valdemar Sejr i 1241 blev nedskrevet under navnet Jyske Lov. Også før den tid må der imidlertid have foreligget samlinger af retsregler med gyldighed på den jyske halvø fra Skagen til Ejder, selv om der ikke kan siges noget om deres omfang og indhold, og det er vel mest sandsynligt, at en stor del af disse vedtægter kun har været overleveret gennem mundtlig tradition.

Men der har naturligvis også efter udstedelsen af Jyske Lov været store områder af retslivet, som ikke blev dækket af de gældende retsregler. Dette har ikke mindst været tilfældet for købstædernes vedkommende, og der har derfor i tidens løb dannet sig særlige *byrettlige vedtægter* gennem forordninger af den stedlige øvrighed eller udledt af bytingets retspraksis. De forskellige retsregler i Åbenrås skrå er sikkert af højst uensartet alder og oprindelse. Selve ordet »skrå« har også rod langt tilbage i tiden. Det findes anvendt om samlinger af vedtægter for købstæder og gilder i et stort område omkring Østersøen. Helt oppe fra den gamle væringer- og senere hanseater-by Novgorod ved Ilmen-søen findes ordet optegnet. —

Græsningsrettighederne.

Af skråens enkelte bestemmelser er §§ 2 og 3 om stadsrettens gyldighedsområde, den såkaldte »*byfred*«, tidligere omtalt, men derefter følger den meget betydningsfulde § 4, der giver hele den økonomiske baggrund for byens trivsel: »Fremdeles skal vor »*fægang*« være således, som kong Valdemar har skænket os den, på syv landsbymarker, nemlig Hostrup, Stubbæk, Årup, Hessel, Gammel Opner, Løjt- og Brundemark, eftersom samme herre, kong Valdemar, købte for sine penge nogle jorder, som kaldes Kongskøb, på Gammel Opners og Kolstrups mark af ejerne, og uden penge og betaling tilbagegav han samme jord til førnævnte ejere, for at vi frit til evig tid kunne have vor »*fægang*« i Østerskov«.

Ingen del af skråen har vel gennem de følgende århundreder spillet en større rolle for Åbenrås borgere end den her anførte, og gang på gang melder byens historie eksempler fra senere tider på, hvor-

ledes de har måttet værgede de *græsningsrettigheder*, de her havde fået tilstået.

For ganske at fatte meningen med denne bestemmelse er det nødvendigt at erindre om, at Åbenrå ikke var en tidligere landsby, der lidt efter lidt havde vokset sig stor, men derimod en *strandkøbing*, d. v. s. en boplads groet frem ved en havn og derfor uden eget jordtiliggende. Sådanne arealer ved stranden, der lå uden for en landsbys dyrkede marker — i dette tilfælde uden for Opnør — regnedes til *overdrevet* og gjaldt derfor efter middelalderens sædvaneret for at høre kongen til. Men da det for Åbenrå som for alle andre strandkøbinge gjaldt om at få jord til opdyrkning og græsning for kreaturerne, måtte kongen gribe ind for at skaffe denne, og det skete sædvanligvis ved, at strandkøbingens borgere fik ret til en del af de nærliggende landsbyers overdrev. Nok var handel, håndværk, fiskeri og søfart borgernes egentlige erhverv, men alligevel var det livsnødvendigt for dem at have jord. Det middelalderlige samfund var nemlig i så stor udstrækning som muligt selvforsynende, og også borgerne måtte derfor drive noget landbrug, således at de selv var i stand til at skaffe sig, hvad de havde brug for af varer som mel, gryn, kød og øl.

Set på denne baggrund har det været et meget *betydeligt område*, som åbenråerne med kongelig tilladelse kunne udnytte til græsning for deres kvæg. Næsten samtlige skov- og ødemarksstrækninger, der lå inden for deres daglige synsvidde, stod til deres rådighed. Alle skove og udyrkede jorder lige fra Hostrupskov, Stubbæksskov — det nuværende Styrtom — og Årupskov ud til den nu forlængst forsvundne landsby Hessel, således lyder opremsningen fra sydøst mod vest. Derefter følger overdrevet omkring egnens oprindelige hovedby, landsbyen Opnør på toppen af den bakke, på hvis sydøstlige skråning strandkøbingen nu udgjorde et fast sammentømret bysamfund, mens landsbyen i 1335 må antages forlængst at være udsluttet. Til sidst er der tale om græsningsrettighederne i Nørreskovens område, der strakte sig ind på Løjt halvø og ind på landsbyen Brundes overdrev. Løjt kirkebys jorder støder ikke op til Åbenrå kirkesogn, men navneformen Løjt i skrån, »Loytæ et Brunnæmark«, skal også forstås i tilknytning til det efterfølgende »mark«. Med Løjt-mark må være ment overdrevet syd for landsbyerne Stollig og Bodum i Løjt sogn.

Et så stort område, som de tildelte græsningsrettigheder dækker, kan middelalderens Åbenrå-borgere umuligt have udnyttet fuldt ud.

Dertil har det lille bysamfunds indbyggerantal været alt for ringe. Således er det sikkert kun yderst sjældent sket, at åbenråerne har sendt deres kvæg på græs i overdrevet syd for fjorden, og det er nok en væsentlig grund til, at skråens græsningsrettigheder i virkeligheden adskillige steder var blevet temmelig illusoriske, da borgerne i de følgende århundreder som følge af byens vækst gjorde fordring på at få dem respekterede.

Det er nemlig indlysende, at det var mest nærliggende for åbenråerne at lade deres kvæg græsse i Opnørs overdrev. At dette også har været forudset, fremgår af skråens bestemmelser om det såkaldte »Kongskøb«, hvor det fortælles, at kongen afkøbte ejerne, d. v. s. Opnør-bønderne, et nærmere bestemt jordareal — som nævnt var det markerne øst for Stentoftvej (»Knapstien«) — og derefter gav dem det samme jordstykke tilbage igen. Ved denne handlemåde, der næppe har været ukendt i middelalderlig retspraksis, fik åbenråerne sikkerhed for og ligefrem pant på retten til at lade deres kvæg græsse frit i det overdrev, der lå dem nærmest, nemlig Østerskov, nu Jørgensgård skov. Til gengæld opnåede Opnørs bønder en art affindelsessum een gang for alle, da det var dem, åbenråernes græsningsrettigheder hovedsageligt kom til at gå ud over.

Kongens strandkøbing.

Med de omfattende græsningsrettigheder havde kongen sørget godt for sin jordløse *strandkøbing*, thi byen var kongens, eftersom den lå i tidligere ingenmandsland. Det, som ingen anden havde adgang til, var jo efter middelalderlig retsopfattelse kongens. Men kongen — eller til andre tider hertugen — havde også store økonomiske fordele af et bysamfund som Åbenrå.

Der var for det første de faste *skatter og afgifter*, der kom ind fra den lille bys borgere. En ny borger måtte således betale 2 øre kobber for at opnå borgerskab (§ 1) og måtte iøvrigt ligesom alle andre borgere udrede en fast grundafgift på 1 øre af sin toft. Det skete hvert år på Skt. Andreas dag den 30. nov., og undladelse heraf straffedes med en 3 marks bøde, der var den sædvanlige sats for overtrædelse af skråens bestemmelser (§ 5). Men dertil kom den såkaldte »*arnegæld*« på 11 penninge af hvert »*madskab*«, d. v. s. husstand, og denne skat var kongens eller hertugens vigtigste faste indtægt og som sådan kendt fra en række andre middelalderlige danske byer. Af bystyrets egne indtægter, de såkaldte »*møntpennin-*

ge«, fik kongen eller hertugen årligt en samlet sum på 8 mark — »og ikke mere«, hedder det meget præcist (§ 6).

En anden meget betydningsfuld indtægtskilde, som skæppede godt i kongens — eller hertugens — kasse, var *tolden*. Havnen var jo kongens, og han havde derfor en ubestridelig ret til at opkræve afgifter af trafikken på den. Enhver fremmed skipper, som søgte ind til Åbenrå, skulle af med 1 ørtug af hver læst, hans skib rummede (§ 8). Men dertil kom de faste satser for en række varer, som førtes til byen. »Korsbundne pakker«, i middelalderen brugt om tekstilstoffer, skulle der betales 6 penninge for; samme sum var satsen for 1 pund humle. Af en hest, okse eller ko skulle der svares 4 penninge, mens får og svin gik for det halve. Forsøg på toldsvig straffedes med 3 mark i bøde til foged såvel som til rådmænd (§§ 9 og 27).

Toldafgifterne har naturligvis ikke været populære blandt de handlende, og man hører derfor adskillige gange i middelalderen, at kongen fritager denne eller hin by for at betale told. For Åbenrås vedkommende foreligger noget sådant ikke, men til gengæld havde Løgum kloster som foran nævnt fået tildelt toldfrihed i Åbenrå havn, og en række andre byer fik efterhånden særlige toldfrihedsprivilegier, men det er nok i høj grad et spørgsmål, hvorvidt den slags friheder i alle tilfælde er blevet respekterede af de lokale myndigheder.

Til at håndhæve sine rettigheder havde kongen og senere hertugen en *foged*, *advocatus*, og skråens talrige bestemmelser om skatter og bøder, der skulle svares fogden, vidner tilstrækkeligt tydeligt om hans indflydelse på byens liv i det Herrens år 1335. Men det skal samtidig tilføjes, at skråens bestemmelser tillige viser, at det borgerlige selvstyre var i god vækst. Nok havde byen endnu ikke egen borgmester, valgt af rådet, men det fremgår klart af vedtægterne, at der indrømmedes *rådmændene*, *consules*, en betydelig indflydelse på byens styre. Således skulle bøder og afgifter: næsten hver gang, de er omtalt i retsreglerne, erlægges med lige beløb til foged såvel som til rådmænd. Et andet vidnesbyrd om rådets position er de faste skatter, som tilfaldt bystyret, således ligesom til fogden 2 øre kobber af hver ny borger (§ 1), samt indkomsten af de såkaldte »møntpenninge« på nær de 8 mark til fogden (§ 6).

I visse tilfælde var fogdens kompetence udtrykkeligt indskrænket. Borgerne havde således sikkerhed mod vilkårlige overgreb fra hans side (§ 53), og han måtte *ikke* foretage *arrestation* af nogen borger, så længe denne var i stand til at stille kaution for sig (§ 15). I rent

interne byanliggender som f. eks. salg og bebyggelse af en øde toft, d. v. s. en ubebygget ejendomsgrund, hed det ganske åbent, at hverken »vor foged eller nogen anden« herved skulle have nogen myndighed; det kunne kun ske ved, at de pågældende opnåede »rådmændenes samtykke og tilslutning«. Fogden skulle dog ved ny bebyggelse af en toft modtage $\frac{1}{2}$ mark i »*bolnude*«, en særlig afgift af hvert bol (§ 42). Bebyggelse eller pløjning på »forten«, fællesjorden uden for tofterne, måtte ligeledes kun ske efter rådmændenes samtykke (§ 38).

Når foged og rådmænd som regel modtog samme beløb af bøder og afgifter, er det sikkert udtryk for, at de to parter har været hinanden jævnbyrdige. Fogden var som omtalt oprindelig kongelig udnævnt og kaldes et par steder »kongens foged«, skønt skråen i 1335 blev udstedt af hertug Valdemar, men den slags inkonsekvenser er ikke ukendte i middelalderens dokumenter. Hvorledes rådmændene blev udpeget, forlyder der intet om, men rådet har sandsynligvis været selvsupplerende, sådan som det var det i andre byer.

Retsvæsenet.

Derimod fortæller skråen en hel del om *bytinget*. Rådmændene skulle således hvert år på det første ting efter helligtrekongersdag udpege 4 *nævninge*, som derpå blev taget i ed af fogden (§ 18) — atter et vidnesbyrd om de to parters deling af magten. Det samme gjaldt sikkert også udnævnelsen af de 8 *sandemænd*, uden at det dog specielt siges (§ 17). Det krævedes af sandemændene, at de havde »hus og hjem« i byen, og deres opgave bestod i at »træffe afgørelse om manddrab, voldtægt og afhug«, altså ved alvorligere forbrydelser, hvor resultatet af deres undersøgelser gjaldt som bevis i sagen. »Og de må kun fældes efter Sønderjyllands lov«. Med det sidste menes Jyske Lov fra 1241, og tilføjelsen må derfor være yngre end dette år.

En særskilt *dommer* har bytinget næppe haft, men fogden har vel virket som sådan. Det synes at fremgå af bestemmelserne om *de 4 nævninge*. De skulle »efter rådslagning med de ældste og klogeste en uge i forvejen træffe afgørelse i sager om brud på husfred, hjemsøgelse, d. e. hærværk og tyveri« og stod til ansvar over for fogden med hensyn til retfærdig behandling af sagen (§ 18).

Ville en borger kræve sin ret over for en anden borger, måtte det ske ved *stævning* på bytinget. Mødte den indstævnedede ikke på den næste tingdag, skulle sagen forfølges med »de tre lovdage«, d. v. s.

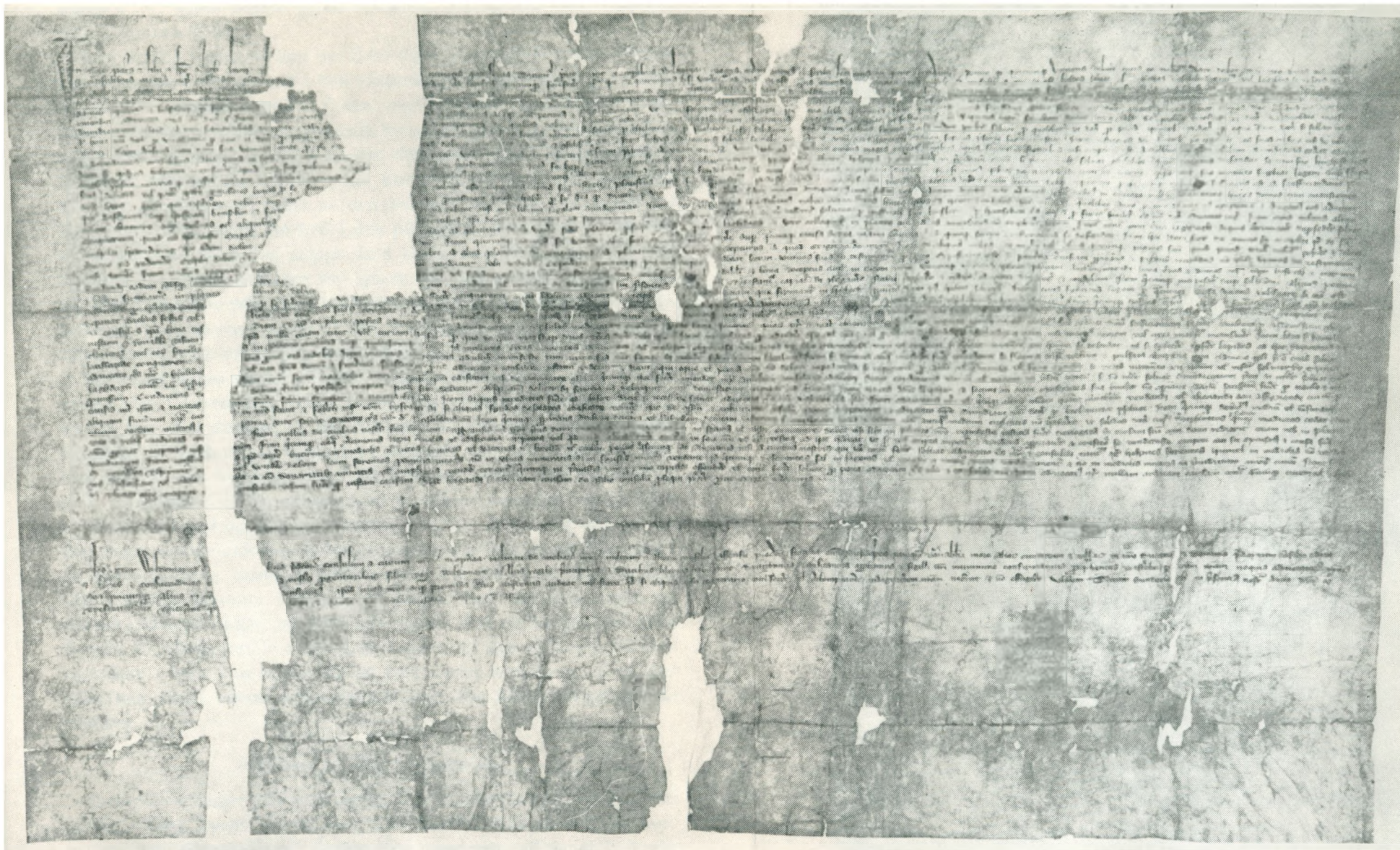
der gaves den stævne en frist på henholdsvis 5, 10 og 15 dage, og fortsat fravær ville da blive straffet med en pengebøde (§ 19). Vigtig var bestemmelsen om, at en Åbenrå-borger kun kunne stævnes på det hjemlige byting (§ 21). Ej heller måtte en borger indstævne en medborger ved et andet ting under længere fravær, »hverken i Skåne eller andetsteds«, et vidnesbyrd om fiskeriets og søfartens betydning for middelalderens åbenråere. Men hvis der var »forment ham retfærdighed« på det hjemlige ting, var det en anden sag. I så fald skulle sagen igen ved hjemkomsten forelægges bytinget, for at han kunne »modtage retfærdighedens fyldestgørelse« (§ 46). Den sidste bestemmelse har vel skullet tjene til værn mod klikedannelse inden for den lille bys ledende kredse.

Sandemænd og nævninge påtog sig undersøgelsen af de grovere sager, men bortset herfra var det stadig således, at enhver havde mulighed for at rense sig for beskyldninger ved hjælp af *11 mededsmænd*, som sammen med den anklagede svor på, at de antog den pågældende for uskyldig, selv om de iøvrigt ikke havde kendskab til den foreliggende sag.

Skråen omtaler en del tilfælde, der blev henvist til 12-mandsed. Ægtefolk, der sigtedes for hor eller åger, kunne således fri sig for beskyldningen ved hjælp af mededsmænd, undtagen hvis de indbyrdes rettede anklage imod hverandre (§ 32). Også kvinder, der beskyldtes for at have yppet kiv eller anvendt ukvemsord, kunne ved hjælp af 12-mandseden klare frisag, hvis de blev tiltalt (§ 34). Og endelig henviste skråen den, der blev anklaget for at have ladet sine kreaturer gå i anden mands korn, græs eller hø, til at rense sig med bistand af 11 mededsmænd.

Ifølge Jyske Lov skulle mededsmændene udtages blandt slægtningene til den anklagede, men i en by, hvor en betydelig del af befolkningen var tilvandrede, kunne det have sine vanskeligheder at fremskaffe tilstrækkeligt mange pårørende, og i regelen var det derfor tilladt at søge erstatning for manglende slægtninge blandt den pågældendes naboer. Men for en fremmed, der opholdt sig i byen, var selv dette en umulighed. Skråen henviste en sådan, der sagsøgte i et gældsspørgsmål, til at tage sine sømænd til mededsmænd, hvis han var kommet sejlene til byen. Havde han ikke nok i dem, skulle han »udfylde sin ed« ved at sværge, mens han satte sin fod på sit skibsbord. På samme måde skulle en ridende gøre ved at sætte foden på sin stigbøjle, en kørende ved at sætte den på sin vogn og en gående på sit spyd — sikkert altsammen bestemmelser med hæv

Åbenrå bys latinske skrå af 1. maj 1335. Det gamle pergament er stærkt medtaget af tiden, men afskrifter og oversættelser er bevaret.

langt tilbage i tiden (§ 14). For medlemmerne af Åbenrås tre gilder gjaldt særlige bestemmelser. De kunne nøjes med et forsvar ved hjælp af »6. hånd blandt gildebrødrenes, nemlig han selv sammen med 5 andre« (§ 20).

Som helhed betragtet kan det ikke siges, at *straffebestemmelserne* var strengere i skråen end i den almindelige lovgivning. I § 17 blev det jo udtrykkelig krævet, at f. eks. *manddrab* skulle straffes i overensstemmelse med »Sønderjyllands lov«. Det betød, at drabsmanden måtte bøde 3 gange 18 mark til den dræbtes slægtninge og desuden betale en overbod på 1 mark guld. For brud på husfreden blev den skyldige straffet med tabet af den beboede lod, hans »boslod« — eller »hovedlod«, som det hed i den plattyske oversættelse. I de fleste tilfælde oversteg den næppe de 3 mark, som hærværk og tyveri kostede til fogden. Straffen for *tyveri* var dog alvorligere end som så, idet Jyske Lov ydermere bestemte, at tyven skulle bøde det dobbelte af tyvekosternes værdi til den bestjålne foruden, at han skulle tilbagelevere eller erstatte tyvekosterne.

Dødsstraf synes derimod kun i sjældne tilfælde at have fundet anvendelse i tyverisager. Hvis tyven blev grebet på fersk gerning, kunne han dog dræbes, og det samme var tilfældet, hvis en ægte-*mand* fandt en horkarl »åbenlyst« sammen med sin hustru (§ 35). Strengt blev der endvidere taget på den, der truede med brand eller død. Han kunne på foranledning af to vidner fængsles, og det blev overladt til foged og råd at fastsætte straffen (§ 24). Et udtryk for den angst, middelalderens byboere nærrede for ildebrand, har man i en tilsyneladende urimelig bestemmelse i § 36, hvor det hedder: »Hvis et hus kommer i brand, og luerne viser sig over taget, og stormklokkerne ringer, og folks råb høres, skal en borger, der ikke skrider til hjælp, betale 3 mark til fogden og lige så meget til rådmændene«. Man kan tænke sig, at folk under trusel om en så stor bøde har været yderst agtpågivende over for ildens altfortærende element.

Almindelige retsbestemmelser.

Skråens vedtægter har som anført kun skullet tjene i forhold, der specielt angik byens liv, og som ikke fandtes optaget i Jyske Lov. *Arveretlige* spørgsmål var derfor kun nærmere udformet i et par specielle tilfælde, der var af særlig betydning for en by. Ved en fremmeds død i byen skulle hans arvegods således forblive på hans bopæl, indtil rådmændene inden udgangen af 30 dage havde synet

det (§ 29). Forældrelose børns gods skulle den nærmeste slægt tage vare på, når der blot efter rådets skøn var stillet tilstrækkelig sikkerhed for det (§ 30). Med denne bestemmelse fastslog man det almindeligt gældende forhold i middelalderen, at det først og fremmest var slægten, der havde adkomst til en afdøds jord og ejendom.

Af andre bestemmelser, der angik særlige forhold i middelalderens byliv, kan anføres, at det kostede 3 mark i bøde til foged såvel som til rådmænd at benytte »*urigtig skæppe eller mål eller alen*« (§ 44). Ligeledes måtte enhver, der udskænkede dansk øl eller Traven-øl, d.e. lybsk øl, og »ikke havde rigtig mål eller en god og rigtig kande i overensstemmelse med byens gamle mål«, betale 9 ørtug dobbelt i kobberpenge, den ene halvdel til fogden og den anden til rådmændene (§ 45). En krovært, der udskænkede øl, og som modtog pant for betalingen, behøvede derimod ikke at have vidner til denne ordning af sit tilgodehavende, noget, som krævedes i andre tilfælde, hvor der gaves pant (§ 22).

Reglerne om *køb og salg* fordrede først og fremmest, at der var vidner til stede ved indgåelse af en handel (§ 47). Derved undgik køberen enhver beskyldning for, at han havde stjålet varerne. Men dernæst gik reglerne ud på at beskytte borgernes detailhandel mod konkurrence fra fremmede. På torvet såvel som udenfor kunne der handles med varer som brænde eller tømmer og vogne (§ 47), men fremmedes opkøb af landbrugsvarer som smør, huder og pelse måtte kun ske hos byens borgere (§ 48). Ligeledes måtte fremmede kun foretage engros-salg af deres importvarer, f. eks. humle, tøjvarer, salt, Traven-øl og sild. Detail-handelen skulle være forbeholdt byens borgere, og enhver forseelse herimod kostede 3 mark til såvel foged som rådmænd (§§ 49—52). Fremmede købmænd kunne for øvrigt kun udstille deres varer på torvet med borgernes samtykke (§ 11), og der var strenge bestemmelser mod det såkaldte »forkøb«, d. v. s. ulovlig handel uden om byens borgere (§§ 12 og 13). På den anden side var adgangen til at blive borger ret fri, idet der blot krævedes attest på god og retskaffen vandel fra det sted, hvorfra den fremmede kom (§ 23), og borgerafgiften på 2 øre kobber må have været overkommelig (§ 1). Ønskede han ikke at tage borgerskab i byen, men være, hvad man kaldte »ligger« eller »gast«, som det hedder i den plattyske redaktion af skråen, måtte han »een gang om året og ikke oftere betale 1 torveørtug i nærværelse af sin vært« (§ 10).

Udover de mere almindelige retsbestemmelser bringer skråen også oplysning om særlige tilstande i det middelalderlige Åbenrå.

Gildevæsenet.

Det gælder dens omtale af byens tre gilder, Skt. Knuds gilde, Skt. Nikolai gilde og Skt. Nikolai hvirving (§ 20). Af disse tre må Skt. Knuds gildet efter skråens ordlyd at dømme have været det ældste, thi bestemmelserne om de to andre broderskaber er tydeligvis at forstå som tilføjelser.

I nabobyen Flensborg er der bevaret en særlig gildeskrå for det derværende Skt. Knuds gilde, og man går næppe meget fejl ved at antage, at *Skt. Knuds gildet* i Åbenrå har været underkastet lignende vilkår. Gildebrødrenes 6-mandsed, der omtales i Åbenrå bys skrå, genfindes således i den flensborgske gildeskrå, som iøvrigt giver et udmærket indblik i, hvad formålet var med de middelalderlige gilder. Det drejede sig i virkeligheden om et gensidigt forsikringsssystem, der utvivlsomt har været velanbragt i en tid, hvor dagliglivet rummede mange farer.

Gildebrødre havde pligt til at stå sammen i alle måder. De skulle endog oprindeligt tage *blodhævn* i tilfælde af drab på en gildebroder, et forhold, der dog efterhånden ændredes til, at de sørgede for, at drabsmanden ikke slap for at gøre mandebod efter lovens krav. En gildebroder, der forfulgtes, skulle de *hjælpe* med alle til rådighed stående midler, og under retsstridigheder havde de pligt til at støtte hinanden ved aflæggelse af vidnesbyrd. På baggrund af disse bestemmelser vil det forstås, at eventuelle tvistigheder brødrene imellem blev straffet strengt. Men til alt dette kom også gildernes betydning ved at yde *økonomisk hjælp* til gildebrødre i nød eller til deres efterladte hustruer og børn.

Det er vel ikke urimeligt at antage, at Skt. Knuds gildet har spillet en afgørende rolle for Åbenrås trivsel i byens første tid, idet det må anses for sikkert, at det har rødder helt tilbage i Åbenrås ældste tilværelse som købstad, thi i lighed med en række andre danske gilder havde det navn efter Valdemars-tidens særlige helgen, *Skt. Knud Hertug*, der var blevet kanoniseret i 1169 og middelalderen igennem i Danmark var alle handlendes skytspatron. Man havde ikke glemt, at hertug Knud Lavard i Slesvig havde været oldermann for byens købmandsgilde.

Men i 1335 var Skt. Knuds gildet ikke mere det eneste i byen. Der var desuden et *Skt. Nikolai gilde* og en *Skt. Nikolai hvirving*, der vistnok har været borgerlige gilder af en noget jævner karakter end det fornemme Skt. Knuds gilde. Som det er tilfældet med andre af den slags gilder i vore middelalderlige byer, er de ikke indviet til en

nordisk, men til en almenkirkelig helgen. Valget af netop Skt. Nikolaus til skytshelgen tyder på en nær tilknytning til den kirke, der i 1335 knejsede på bybakkens top. Forskellen imellem de to broderskaber, der var indviet til Skt. Nikolaus, har nok været af social art, således at Skt. Nikolai hvirving fortrinsvis optog borgersamfundets dårligst stillede blandt sine medlemmer, især jævnere håndværkere og tyende. Skt. Nikolai gildet har vel sagtens ligesom det flensborgske gilde, der var indviet til de søfarende helgen, især haft farende folk, skippere og købmænd, blandt sine medlemmer.

Handelslivet i 1300-årene.

At åbenråerne på skråens affattelsestid kunne komme langt af led, har vi et vidnesbyrd om i dens omtale af *Skåne* (§ 46). I 1335 var det store *handelsmarked* ved Skåneøret, Skanør og Falsterbo, således forlængst af betydning for de vstdanske egne, som Åbenrå hørte til. Hertil stævnede hvert år i høsten skibe fra hele det vestlige og sydlige Østersø-område, idet tyske købmænd fra Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund og andre havne her udbød til salg alle de varer, som Nordens folk havde brug for. Thi handelen i hine selvforsyningstider drejede sig først og fremmest om import af en række nødvendige varer fra det fremmede såsom salt, jern, beg, tjære, krydderier, samt tysk øl og vin. Selv om åbenråske skippere vel oftest sejlede direkte til de tyske Østersø-havne for at skaffe sig disse varer imod at levere korn og fisk, har det store udbytte af sildefiske-riet i forbindelse med det righoldige udbud af de eftertragtede varer gjort sejlads til Skåneøret tillukkende.

Forholdet til Slesvigs biskop.

En anden af skråens paragraffer, tilmed en af de mest kortfattede, indeholder en oplysning, der kaster lys over et forhold, som man har ment var noget specielt for Åbenrå. Det er § 31, der har følgende ordlyd: »Fremdeles skal den herre *biskop* ikke stævne nogen borger længere end til gården *Hessel*, hvorfor han skal have 2 kobberpenninge af hvert »madskab«. Den pågældende sum, som bispestolen i Slesvig skulle modtage fra hvert »madskab« i Åbenrå, var tydeligt nok en afgift beregnet efter husstande ligesom »arnegældeden«, der beløb sig til 11 sølvpennig, men i sammenligning med denne var det et ret ubetydeligt beløb. En tilsvarende ordning med bispestolen findes ikke optaget i andre stadsretter, og det er da et spørgsmål, om den ikke er hidført af de særlige tilstande, der opstod,

da Åbenrå i 1259 blev pantsat til bisp Niels. Den synes at være blevet bevaret igennem lange tider, thi i Slesvig bispens jordebog, *Liber censualis episcopi*, fra 1436 eller måske snarere fra 1462 er der opført en afgift på 1 obol eller $\frac{1}{2}$ penning, der til Mortensdag skulle betales bispens »af hver arne eller ild« i Åbenrå. Både i Flensborg (1353) og i Slesvig (1356) blev der efterhånden truffet lignende ordninger med bispestolen, ifølge hvilke borgerne fra de to byer ikke kunne stævnes uden for deres bys jurisdiktionsområde. Også her var afgiften 2 penninge om året.

For Åbenrås borgere må det have været en fordelagtig ordning, at de mange spørgsmål, der kunne opstå som en naturlig følge af bispestolens rettigheder i byen siden 1259, kunne blive drøftet og afgjort, uden at de behøvede at bekoste en rejse til Slesvig. Det er vel derfor rimeligt at antage, at afgiften til bispestolen er blevet vedtaget i forbindelse med byens pantsættelse.

Vidnesbyrd om sproget i 1300-årene.

Åbenrå bys skrå af 1. maj 1335 er så langt den vigtigste kilde til byens historie i middelalderen. Kun ved dens hjælp er det muligt at kaste lys ind over de levevilkår, der var beskåret borgerne i det lille købstadsamfund, og kun takket være den ser vi glimt af livet i det ældste Åbenrå med dets gildevæsen, handel og søfart helt over til Skåne og den særlige tilknytning til Slesvig bispestol.

Men endnu een ting fremgår med al ønskelig tydelighed af teksten i det store dokument. Nok er den affattet på latin, som almindeligt var i højmiddelalderen, men gang på gang får tillige *folkets sprog* mæle midt inde i de latinske sætninger. Ord som skraa, byfrith, fægang, arnægiald, matskap, korsbunden packe, forkøb vidner klart om Åbenrå-borgernes danske modersmål på denne tid.

Middelalderbyens grundplan, dens vigtigste bygninger og institutioner

Alle de mange huse, der middelalderen igennem var boliger for Åbenrås borgere, for købmænd og sømænd såvel som for håndværkere, er forlængst gået til grunde. De har været opført af et alt for skrøbeligt materiale til, at de skulle have haft mulighed for at bevares gennem de mange århundreder. Tæt sammenbyggede, stråttækte huse af svært *bultømmer* eller lerklinet *bindingsværk* har det vel sagtens været, og brandfaren var derfor en evig trusel, der manede

til stadig påpasselighed. Alligevel er der fra tiden efter middelalderen optegnet adskillige bybrande af større og mindre omfang, og der er ingen grund til at tro, at lignende katastrofer ikke også skulle have hærget hine fjerne tiders Åbenrå.

Men selv om bygningerne forlængst er borte, så har vi dog bevaret hovedtrækkene af deres placering i terrænet i form af den indre bys gadenet. Thi på de gamle huses tomt rejstes der efter hver katastrofe nye, og måtte ældre bygninger end vige for tidens altfortærende tand, var det blot for at give plads for nyt byggeri.

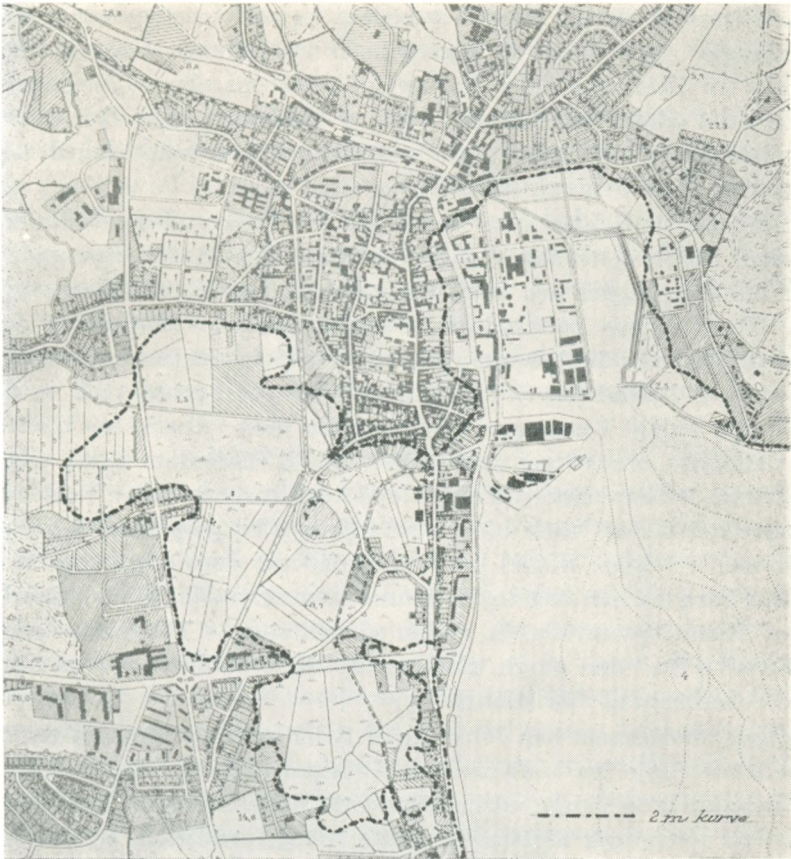
Grundplan.

Hovedtrækkene i strandkøbingens grundplan, således som den endnu afspejler sig i gadenettet langs med den oprindelige strandlinje er allerede berørt. Efterhånden som det lille bysamfund udviklede sig til købstad, dannedes et *hovedstrøg*, nu Søndergade og Storetorv, som fra syd til nord kravler op ad bakkedragets sydlige hvælv og tilsyneladende er vokset frem omkring en gennemløbende landevej. Men hele to steder inden for det middelalderlige byområde udspiler dette færdselsstrøg sig til en *trekantet torveplads*, Søndertorv og Storetorv.

Søndertorv er tydeligvis opstået i den vejgaffel, der har dannet sig, hvor vejen fra syd og sydvest når frem til bybakkens sydhæld. Her, hvor Fiskergade som den ene gren af vejgaffelen støder til Søndertorv, var havnepladsens naturlige forbindelse med oplandet, mens den anden gren fortsætter sig som Søndergade i nordlig retning. Dette ældste bebyggede område, strøget langs med den gamle strandlinje ved Gildegade og Fiskergade samt Søndertorvs og Søndergades nærmeste omgivelser, »Holmen«, må antages at være et *selvgroet anlæg*. Derimod er der tydeligvis tale om et *planmæssigt byanlæg* omkring Vestergade, Storetorv og den øverste del af Skibbrogade, der i ældre tid som regel kaldtes Østergade. Den vest-østgående færdselsåre på tværs af den gamle hovedlandevej op over bybakken kan kun forstås i forbindelse med Åbenrås middelalderlige borg »Åbenråhus«, der lå for enden af Vestergade.

Borg og stadsgrav.

Om denne borgs oprindelse vides intet, men hvis beretningen om *bisp Valdemars tilfangetagelse* i Åbenrå i 1192 stemmer med virkeligheden, har man det første historiske vidnesbyrd om eksistensen af en kongelig borg i Åbenrå, og selv om denne fortælling er noget

Plan over Åbenrå med angivelse af 2-meter højdekurven, der viser, hvorledes bybanken hæver sig mellem Kilen mod øst og engdrageene mod vest.

usikker, er der alligevel grund til at formode, at Åbenrå har haft sin kongeborg før år 1200. Nok var venderindfaldene ophørt med toget til Rügen i 1169, men det betød blot, at naboskabet til det tyske kejserrige, der var den altdominerende stormagt i Europa, blev des mere føleligt. Valdemar den Store havde ganske vist i begyndelsen af sin regeringstid set sig nødsaget til at anerkende den tysk-romerske kejser Frederik Barbarossa som sin lensherre, men på samme tid arbejdede den danske konge målbevidst på at udbygge sit lands forsvar. Teglstensmuren i Dannevirke, den såkaldte »Valdemarsmur«, er sammen med en række borganlæg rundt omkring i det danske rige vidnesbyrd om disse bestræbelser. Selv om Åbenrå ikke

findes nævnt blandt disse borganlæg, er det nærliggende også at henlægge »Åbenråhus« til udgangen af 1100-årene. Måske er den et anlæg fra *Valdemar Sejrs hertugtid* i 1190'erne. En sådan antagelse ville rime udmærket sammen med, at Valdemar Sejr efter al sandsynlighed har tildelt havnepladsen Åbenrå købstadrettigheder i tiden kort efter århundredskiftet.

Borgens plads blev som nævnt ud for Vestergades udmunding i *Nybro*. Netop dette sidste gadenavn hentyder til den nye gadebro, der måtte anlægges hen over den gamle borggrav, der blev overflødig efter borgens nedbrydning i begyndelsen af 1400-årene. Imod syd og vest var dette borganlæg værnede af de uvejsomme enge, der nåede helt herind fra fjorden. Imod nord var byens brede og dybe *voldgrav* anlagt i nøje overensstemmelse med »Åbenråhus«, således at den nord om borgen nåede helt ud til Mølledammen i engene. Ligesom det har været tilfældet med adskillige andre af Valdemars tidens købstæder, hørte altså også i Åbenrå borg og by på det nøjeste sammen. På Johs. Mejers tid omkr. 1640 var der endnu spor af den gamle borg, og han har derfor kunnet afmærke dens plads på sit kort over Åbenrå byområde, ja, endnu så sent som i 1733 førtes der granitkvadre fra »den gamle slotsgrund« til København til anvendelse ved rejsningen af Christiansborg.

Også *stadsgraven* har Johs. Mejer tydeligt afmærket som en halvbueformet linje fra Maderne ved Gildegade op over den sydlige del af bybakken og videre ud imod vest til Mølledammen i engene nord for den nuværende Slotsmølle. Dette anlæg forudsætter et betydeligt jordarbejde. Det er derfor ikke så underligt, at der endnu findes synlige spor af stadsgravens nordre skråning i haven syd for Rådhusgang. Terrænet falder her mod syd, og nordskråningen har derfor været ganske anderledes anelig end sydsiden af stadsgraven. På dette sted har der dog næppe været tale om en egentlig grav, men blot om en afgravning af skråningen, således at der ind mod byen opstod en vold, der antagelig har været forstærket af et palisadeværk. På Johs. Mejers kort findes derfor signaturen: Vest(igia) d(er) Alten Stattwall, spor af den gamle *byvold*.

Fra 1600-årene findes navnet »Paddesig« eller »æ *Pajdsik*« knyttet til den gamle stadsgrav. Den har da været fornedret til en muddergrøft, som åbenbart har udgjort et fortrinligt tilholdssted for en mængde frøer, på sønderjysk »pajder«. Også ordet »*Byrende*« har i senere tider været brugt om byens gamle værn. Et pudsigt vidnesbyrd om den gamle stadsgrav og den oprindelige grænse for byom-

rådet er for øvrigt helt op til vor tid bevaret i gadenavngivningen, idet Storegade netop afløser Storetorv på det sted, hvor sydsiden af stadsgraven har været.

Mens der således slet ikke er tvivl om stadsgravens forløb, er det noget vanskeligere at give en nøjere *placering af borgen*, men da både Vestergades nordlige hjørnehus (nedrevet 1957) og et par ejendomme lidt længere mod syd i Nybro står på opfyldt grund, kan det vel tages som vidnesbyrd om den gamle borggravs plads på disse to steder, og »Åbenråhus« må da have ligget i området ind imellem disse to lokaliteter. Et par små vandløb, »pibler«, synes at være de fattige rester af den fordums borggrav. Nærmere kan man ikke komme det, da en systematisk arkæologisk undersøgelse aldrig er foretaget.

Med værn i en nærliggende borg og i en anselig stadsgrav er Åbenrå da vokset frem til at blive en af Valdemar-tidens *strandkøbinge*, der i lighed med en række andre bysamfund af samme art blev begunstiget med særlige privilegier, thi havnepladserne rundt omkring i det danske rige havde kongen i reglen rettighed over. Han havde interesse i at kontrollere, hvem der benyttede havnen, og havde også retten til at opkræve afgifter af de varer, der førtes til og fra landet. Det stærke handelsopsving over hele det vestlige Østersø-område, som var blevet en følge af vendernes nedkæmpelse og havde medført de mange tyske bygrundlæggelser ved Østersø-kysten, gav naturligvis den danske konge øget interesse i købstædernes trivsel, og denne interesse fik Valdemars-tidens mange bydannelser deres rigelige part af. Det snorlige anlæg af *Vestergade* og den dertil hørende *Østergade*, nu *Skibbrogade*, ned til Skibbroen er et talende vidnesbyrd om den nøje forbindelse mellem borg og havn, og anbringelsen af et nyt torv på dette strøg, nu *Storetorv*, fortæller noget om den vækst i handelslivet, som der var lagt op til. At der skete afbræk i denne udvikling, er der fortalt om, men rammerne for det nye bysamfunds vækst var skabt, selv om det nok først over et længere åremål blev muligt at få dem udfyldt.

Skf. Knuds kirke.

Naturligvis måtte det nye borgersamfund have sit eget gudshus, thi udviklingen til privilegeret købstad med værn i en stadsgrav havde sat skel mellem borger og bonde. Egnens gamle landsbykirke øverst oppe på bakketoppen, vel sagtens endnu blot en uanselig trækirke, var ikke i sin tid blevet rejst med et hurtigt voksende bysam-

fund for øje. Borgerne fik derfor deres egen *kirkebygning*, der blev rejst i Skibbrogade eller Østergade. »Den første kirke, som er bygget i byen Åbenrå, stod i Østergade på venstre hånd, når man gik ned mod Skibbroen«, hedder det herom i bykrøniken. Efter forskellige fund at dømme har den ligget på de grunde, som nu er bebygget af ejendommene Skibbrogade 5 og 7. Arealerne bag ved disse huse har igennem århundreder tilhørt sognepræsteembedet under betegnelsen »*Præstens Humlegård*«, der nordpå når lige til det sted, hvor stadsgraven var i middelalderen. Atter engang et vidnesbyrd om, hvor holdbare historiens spor kan være.

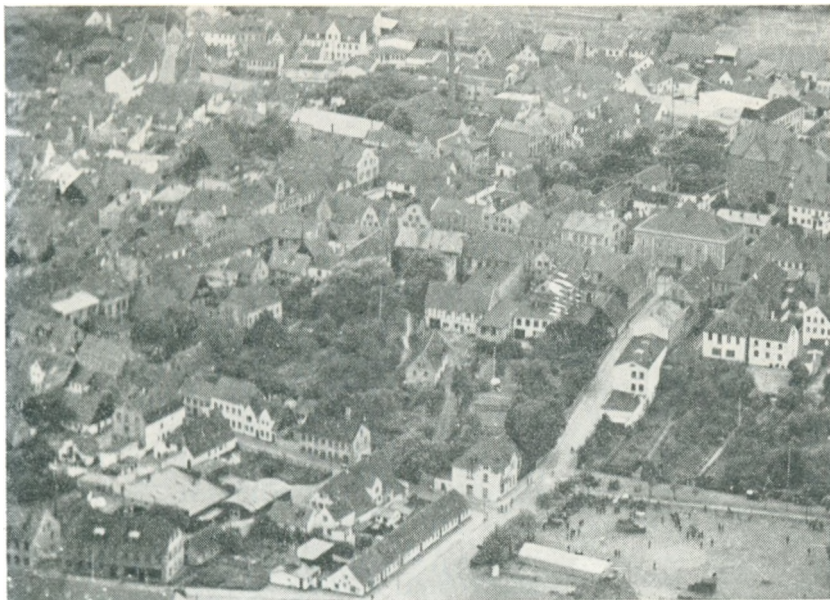
Men det fortæller også noget om det daværende købstadsamfunds karakter, at borgernes eget gudshus var en *Skt. Knuds kirke*, og det er vel ikke blot et tilfælde, at *Gildegade* er blevet navnet på den smalle gade, der findes umiddelbart syd for den gamle kirkegrund. Begge dele synes at pege hen på Skt. Knuds gildets betydning i Åbenrås første købstadtid. Broderskabets gildehus har vel ligget på nordsiden af denne gade og haft en grund, der stødte op til kirkens jord.

Efter katastrofen 1247.

Når der ses bort fra stadsgrav, borg og kirke dækker anonymitetens slør imidlertid alle enkeltheder i det middelalderlige Åbenrås fysiognomi. Kun i gadenettet afspejles endnu konturerne af det borgersamfund, der forlængst er gået til grunde, og ødelæggelsens vederstyggelighed var den tids borgersamfund nærmere, end det vel havde tænkt sig. Allerede 1247 blev Åbenrå et offer for tidens politiske magtkamp.

Under højst omskiftelige forhold måtte Åbenrås borgerskab gå i gang med at *genrejse deres by*, som så uforskyldt var blevet et offer for de to rivaliserende brødre Erik og Abels indbyrdes kamp. Nogen erstatning har kongemagten vel derfor ment at burde yde den skadelidte by, idet det må antages, at den vældige *udvidelse af Åbenråernes jurisdiktionsret*, som skråens omtale af »byfreden« giver udtryk for, har fundet sted i disse år. Kun kongemagten har efter middelalderens sædvaneret kunnet yde en sådan begunstigeelse, idet alene kongen havde ret til at disponere over herreløst land, og det område, der som følge af de krigeriske begivenheder var blevet forladt, må efter alt at dømme have været landsbyen Opnør, Gammel Opner, med dens toft og kirketomt.

Luftfoto af den indre by, set fra øst. Kvarteret omkring den allerede i den ældre middelalder forsvundne Skt. Knuds kirke.

Denne begivenhed blev af overordentlig stor betydning for Åbenrås fremtidige udvikling. Købstadsområdet var med ét blevet så omfattende, at det stort set har været tilstrækkeligt for byens vækst helt op til omkring år 1900.

Kirken og gejstligheden blev også begunstiget efter katastrofen. Al jord fra stadsgraven og op til »Putgyde« syd for Store Pottergade blev *kirkejord*, og en så betydelig dotering må have haft sine særlige årsager. En af dem har vel været den, at den gamle sognekirke var blevet flammernes bytte sammen med landsbyen Opnør. Til erstatning rejstes en *ny sognekirke*, der fra nu af først og fremmest skulle tjene som købstadkirke, idet Skt. Knuds kirke rimeligvis slet ikke er blevet genrejst efter Åbenrås ødelæggelse i 1247. På den nedlagte kirkes grund ved Skibbrogade har der i hvert fald stået borgerhuse siden middelalderens slutning, mens arealerne bagved var præstejord.

Den nye sognekirke, der ad bygningshistorisk vej med ret stor sikkerhed lader sig tidsfæste til tiden umiddelbart efter 1250, er indviet til de søfarendes helgen *Skt. Nikolaus*, et valg, der måtte synes naturligt for et bysamfund, hvis fremtid lå på havet. Men det tør

vel tillige formodes, at helgennavnet har været en hyldest til den mand, der mere end nogen anden havde ansvaret for Åbenrås udvikling i netop disse år, nemlig *biskop Niels* eller Nikolaus af Slesvig, der, som det vil huskes, i 1259 havde fået »torvebyen« Åbenrå overladt som pant.

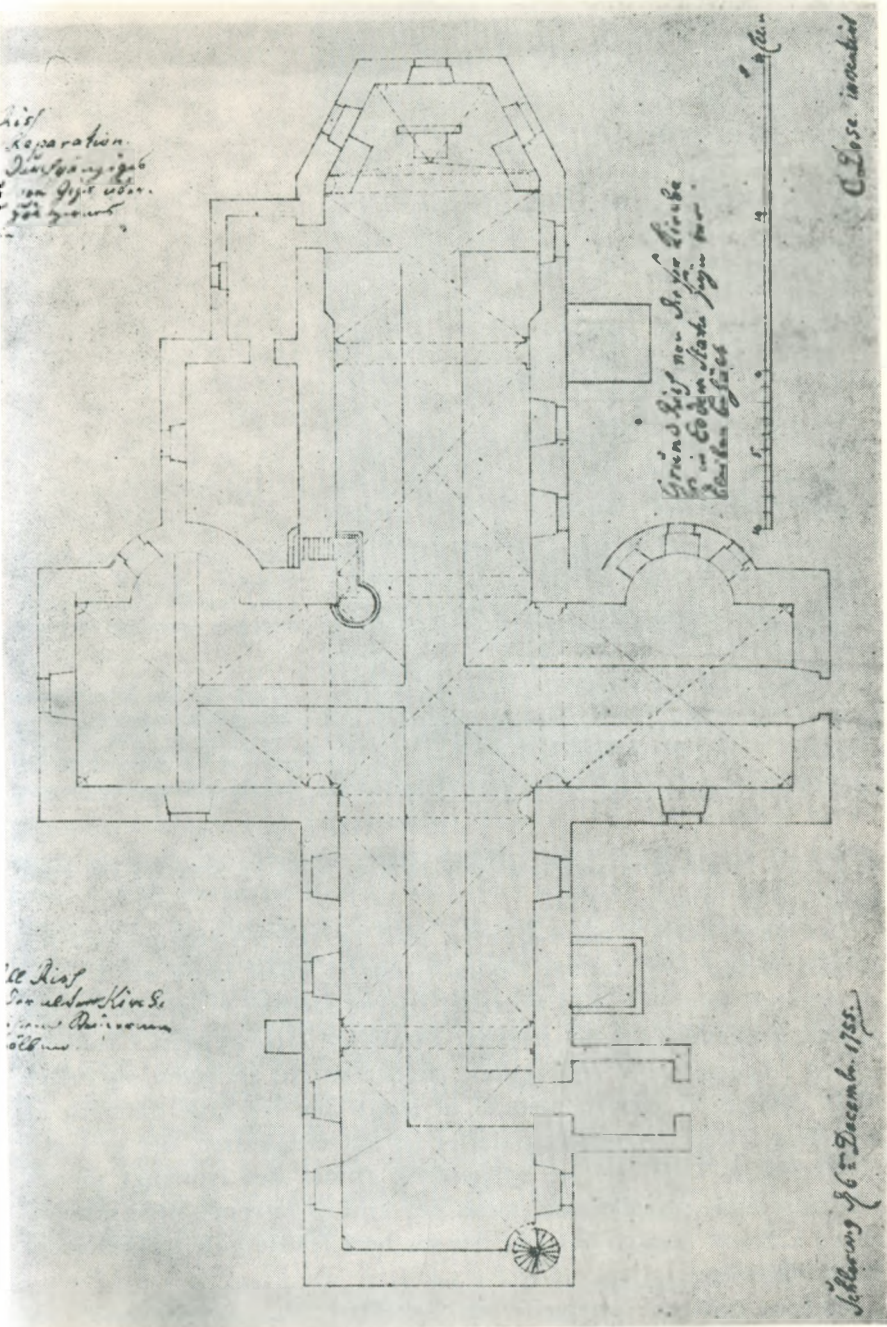
At samme bisp skulle have påtænkt anlægget af en befæstning omkring kirken eller at der skulle have ligget en gammel borg på »Kirkebjerg«, som bybakkens top gerne kaldes i ældre akter, er der ingensomhelst hjemmel for i kilderne. Ganske vist hedder det i bykrøniken, at der »norden om kirken var en vold og en grav, af hvilke der endnu ses spor i borgmesterens have«, men det behøver ikke at indebære, at der skulle have ligget en borg på »Kirkebjerg«. Borgmesteren boede omkring 1630 lidt nordvest for Skt. Nikolai kirke, og senere tiders mere eller mindre tilfældige gravninger langs med hele Store Pottergade ud til det i 1949 nedrevne hjørnehus ved Storegade har tilstrækkeligt klart bevidnet krønikens ord om en *vold og en grav nord for kirken*, men, hvad man har konstateret, er vel snarest en befæstningslinje, der har skullet inddrage den nyopførte stadskirke under byens værn. Udbygningen af denne forsvarslinje synes imidlertid ikke at være blevet afsluttet, hvad så end grunden hertil kan have været.

Skt. Nikolai.

Under den omfattende restaurering i årene 1949—56 opnåede man et indgående kendskab til Skt. Nikolais ældste bygningshistorie.

Den er opført som eenskibet, hvælvet korskirke, hvis sidearme har apsis ud imod øst, ligesom koret i øst også må antages oprindeligt at have været afsluttet af en apsis, idet kirkens nuværende *korparti* skyldes tilbygninger fra 1641 og 1758. Undersøgelserne har endvidere vist, at middelalderkirken er *opført i to tempi*, således at det ældste afsnit udgøres af bygningens østlige del frem til lidt vest for tværskibet. En temmelig råt tilhugget kvaderstenssokkel viser, hvor langt dette byggeafsnit går. Kirkens *vestparti*, der ingen sokkel har, synes dog opført ret kort tid efter, idet kirkens arkitektoniske helhed er blevet bevaret.

Forskellige detaljer såsom de lidt klumpede halvsøjler, der uden overgang fortsætter i vulstagtige skjoldbuer, røber over for sagkyn-dige, at Skt. Nikolai tilhører den seneste udvikling af *den romanske stil*, og den kan derfor næppe være ældre end ca. 1250—60, hvilket

Grundplan af Skt. Nikolai kirke. Opmålt af C. Dose 1755.

Alterkalk i Skt. Nikolai kirke med gotisk fod fra 1466 — iøvrigt fra ca. 1600. På foden graveret en biskop, Skt. Nikolaus, kirkens værnehelgen.

jo passer meget godt sammen med biskop Niels af Slesvigs tid godt et årti efter branden i 1247.

Den oprindelige vinduesordning med to, ret tæt sammenstillede, slanke, rundbuede vinduer findes bevaret i koret imod nord, hvor en anvendt formsten med afrundet hjørne mellem to ganske smalle platter genkendes fra det omtrent samtidige kirkebyggeri i Haderslev og Løgumkloster. Det samme gælder en gul smigsten, og begge disse detaljer er derved med til at støtte den ret nøje datering af kirkebygningen. Byggematerialet er iøvrigt munkesten, der er lagt i munkeskifte. I det østlige byggeafsnit findes der isprængt mange lyst flammede og gule sten, mens der kun er anvendt røde munkesten i kirkens vestlige del, når der ses bort fra de gule trekløverformede ribbesten.

Kirkens indre er præget af en enkelthed, der ganske svarer til facadernes. *Korsskæringen* med dens fire kraftige, ensartede piller

Luftfoto af den indre by, set fra øst. Kvarteret omkring Skt. Nikolai kirke, nord for den gamle stadsgrav.

af brede halvsøjler danner en hvælving med fire ribber, mens det dobbelte antal ribber, ligeledes af trekløverprofil, findes i hvælvet over kor og korsarme og i de to under restaureringen 1949—56 genopførte hvælv, som udgør skibet. Svarende til den nordlige korsarms apsis er der desuden under denne restaurering opført en apsis i den sydlige korsarms østvæg. Med disse arbejder er det oprindelige skema for Skt. Nikolai kirkebygning stort set blevet genskabt. Vel ingensinde siden middelalderen fremtræder det gamle gudshus mere klart som en senromansk bykirke end nuomstunder.

Med hensyn til *kirkens indre udstyr* har der naturligvis fra første færd været både døbefont og alter. Slægt efter slægt har siden i from iver søgt at udsmykke byens gudshus. En lille oplysning om, at en åbenråer, Amdi Petersen, i 1345 hentede et sølvhostiegemme hos Nikolaus Helperich i Wismar, vidner om disse bestræbelser. Det gotiske fodstykke af en skøn alterkalk fra 1466 er nu den sidste rest af middelalderens kirkegods.

Byens territorium nord for stadsgraven.

Åbenrås territorium, således som det er afstukket i skråens omtale

af »byfreden«, har været af et langt betydeligere omfang end rimeligt var for et samfund af det middelalderlige Åbenrås størrelse. Hele middelalderen igennem har der derfor ikke været tale om en sammenhængende bebyggelse i området nord for den oprindelige stadsgrav. Ind imellem husene og ned ad bakkeskråningerne til øst og vest var der rigelig plads til borgernes *humlehaver*. Selve grundplanen var dog forsåvidt givet, som bebyggelsen fulgte den gamle landevej nord ud af byen, og herved formedes *Storegade*, der også ofte i tidligere tid blev kaldt »Langebade«. Arealerne vest for *Storegade* var som nævnt kirkejord, og her rejstes forskellige bygninger til brug for de gejstlige ved Skt. Nikolai kirke, på rådhusets plads således præsternes kalendehus.

Et vidnesbyrd om, at borgerhusene endnu i senmiddelalderen har gjort holdt ved den nye vold og grav nord for Skt. Nikolai kirke, har man vel i gadenavnet *Ramsherred*, der betegner den del af den gamle landevej nord ud af byen, som kravler ned ad bybakkens nordlige skrænt. Dette gadenavn, der findes bevaret i en række danske byer og også i nabobyen Flensborg, har i middelalderen været brugt om et lidet anset kvarter. Skarnsfolk, skøger og bøddel med rakker havde til huse på disse kanter, men efterhånden som bebyggelsen skred frem, flyttede den slags folk længere vest på, hvor et navn som *Jomfrugang* vidner om de løse kvinders bopæl i 1500—1600-årene. Fra den tid vides det, at bøddelen boede i kvarteret vest for Vægterplads.

Måtte Åbenrå end som oprindelig strandkøbing savne en egen bymark, er der, hvad stadsgrunden angår, tale om en rummelighed, der med hensyn til omfang fuldt ud tåler sammenligning med de øvrige nordslesvigske byers territorium.

I markerne uden for stadsgrunden er der også i tiden forud for skråens kodifikation i 1335 sket væsentlige ændringer, en naturlig følge af Opnørs eller Gammel Opners udslettelse. Ligesom kirken havde fået sin gode part af den jord, hvormed Åbenrå blev udvidet efter 1247, blev den også betænkt i markerne udenfor. I hvert fald synes Jørgensgård at være blevet oprettet ved denne tid på jord, der helt op til reformationen var kirkens.

Skt. Jørgens gård.

Selve navnet Jørgensgård åbner atter engang et dybt perspektiv ind i et stykke middelalderhistorie, der er fælles for en lang række danske byer. I Sønderjylland findes der således vidnesbyrd om *Skt.*

Jørgens hospitaler i alle østkystens byer lige fra Slesvig, Flensborg over Sønderborg og Åbenrå til Haderslev, og alle steder er det middelalderkirken, der står bagved, thi sygepleje og andre sociale foranstaltninger var i hine tider opgaver, som den måtte påtage sig. Skt. Jørgens hospitalerne tog sig særligt af de spedalske, thi mens epidemier af forskellig art gang på gang i løbet af kort tid bortrev store dele af middelalderens mennesker, skabte *spedalskheden* et særligt problem, der kun kunne løses ved afsondring af de smittede fra det øvrige samfund. Derfor findes Skt. Jørgensgårdene også som regel uden for middelalderens bybebyggelse, og ikke sjældent findes der vidnesbyrd om, at der har været foretaget afspærring af hospitalerne med vold og grav; så stor var angsten for smitte. Et særligt gudshus med tilhørende kirkegård var en nødvendighed for det afsondrede samfund, der holdt til inde bag Skt. Jørgens hospitals mure, og herom haves også et vidnesbyrd fra vor by, hvor de grunde, der ligger lige umiddelbart nord for gaden Jørgensgårds krumning, hedder »Kirkegårdsløkke«.

Som altid, når det gælder Åbenrås middelalder, er man også ilde stillet med hensyn til nærmere oplysninger om den middelalderlige Skt. Jørgensgård. Kun det såkaldte »Knud Snubbes testamente«, dateret til tiden mellem 1279 og 1283, giver et fingerpeg om Skt. Jørgensgårdens eksistens på denne tid, idet den iøvrigt ukendte mand, der vist nok har haft tilknytning til Urnehoved-egnen, bl. a. skænkede 1 mark »til hospitalet i Åbenrå«. Med dette udsagn kan der vist kun have været tænkt på Skt. Jørgensgård. Men det er også alt, hvad der oplyses om hospitalet fra middelalderen, med mindre en bemærkning i Slesvig bispens jordebog fra midten af 1400-årene om et biskoppeligt grundstykke med en bebyggelse i Åbenrå refererer sig til Skt. Jørgens hospitalet.

»I Skt. Jørgens kirke skal fattige folk have boet. Til den lå Jørgensgård med agre og enge til underholdning af de omtalte fattige. Men da disse fattige var bortdøde, blev dette gods forlenet til en gammel hofknægt eller »enspænder« ved navn *Swarte Hans*, som levede her en tid«, d. v. s. efter reformationen. På denne måde omtales Jørgensgård i Åbenrås gamle krønike, og forholdet er da ganske simpelt det, som også akterne iøvrigt bekræfter, at det gamle kirkegods er blevet sækulariseret ved reformationen; efter de sidste syges og fattiges død har staten overtaget den gamle kirkes ejendom.

Åbenrå fra 1335 til 1523

Valdemar Atterdags tid.

Det var hertug *Valdemar 5.*, der i 1335 havde udstedt Åbenrå bys skrå. Uden for Åbenrå mindes hertugen først og fremmest som den mand, der jævnedes vejen for Valdemar Atterdag, da han i 1340 blev udset til at være Danmarks konge, idet hertugen byttede sit eget hertugdømme med de holstenske grevers pant i Nørrejylland. »Det tyktes mange en stor dårskab, at hertugen ville eventyre så meget for kongens skyld«, blev der sagt, så det må virkeligt have været et offer for den fælles danske sag, som Åbenrås privilegiegiver bragte, men det var atter engang Sønderjylland, der måtte undgælde.

Ved en aftale kort efter mellem hertug Valdemar og de holstenske grever blev der indrømmet hertugen ret til at indløse Sønderjylland i tre tempi, idet landet blev delt i tre dele efter slottene Tørning, Tønder og Gottorp. Åbenrå hørte til den første del, og det lykkedes hertugen at fremskaffe de fornødne midler til at få den indløst, mens de øvrige dele af Sønderjylland indtil videre forblev under de holstenske grever. *Den sorte død* i 1349 og 1350 synes ikke trods dens voldsomme hærgen ud over det ganske land at have bragt noget afbræk i de store herrers kamp om magten.

Fra 1351 var hertugen som følge af Valdemar Atterdags troløshed og hensynsløshed at finde i det traditionelle allianceforhold mellem de sønderjyske hertuger af Abels æt og Holstens grever. Det førte i 1358 til et kongeligt hærtog ned i Sønderjylland, så »frygt og skælven og lammelse faldt over alle, til hvem kong Valdemar kom, for han tugtede alle forfærdeligt med ild og sværd, med fængsel og død, indtil de lød hans bud«. Om Åbenrå også måtte undgælde er uvist, men nabobyerne var i hvert fald skueplads for krigshandlinger.

I 1360 udsonede kongen sig med sin hertugelige svoger på det store danehof i Kalundborg, og fra samme år dukker pludselig hele tre breve frem af mørket, alle tre dateret i Åbenrå og undertegnet af hertug Valdemar 5. Sammen med et fjerde, der er undertegnet af en vis Karl Jacobsens enke Margaretha, har de alle tilknytning til Løgum kloster, som får skænket gods, og som af hertugen befries for alle afgifter. Det er da rimeligt at anse Åbenrås privilegiegiver for byens herre lige til hans død i 1364.

Hans søn, *hertug Henrik*, har 1366 i et brev, givet »in castro Openraa«, på slottet i Åbenrå, befriet hansestæderne fra strandretten i sit område. Med ham uddøde i 1375 Abels slægt, og hertugdømmet

Udsnit af Johs. Mejers kort over Jørgensgård 1640. Foroven i midten ses Kongskøb, Kongskøb, nederst til højre ved fjorden er skanser fra Kejserkrigen 1626—29 indteget.

skulle nu efter middelalderlig ret have været inddraget som hjemfaldent len, men inden årets udgang afgik også Valdemar Atterdag ved døden, og dermed kunne *holstenerne* sætte sig fast i de dele af Sønderjylland, som de sidste hertuger af Abels æt havde været herrer i. I Åbenrå var vejen endda på forhånd banet for dem, thi hovedsmanden på »Åbenråhus«, en mand ved navn *Spiker*, afstod straks ved hertugens død magten til de holstenske grever.

Dronning Margrethe.

Holstenervældet varede herefter uantastet i en lang årrække. Valdemar Atterdags kloge datter og efterfølger havde andre store opgaver at varetage, men i 1386 lykkedes det hende dog at få grev *Gerhard 6.* til på de forskellige grevers vegne at tage Sønderjylland som len af Danmarks rige. Denne aftale betød dog tillige, at den danske regering fra nu af anerkendte de holstenske grevers herredømme i landet.

Det var imidlertid ikke de holstenske grevers førstemand, *Gerhard 6.*, der havde herredømmet i Åbenrå, men en farbroder til ham, *grev Claus*. Allerede 1376 har han udstedt et brev til Løgum kloster, dateret »Apenra«. Efter hans død i 1397 tilhørte Åbenrå hans datter, *Elisabeth*, der dog havde *Gerhard 6.* som formynder. Ved dennes død i 1404 svækkedes holstenernes magt kendeligt, og det blev des mere åbenbart, fordi *dronning Margrethes* styre netop i årene før århundredskiftet havde nået betydelige resultater. Kalmar-mødet i 1397 og Stockholms overgivelse i det følgende år er de ydre kendetegn herpå.

Det lykkedes derfor Danmarks dronning ved en aftale i 1404 med *Elisabeth* at få tilkendt Åbenrå slot som pant. Først i 1411 synes ordningen at være blevet endeligt anerkendt af begge parter, idet *Elisabeth* da sammen med sin mand, hertug *Erik af Sachsen*, for 3000 mark lybsk afstod Åbenrå slot og by med Varnæs birk, det gamle kongeleve Søderup og Alslev, samt Sønder Rangstrup og Rise herreder med halvdelen af Barsø til dronning *Margrethe*, d. v. s. alt det gods, der fra nu af og indtil udvidelsen af Åbenrå amt i 1850, blev styret fra slottet i Åbenrå.

Brundlund slot.

Det hedder videre i forligsbrevet, at dronningen skulle kunne opføre et nyt slot på et nyt sted uden, at det skulle medføre en højere indløsningssum. Det lader til, at hun straks har ladet det gamle »*Åbenråhus*« ud for enden af Vestergade *nedbryde*, og at det nye slot *Brundlund* er blevet påbegyndt på en holm eller højning ude i engene lidt sydvest for stadsgrunden.

På den tid, da »byfredens« område blev afstukket, kaldtes denne jord »*Kongslund*«, et navn, der endnu var gæv og gængs ved skråens affattelse i 1335. Navnets forled indebærer vel, at der har været tale om jord, som har tilhørt kronen, og i den plattyske udgave af skrå-

Kælder med middelalderlige hvælvinger under Brundlunds nord-vestre tårn.

en hedder den da også »Konynges Holte«. Den træbevoksning, som efterleddet -lund hentyder til, er sikkert forsvundet ret tidligt. I hvert fald tydes forleddet i stednavnet *Brundlund* i tilknytning til gammeldansk »brunni«, noget afbrændt, og det er da tænkeligt, at navnet er blevet omdannet under opdyrkning af jorden ved svedjebrug.

Den væsentligste del af det Brundlund, der i vor tid lyser med sit hvide kalkpuds ude i de grønne engdrag, tilhører en langt senere tid, men spor af det tidligste borganlæg synes endnu bevaret i dele af murværket og i de underste hvælvede rum, ligesom slotsgraven og *Slotsmøllen*, oprindelig Borgmøllen, er anlæg af middelalderlig karakter.

Noget stort og fornemt slot blev Brundlund aldrig. »Hvo som ej er underrettet om denne bygnings omstændighed, må billig falde i forundring, at så stor, mægtig og splendid en dronning, som dronning Margrethe var, skulle have ladet sig nøje med at lade opføre et slot af så lidet begreb, så ringe anseelse, og som med Hendes Majestæt var så lidet overensstemmende«, hedder det i den danske arkitekt Laurids Thuras skildring af Brundlund fra midten af 1700-

årene. Når anlægget imidlertid ikke blev af betydeligere dimensioner, hænger det utvivlsomt sammen med dronning Margrethes død allerede året efter, at hun havde erhvervet Åbenrå.

Erik af Pommern og hans kamp med holstenerne.

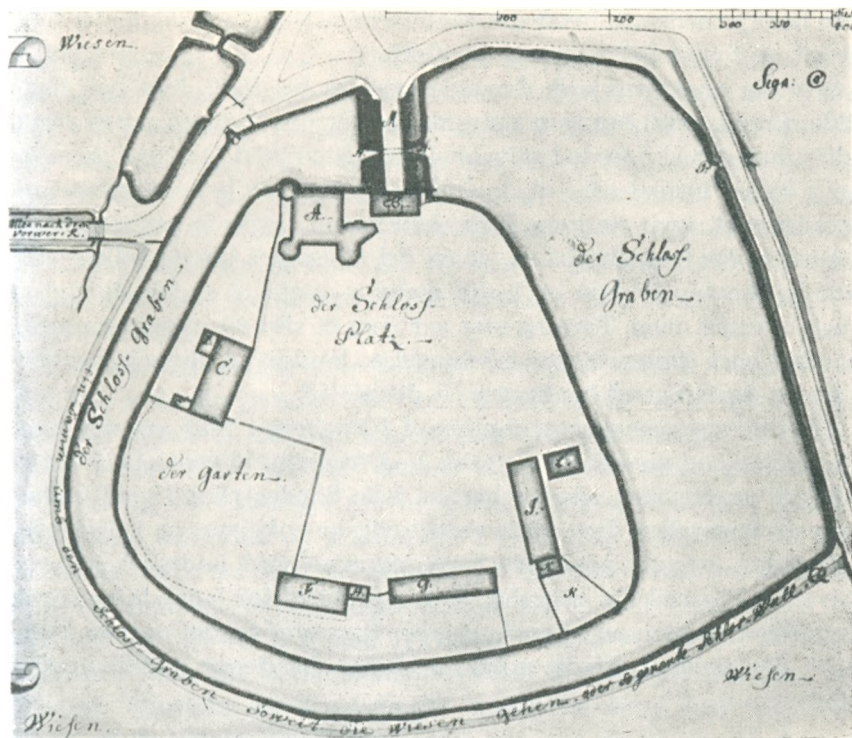
Hendes efterfølger, *Erik af Pommern*, førte arbejdet for at generhverve Sønderjylland ind i et nyt spor ved sin kraftige hævde af kongemagtens ret over for de holstenske grever. Følgen af denne holdning blev en hel menneskealders kampe, der spredte død og ødelæggelse ud over det omstridte land. Hvorledes det er gået Åbenrå i disse ufredsår, er ikke helt klart. Måske har byen draget fordel af sin isolerede beliggenhed, men fra egnene langs med Hærvejen findes der en del vidnesbyrd om krigens hærgen. Om Åbenrå hedder det blot 1419 i en lakonisk meddelelse til Lübecks borgmester, at folkene fra slottet var draget af sted til kongens hær.

I den første halve snes år stod krigslykken alt i alt den danske konge bi. Et ejendommeligt træk i kong Eriks politik var hans gentagne forsøg på at få Danmarks ret respekteret. I et *møde i Ribe i 1421* lod han derfor en række standspersoner fra både Nørre- og Sønderjylland aflægge vidnesbyrd om grænselandets statsretlige stilling til brug for en domsafsigelse, som den tyske kejser omsider fremkom med i 1424 fra sin fjerne residens i Ofen, det senere Budapest. Blandt dem, der har undertegnet Ribe-brevet, er også borgmester og råd fra Åbenrå. De bekræftede kongens ord, at »Openraa horet myt rechte der kronen van Dennemarken vnde vns«, Openraa hører med rette til Danmarks krone og os.

Kong Eriks årelange kamp med de holstenske grever blev imidlertid frugtesløs, da han i 1420'erne på grund af sin handelspolitik også skaffede sig hanseaterne til fjender. Altimens han kæmpede med søstæderne i farvandet omkring Øresund, lykkedes det atter engang holstenerne at trænge nordpå i Sønderjylland, og endnu stærkere blev den tyske krigsmagt, da hanseaterne i 1429 sendte landstyrker op i det omtvistede land til støtte for holstenerne. Åbenbart i den hensigt at afskære det kongetro Flensborg fra det øvrige Danmark rettedes angrebet først mod Åbenrå. Bykrøniken skildrer Åbenrås skæbne i dette år på denne måde:

»År 1429 har holstenerne ført en svær krig mod kong Erik af Pommern, konge i Danmark, i hvilken søstæderne såsom Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund og enkelte flere blandede sig og på

Situationsplan over Brundlund slotsholm, udarbejdet 1738 af kgl. landbygmester O. J. Müller. Farvelagt tegning.

A slotshbygning, B porthus, C det såkaldte nye hus (kancellibygningen), D et hønselus, E svinestald, F bryggers og vadskehus, G den nye stald til kgl. heste, som ved eventuel passage må opstaldes, H et helt gammelt hundehus, bestemt til nedbrydning, I gammel kostald, K hundehus med tilhørende plankeværk, L tørve- eller vognskur, M den projekterede dæmning til afløsning af den helt forfaldne bro, N den projekterede stenkiste eller vindebro i dæmningen, O stenkiste, hvorigennem vandet løber fra de tilstødende enge til slotsgraven, P stenkiste til afløb fra slotsgraven.

holstenernes side. I den anledning havde stæderne lejet *hertug Wilhelm af Braunschweig* med 400 heste. Hertug Adolf af Slesvig og hertug Wilhelm af Braunschweig samt de fra Lübeck, Hamburg og Lüneburg drog ind i Jylland og tog i løbet af en månedstid et stort bytte, 3000 okser og en masse guld og sølv. De skåned heller ikke Åbenrå. Det var pålagt hertug Wilhelm af Braunschweig at belejre byen Åbenrå og slottet Brundlund, thi dengang var Åbenrå endnu et temmeligt stærkt befæstet sted, som hertug Wilhelm vandt og tog.

Han bortfjernede alt, hvad der var i byen af guld, sølv og andet husgeråd, og byttet deltes senere på Gottorp«.

Selv om krønikens ord, der stammer fra ca. 1620, kun har ringe kildemæssig værdi, og dens oplysninger derfor må tages »cum grano salis«, har den skildrede begivenhed dog uden tvivl betegnet en milepæl i byens historie, thi at de fremmede tropper har voldgæstet og brandskattet, hvor de kom frem, kan ses af nogle få samtidige oplysninger. De fortæller bl. a., at en del af egnens bønderfolk — fra Stollig, Skovby, Bodum og Løjt kirkeby — søgte at redde sig ved at flygte nordpå, hvor Tørning slot var dem et sikkert værn, og muligvis skal også Ønlev kirkes ødelæggelse, landsbyen Hessels nedlæggelse og Søsts brand henlægges til denne tid.

Efter holstenernes overrumpling af Flensborg i 1431 var den danske konges sag uigenkaldelig tabt. Ved fredsslutningen i 1435 måtte *Adolf 8.* anerkendes som eneherre i hele Sønderjylland med undtagelse af Haderslev, Ærø og de vestslesvigske enklaver, og i 1440 blev han endda forlenet med hele hertugdømmet med undtagelse af enklaverne. Dermed var begrebet Slesvig-Holsten for lange tider blevet en politisk realitet, og Åbenrås saga er fra nu af på det nøjeste knyttet til den fælles politiske udvikling inden for denne administrative enhed.

Tyskhedens fremtrængen under Adolf 8.

Adolf 8.s regeringstid fik dybtgående virkninger i sønderjysk historie, thi landets øvrighedssprog blev nu det *plattyske* eller neder-tyske *sprog*, som hansebyernes talrige købmænd og skipperne, storgårdenes holstenske adelsmænd og de skiftende hæres stridskræfter forlængst havde vænnet almuesmandens øre til at forstå til husbehov. En stadig strøm af tyske kræmmere, pebersvende og håndværkere havde tilført bybefolkningen i en stor del af Nordens byer nyt blod og ny kultur, og en by som Åbenrå har selvfølgelig også fået sin part heraf, omend ikke i så høj grad som de større og mere foretagsomme handelssteder. Men skråens talrige bestemmelser vedrørende »den fremmede«, på latin: *hospes*, plattysk: *gast*, fortæller, at problemet med »liggerne« også fandtes i Åbenrå. Selv om man hermed har betegnet enhver ikke-borger, altså både indenlandske og udenlandske tilflyttere, har det tyske element måske nok været det toneangivende, omend ikke det talstærkeste. Skråens plattyske affattelse fra første halvdel af det 15. århundrede vidner stærkt og klart herom.

Under Oldenborgerne.

Efter bestemmelserne i Ribe-brevet af 1460 blev den første danske konge af den oldenborgske stamme, *Christian 1.*, også landsherre i hertugdømmerne. »En bundløs pung« har man kaldt ham, thi snart var hans økonomi i så stor en uorden, at en del slotte måtte pantsættes. Åbenrå slap heller ikke fri. For en *pantesum* af 24000 mark overtog *Hinrich Rantzau* i 1470 Brundlund slot, »castrum Apenra«, med tilhørende len, og han blev dermed — når der ses bort fra den tidligere omtalte slotshovedsmand *Spiker* — den første i rækken af kendte amtmænd.

I de nærmest følgende år kom det endda så vidt, at kongens hele position i Sønderjylland blev sat på prøve, da hans egen broder *Gerhard* gjorde et indfald i landet. Især i de frisiske egne og i herrederne umiddelbart syd for Åbenrå vandt denne tilhængere, og det er tænkeligt, at *Christian 1.s* fornyelse af byens »friheder, rettighe-der, gamle sædvaner og privilegier« i 1473 efter broderfejdens sammenbrud skal ses som et resultat af Åbenrås kongetro holdning. *Hinrich Rantzau* havde under fejden måttet indskyde endnu 700 mark lybsk, hvoraf det kun lykkedes kongen at udrede 60 mark. Endnu i 1495 var dette mellemværende ikke blevet udlignet, idet *Hinrich Rantzau's* arvinger da fik stadfæstet deres krav på 24000 mark og de påløbne 640 mark.

Allerede i 1480 havde kongen ellers i Segeberg måttet indgå på faste aftaler med hensyn til sin gæld. Åbenrås »borgmester, råd og menige indvånere« benyttede sig af kongens og andre høje herrers tilstedeværelse til at få afsagt dom i deres *strid med Claus Ahlefeldt* til Søgård, som havde gjort forsøg på at fratage åbenråerne deres græsningsrettigheder i *Årups marker*, hvor Ahlefeldterne nu var blevet herrer. Men kongen dømte sammen med bispnen af Lübeck, en lang række af ridderskabets store navne og medlemmer af Lübecks og Hamburgs byråd, at Åbenrås privilegier skulle respekteres. Dette dokument blev ydermere konfirmeret efter delingen af Sønderjylland i 1490 mellem kong Hans og hans langt yngre broder, hertug Frederik.

Ved denne deling tilfaldt Åbenrå kongens part af Sønderjylland, og som byens herre bekræftede kong Hans derfor endnu samme år sin faders stadfæstelsesbrev af 1473. Den følgende menneskealder blev en rolig tid, kun nu og da nævnes Åbenrå og det mest i forbindelse med breve, som er dateret i byen, men de tavse år i historiens annaler behøver ingenlunde at have været de ringeste. Tværtimod

tyder det på udvikling i byens liv, at den gamle skrå ikke længere slog til. *Christian 2.s* privilegiestadfæstelse i 1514 har tilsyneladende også haft gyldighed for den plattyske oversættelse af Flensborgs stadsret, som da har været anvendt i Åbenrå som supplement til skråen.

Af *amtmænd* på denne tid kendes *Wulf Pogwisch* i årene fra 1504 til 1512, *Kai Ahlefeldt* fra 1513 til 1520 og derefter *Christian 2.s* trofaste støtte *Benedikt von der Wisch* indtil 1523, da han afløstes af hertug Frederiks mand *Benedikt Pogwisch*. *Christian 2.* havde frem for andre været borgernes konge. I 1514 havde han i god samklang med sin øvrige borgervenlige politik lovet åbenråerne, at de i tilfælde af *retsstridigheder* kunne udskyde deres sag, indtil kongen selv kom til stede for at fælde dom. Dette løfte har sikkert været dem et kærkomment værn imod Ahlefeldterne på Søgård, som de i 1480 havde haft deres hyr med. Det kan derfor ikke undre, at også Åbenrås borgerskab sluttede op om *Christian 2.*, da han i 1523 måtte forlade sit rige, men følgerne af denne kongetroskab blev frygtelige.

Begivenhederne i 1523.

Den 9. marts 1523 var hertug *Frederik* med 3000 landsknægte og 200 ryttere brudt op fra Gottorp slot og havde den 10. marts slået lejre ved Rise vest for Åbenrå. Herfra trængte tropperne længere nordpå. Under ledelse af feltherre *Johann Rantzau* blev en styrke efterladt ved Lillebælt for at sikre hærens højre flanke mod angreb fra *Christian 2.s* tropper. Det er sikkert disse styrker, der har angrebet først Åbenrå, siden Sønderborg og Flensborg. Ifølge den stedlige tradition var den umiddelbare anledning hertil, at borgmester *Hans Christensen* havde fået ordre til at fremskaffe en læst eller i det mindste en halv læst af byens velkendte øl. — »Nu ved jeg ikke, om rådet vægrede sig derved, eller det af andre grunde blev forsømt«, skriver *Claus Organist* i sin Åbenrå bykrønike, »men øllet blev ikke sendt«. Da borgerne derefter af de fortørnede ryttere blev spurgt om, hvem byen tilhørte, svarede de — og de har vel på det pågældende tidspunkt heller ikke kunnet svare andet, da *Frederik* endnu ikke var blevet hyldet som Danmarks konge — at *Åbenrå var Christian 2.s by*. Herover skal rytterne imidlertid være blevet så opbragte, at de har svoret, at »de nok skulle lære denne tyrans undersætter at tappe øl«. Om natten, mens borgerne sov, det skal have været søndag før palmesøndag, d. v. s. den 22. marts, kom de »med bøsser og svært skyts, med våben

og væрге og *indtog byen og borgen*. Nogle borgere dræbte de, nogle huse brændte de af, nogle greb og bandt de, og de pinte både gejstlige og verdslige. Alle de, som undslap, kvinder og mænd med deres nøgne børn, løb til skoven, ud på marken og ned til vandet, hvor de kunne gemme og skjule sig«. Til denne gengivelse af borgmester Claus Esmarchs tekst fra 1607, føjer kronisten meget fornuftigt: »I hvilken stor bedrøvelse den arme småstad dengang kom, kan ikke skildres her med simple bogstaver, thi mange af dem blev ikke alene berøvet og frataget hus og gods, men også deres mænd og gode venner blev slået ihjel eller skudt, hvorom endnu enkelte gamle ved at berette«.

»Tidlig om morgenen den næste dag brød de ind i kirken — hvor borgerne havde anbragt deres værdigenstande — og slog kister, skabe og skrin i stykker og tog derudaf en mængde penge og gods, senge, sengeklæder, lagener, dækkener, kander og krukker«. Claus Organist fortæller dertil meget malende, at de rystede fjerene ud af dynerne, så de fløj om i luften som sne, og tog de tømte dynevår med sig, men tilbage til den skildring, der er fælles for ham og Claus Esmarch: »Derefter løb de til skovs og ud på marken, tog heste og køer og lod dem drive bort. Andre grovvarer, baljer, bryggerkedler, kander og krukker, korn, malt, flæsk, fisk, kød og alskens husgeråd solgte de i dyre domme til bønderne og borgerne«.

»Hvad de ikke kunne sælge, tog de bort med sig og ødelagde byen og tilintetgjorde alt. Da blev bysbøgerne, registrene og alt, som de skulle rette sig efter, ilde tilredt, ødelagt og kom bort. Nogen tid derefter forsamlede byens folk sig igen og fandt trøst i deres stadsret og privilegier, som nådig er givet dem og forundt dem af herrer og fyrster«.

Også åbenråerne har da kunnet nynne med på visen om »den gamle ørn«, som snart gik fra mund til mund:

*Nu sidder høgen i egetop,
og breder han ud sin vinge;
de andre smdfugle, i skoven er,
de monne så jammerlig trænge.*

Ved udgangen af middelalderen

Købstaden som kommune.

Den udvikling, der fandt sted i Åbenrå i middelalderens sidste hundrede år — i tiden mellem de to plyndringer 1429 og 1523 —

har sikkert på mange måder skabt grundlaget for byens liv i 1500- og 1600-årene.

Noget stort samfund har der ikke været tale om, men alle købstæder har efter en nutidig målestok været bitte små i hine tider. Tør man foretage en beregning af folketallet efter størrelsen af den afgift til bispem i Slesvig på 1 penning pr. »vursted« eller arne, jvf. »matskap«, der i 1509 beløb sig til en samlet indtægt for bispestolen på ialt 9 skilling, har Åbenrå på den tid talt *108 husstande*. Antager man, at hver husstand med tyende gennemsnitlig har været på 6-7 personer, får man til resultat, at Åbenrå ved middelalderens slutning har haft godt *600 indbyggere*, og det må vist siges at være et rimeligt tal for et købstadsamfund af den art. Uden tvivl har det været af betydning for Åbenrås vækst, at det *købstadanlæg*, der ifølge oplysninger i Kong Valdemars Jordebog synes at have været ved at tage form i *Varnæs*, atter blev opgivet.

Et nyt kapitel inden for byens administration indledtes, da der oprettedes en særlig stilling som *borgmester*, proconsul, der havde til opgave at føre tilsyn og lede forhandlingerne med rådet, consules. Den første borgmester, der kendes, bærer det nedertyske navn *Tideke Kock*. Han underskrev i 1425 et brev sammen med tre rådmænd, Thomas Jul, Andreas Jacobsen Knap og Henrik Kældersvend, hvis navne alle har hjemlig klang. De overleverede personnavne fra Åbenrås middelalder er imidlertid så fåtallige og tilfældige, at det ikke kan udnyttes til en konstatering af det tyske elements størrelse. Det er vel ikke utænkeligt, at borgmesterstillingens oprettelse er en følge af Erik af Pommerns interesse for købstædernes trivsel. Muligvis har de mange forhandlinger med byens ledende mænd, som slotsbyggeriet efter 1411 har ført med sig, været den direkte foranledning til det nye embede.

På samme tid har Åbenrå by vel fået sit eget segl. Det er anvendt første gang ved beseglingen af Ribe-brevet af 4. august 1421 og har indskriften *secretum : ciuitatis : openeraa* uden om tre makreller, der svømmer mod højre i vand, der er angivet ved flere bølgelinjer.

Landbrug og kvægavl.

Landbrug, kvægavl og fiskeri var sammen med handel, søfart og håndværk de erhvervsgrene, der skaffede åbenråerne det nødtørftigste til livets ophold. Allerede tidligt er *humledyrkning* blevet almindelig på byens solvendte bakkeskråninger, og det giver krøniken anledning til at udbryde: »Den gode Gud har velsignet denne by

Åbenrås segl 1421.
Omskrift: Secretum Ciuitatis
Openeraa. Seglbilledet fore-
stiller „tre over hverandre i
bølger svømmende, venstre-
vendte fisk“.

frem for andre byer i dette fyrstendømme med dejlig humle, som næsten voksede rundt om hele byen. Også deraf har byens borgere en ikke ringe næring, når årets vækst har været god. Ligeledes brygger man her et godt øl, som kaldes *Kükelhaen*. Det er virkelig et godt øl, ja, om man vil tro det, bedre end wismarsk øl. Thi før i tiden har de af adelen, som boede her i fyrstendømmet og i Sundevad, foretrukket dette Åbenrå-kükelhaen og ladet det bringe til og bruge på deres gårde.

Også Åbenrås *rugbrød* siges i denne forbindelse at være »blevet berømmet af de rejsende, som har hævdet, at de her kunne købe bedre brød end andre steder«. Alt i alt har landbruget nu ikke kunnet blive til så forfærdelig meget, da Åbenrå jo *manglede* en egen *bymark*. Man havde »intet uden kalk og sten og — privilegierne!«, hedder det senere hen meget sigende. Med det sidste mentes først og fremmest græsningsrettighederne, men lige siden striden med Ahlefeldterne om Årup i 1480 blev privilegierne til stadighed anfægtet fra forskellig side.

Ladegårdens vækst.

Inden for selve kirkesognets grænser stod det ikke meget bedre til. Her bredte den ladegårdsjord, der hørte til Brundlund slot, sig mere og mere. Straks ved Nybro og et lille stykke inde i Slotsgade begyndte »Slotsgrunden«, sikkert i hovedsagen samme jord som det gamle »Kongslund«, men også vest for Brundlund ud over »Ornum« var der ladegårdsjord. Betegnende nok kommer den første bevarede klage over *Brundlund ladegårds* vækst ikke fra Åbenrås borgere, men fra Slesvigs biskop. Allerede i 1436 var dele af biskoppens ejendom i den nu nedlagte landsby Hessel gået tabt. Det hedder nemlig, at biskoppen »nær Åbenrå har plejet at have en gård til beboelse, som kaldes Hessel«, og desuden har haft to gårde i selve *landsbyen Hes-*

sel, men »disse er bragt i uorden af dem fra borgen, som med magt uden forskel dyrker øde landsbyer og omkringliggende jorder til deres eget jordtilliggende«. Da der noget senere — engang i slutningen af 1400-årene — blev foretaget en ny opgørelse, dyrkede en række navngivne personer noget af jorden uden at give hverken tiende eller jordhyre. Efter reformationen modtog kronen imidlertid afgifter af såvel amtet som af en del Åbenrå-borgere for disse jorder, der nu åbent kaldes »Biskopsbol«. Forholdet må altså have været det, at amtmanden på Brundlund har tilstået åbenråerne en del af den nedlagte landsby Hessel, mens hovedparten var kommet til Brundlund ladegård.

Fiskeri.

Det har nok ikke været helt ubegrundet, når åbenråerne valgte de tre makreller som symbol for deres by, thi var det alle dage småt med agerdyrkning og kvægavl, lå Åbenrås brede og dybe fjord til gengæld åben. *Fiskeri og søfart* var erhverv, der fra første færd har betydet en masse for byens trivsel. »Alle slags fisk som torsk, makreller, sild, flyndere, hvillinger, ål, rødspætter og andre Guds gaver bliver fanget i overflod«, hedder det i bykrøniken, ligesom det om fiskeriet siges, »at indbyggerne ikke har skammet sig over dette erhverv, men tværtimod til evig erindring om denne herlige fiskefangst endnu fører tre fisk i byens våben«.

Søfart og handel.

Selv om sejlads på Skåne er bevidnet i skråen, er det nok handelen på de nærmeste hansestæder, Lübeck, Rostock og Wismar, der har betydet mest. I disse byer har åbenråerne kunnet forsyne sig med alle nødvendige importvarer, og det ville i hine nøjsomme tider først og fremmest sige salt og klædevarer. Oplandshandelen har vel trods Åbenrå-egnens særlige beskaffenhed altid været af nogen betydning. Der har været torvehandel på visse ugedage, hvor omegnens folk har kunnet forsyne sig, og åbenråerne har været de ledende på *årsmarkedet ved Rise kirke*, indtil det i 1530 blev flyttet inden for byens grænser. På stude- og hestemarkederne i Kliplev på årets to kormesser har åbenråere altid formået at gøre sig noget gældende, og det kan derfor ikke undre, at man også træffer en handlende fra Åbenrå i toldregnskabet fra Gottorp i 1484.

Håndværk.

Om Åbenrås gamle håndværk vidner et enkelt gadenavn, nemlig

Store og Lille *Pottergade*, hvor pottemagererhvervets udøvere har haft deres virke. Set fra bykernen har de boet på vejen til *Klinkbjerg*, der i sit navn har bevaret mindet om gammel teglværksindustri med lergravning til klinker og potter.

Selv om håndværk ikke findes omtalt i skråen, har det haft sin selvfølgelig plads i middelalderbyens liv. Uundværlige og gamle erhverv som bagerens, slagterens, smedens og skrædderens har naturligvis haft deres udøvere inden for »byfredens« territorium. At også ølbryggeriet har været et særligt erhverv, følger af Åbenrå-øllets betydning i hine tider.

Skomagernes lav.

Kun eet erhverv har overleveret eftertiden mindet om dets lavsorganisation, og det er *skomagerens*, men det behøver naturligvis ikke at indebære, at der ikke kan have eksisteret lavsskråer af ældre dato. Vedtægterne for de åbenråske skomagere er dateret 16. maj 1496 og er blevet udformet i samarbejde med borgmester og råd. Bystyrets indflydelse inden for lavets daglige liv kom til udtryk ved, at et medlem af rådet skulle deltage i alle påkommende sager sammen med oldermændene.

Lavet betød meget for varetagelsen af dets udøvers økonomiske interesser. De havde *monopol* på fremstilling af sko, og indførte sko skulle konfiskeres til fordel for byens fattige. Men også reglerne for optagelse af nye lavsmedlemmer var med til at hindre konkurrence. Kun *ægtefødte* kunne komme ind i lavet, og *ægteskab* måtte kun finde sted med en ærlig kone eller jomfru, alt sammen bestemmelser, der satte et skarpt skel mellem håndværkeren og de dårligst stillede.

For alle forbindelser, der knyttedes til folk uden for lavet, gjaldt særlige regler. En skomagere søn, der ægtede en skomagere datter eller enke, blev *optaget* mod at give 2 tønder øl og »kost«, d. v. s. et festmåltid, samt $\frac{1}{2}$ mark i penge og 2 mark voks til kirkens brug. En fremmed derimod skulle først bevise sin »ægte« herkomst og vise sit rette håndlag, derefter skulle han på tre »morgenspraken«, d. v. s. særlige lavsmøder, der afholdes søndagen efter fastelavn, søndagen efter Valborgsdag og søndagen efter Mikkelsdag, anmode om optagelse i lavet, og hvis det lykkedes, skulle han stille garanti for »kosten« og holde den inden 15 dage. Først da gik oldermændene med ham til rådet for at få ham optaget som borger. Ville han gifte sig med en skomagere datter eller enke, skulle han give en halv »kost« og 8 skilling samt 2 mark voks til kirken.

Ved bestemmelserne om, at ingen mester måtte *beskæftige* mere end *to svende og een lærling* eller lokke en svend fra hans mester, søgte man at ligestille erhvervets udøvere. Iøvrigt er mesteren den begunstigede part efter vedtægterne at dømme. Nok måtte han ikke forholde svenden hans retmæssige løn efter udtjent tid — så kunne svenden klage til oldermændene —, men ellers støttede vedtægterne mesteren. En svend måtte således ikke rømme i utide fra sin plads, han skulle tage arbejde for et længere tidsrum ad gangen — fra Mikkelsdag til jul, fra jul til påske og fra påske til Mikkelsdag — og til en fastsat løn, hvorimod der ikke måtte gives ugeløn og dagløn.

Kiv og *splid* lavsmedlemmerne imellem var forudset i vedtægterne. Det var dem forbudt »af hovmod, med forsæt eller i drukken-skab« at tale »smædelige og utugtelige ord«, når »de drak sammen«, ligesom det ikke måtte ske, at lavsbrødre eller -søstre overhældte hinanden med øl, endsige slog hinanden i hovedet, når lavsøllet blev drukket. Men den slags bestemmelser om god tone ved festlige sammenkomster har haft bud til langt flere i det middelalderlige bysamfund end til de Åbenrå-skomagere. At *lavsøllet* flød noget rigeligt ved sammenkomsterne, var simpelthen en følge af, at overtrædelse af vedtægterne alt for ofte blev straffet med bøder, der blev ydet i øl. Samtidig foreskrev vedtægterne pengeydelse til *voksllys*, ikke blot til brug ved lavets festlige lejligheder, men også til kirkens brug.

Kirken.

Kirken var i bogstaveligste forstand en realitet i den tids menneskers tilværelse, og også fra Åbenrå lader der sig fremdrage minder om *det senmiddelalderlige fromhedsliv*. Ganske vist var Åbenrå sammenlignet med andre middelalderbyer ret fattig på kirker og kirkelige institutioner. Bortset fra hovedkirken Skt. Nikolai fandtes der, da Skt. Knuds kirken ikke var blevet genopført efter dens ødelæggelse i 1247, kun et mindre kapel umiddelbart syd for byen, *Skt. Andreas kapellet* på det såkaldte »Kapelbjerg«, der siden blev benyttet først som galgehøj, dernæst som møllebakke. Et kloster eller Helligåndshus kom derimod aldrig til at ligge inden for byens vold og grav. Kun det tidligere omtalte Skt. Jørgens hospital på Jørgensgård var en kirkelig institution, man ikke kunne være foruden.

I hovedkirken *Skt. Nikolai* samledes da åbenråernes religiøse behov. Her fandtes *sidealtrene* ved vægge og i nicher, indviet til forskellige helgener. Ifølge byens gamle krønike var der »fra begyndelsen anordnet syv gejstlige, som skulle forrette gudstjenesten med

messer og daglig sang. De hed *marianerne*, det betyder Mariæ tjenerne, der dag og nat skulle tjene Jesu moder. De har særlig æret følgende syv helgener: Skt. Nikolaus, kirkens skytshelgen, Skt. Maria, Skt. Anna, Mariæ moder, Skt. Michael og Skt. Andreas apostel, hvis penge endnu — i 1630'erne — står på rente hos enkelte borgere, og hvoraf årsrenten nu oppebæres af sognepræsten og kapellanen. Derefter har de holdt i stor ære Herrens legem og jomfruen Skt. Margarethe, og oprettet altre for dem i kirken, af hvilke enkelte endnu kan ses«.

Marianerne udgjorde i senniddelalderen et ordenssamfund uden egentlige ordensløfter, i virkeligheden en frugt af den tiltagende Gudsmoder-dyrkelse og i forbindelse dermed tilbedelse af Skt. Anna. Fra Flensborg kendes marianersamfundet nøjere. Her skulle marianerne dagligt holde to messer, hvoraf den ene skulle være en sunget messe, helliget Jomfru Maria. Den anden messe skulle en af præsterne blot læse, men dertil var der ugen igennem fastsat messe og bøn for Treenigheden, Helligånden, Peter og Paulus, Skt. Anna, alle engle, samt en særlig Hellig Legems og Hellig Kors messe. Desuden skulle der »med inderlighed« synges syv tidebønner i dagens løb.

Marianerne havde hver et eget hus nær ved kirken og bebyggede således det meste af den jord nord for den gamle stadsgrav, som var kirkens. Samfundet blev på grund af de mange sjælegaver, der i tidens løb blev ydet det, velstående. Som det fremgår af krønikens skildring gjorde man den opsamlede kapital frugtbringende ved udlån mod rente til forskellige borgere. På den måde overtog dette gejstlige gilde i virkeligheden en banks eller kreditforenings funktioner.

Rigdommen på meget jordisk gods gjorde de gejstliges særlige gilde, »*Kalende*« eller »*Kaland*«, til byens toneangivende ved middelalderens slutning. Foruden marianerne ved Skt. Nikolai kirke har de omkringliggende herreders præster sikkert været medlemmer, ligesom enkelte borgere med deres hustruer har kunnet finde optagelse som lægbrødre og lægsøstre. Således var forholdene i hvert fald i andre byer, hvor der fandtes kalende, et navn, der afledes af den latinske betegnelse »*calendae*« for den første i hver måned, der har været gildets særlige forsamlingsdag.

Kirkens fald.

Skal man tro det satiriske digt »Peder Smed og Asser Bonde«, har kalendens rigdom været en torn i øjet på mange.

*Hvor man kommer i Randers eller Ribe,
i Viborg, Aars, Olborg eller Nibe
og spør, hvis er den store Gaard
eller det skønne Hus, her staar,
da faar man saadan Svar igen:
det hører til det store Kallent.*

Noget lignende har vel efter byens forhold også været tilfældet i Åbenrå, thi her som i så mange andre købstæder bliver kalendehuset omdannet til rådhus.

Ellers synes overgangen til den nye lære her som andetsteds i Sønderjylland at have været blid. Marianerne fik lov til at forblive i deres boliger indtil deres død. Selve sognepræstens overgang til lutherdommen skildres i krøniken i en vending, der sikkert har været højst karakteristisk for de gejstlige, der valgte at fortsætte efter kirkens spaltning: han, hr. Louwe, »indgik ægteskab, fik børn og blev evangelisk«. Bemærk rækkefølgen!

Kun eet sted synes der at have været tale om reformatorisk voldsomhed, nemlig ude ved *Skt. Andreas kapellet*, — eller har det været ved det store *valfartskapel ved Årup*? — Det hedder herom i et af tidens satiredigte, »Dialogus«, bl. a.:

*Ville I nu høre mine Riim,
Da skall hun med oss gaa Pillegrim,
Et naadefuld Billede monne der staa,
Som er Sancta Anna udi Obenraa.
Jeg troer, det skal hende fuld vel hielpe,
Fordi det er giort af en Eegestolpe.*

Og videre:

*Det Capell, som war i Obenraa,
Det er nu slet, som det monne staa,
De Holste Bønder kunde det nu mercke,
Att det var Skalckhed aff de Klercke,
Thi bleffue de Bønder saare wrede —
Det Cappel de brøde neder i Grund,
Det siger Jeg eder i denne stund.*

Med St. Anna billedet er der måske tænkt på et billede af helgeninden i Skt. Nikolai kirke, hvis der da i det hele taget kan fæstes lid til et digt med en så udpræget tendens, og det omtalte kapel kan enten være Skt. Andreas kapel eller valfartskapellet i Årup. Traditionen om kapellets nedbrydning er imidlertid god nok og bekræftes af bykrøniken, som fortæller, at det blev nedrevet kort efter 1530.

Lad da skildringen af denne begivenhed sammen med omtalen af Åbenrås plyndring i 1523 danne en brusende slutakkord forud for indgangen til den nye tid.

Tiden 1523 til 1660

Onde tider

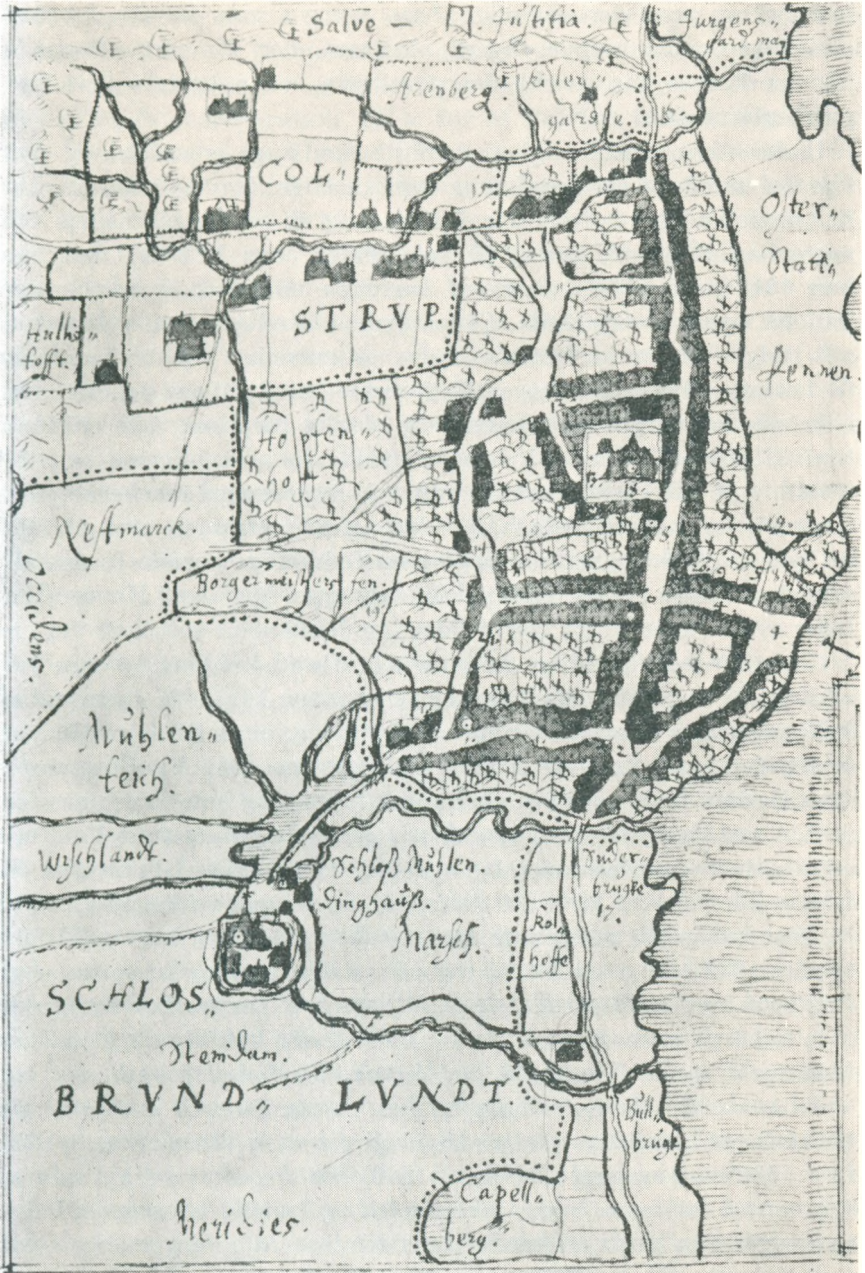
Ved indgangen til den nye tid var Åbenrå den mindste og ubetydeligste af de sønderjyske købstæder, og tilmed var den yderligere hæmmet efter ødelæggelsen og plyndringen i 1523, da den helt havde stillet sig på Christian 2.s side. Et stort genopbygningsarbejde forestod, men de mere end sparsomme efterretninger, der foreligger fra den tid, giver os ikke mulighed for at danne os et egentligt billede af forholdene i byen. De politiske tilstande i de nærmest følgende år med *borgerkrig* i landet har naturligvis ikke kunnet undgå at sætte sit præg også på byen og dens fattige og hjem søgte befolkning. Man kan vanskeligt nok danne sig en forestilling om, hvorvidt den nye danske konges, Frederik 1.s *pantsættelse* af slot, by og fogderi til Benedikt Pogwisch 1525 for en sum af 10.000 mk. lybsk har haft nogen betydning. For hvad enten skatter og afgifter gik til panthaveren eller til kongen, skulle pengene erlægges. Pantet gik 1528 over til Claus von der Wisch, der igen overlod det til Hieronymus Rantzau, og det indløstes først af kongen efter delingen i 1544. Borgerkrigsårene har været en urolig og forvirret tid for Åbenrå. Også den har fået sin part af *indkvarteringer* og dermed følgende ubehageligheder. I 1538 var der både drabanter og landsknægte på Brundlund. Helt uden oplivende momenter har begyndelsen af perioden dog ikke været. Frederik 1. bekræftede 1527 byens *privilegier*, idet han i bekræftelsen især fremhævede, at borgerne fremdeles måtte gøre brug af de hævdvundne græsningsrettigheder; 1530 flyttedes *årsmarkedet* fra Rise til Åbenrå, og 1533 fik byen sine privilegier bekræftet med den tilføjelse, at der herefter måtte holdes en egentlig torvedag, og at forprang var forbudt. Byens karakter som købstad blev understreget herved. Og samtidig har der på det kirkelige område været gæring og fornyelse. Den lutherske reformation vandt på stiltfærdig vis fodfæste og var snart den officielle troslære.

Af afgørende betydning fremover var det, at byen og amtet 1544 ved delingen af Sønderjylland mellem de tre brødre Christian 3.,

Hans den Ældre og Adolf tilfaldt sidstnævnte. I næsten to århundreder hørte byen derefter under *Adolfs slægt*, der residerede på *Gottorp* ved Slesvig. Byen og amtet blev gottorpsk og var indtil hertug Hans den Ældres død 1580 omgivet af hans besiddelser, Haderslev, Tønder og Løgumkloster amter. Åbenrå blev derved en slags grænseby, idet grænsen mellem hertug Adolfs og hertug Hans' besiddelser gik ved Skelbæk lige syd for byen. Dette forhold gav i midten af 1500-årene anledning til forskellige ubehageligheder, idet man da vanskeligt kunne hævde de middelalderlige *rettigheder* til *græsning* på Stubbæk og Sdr. Hostrups marker. Efter Hans den Ældres død tilfaldt Tønder amt imidlertid den gottorpske hertug, dermed svandt Skelbæk-grænsen igen ind i betydning, og der kunne 1607 sluttes et forlig, hvorved Åbenrå-borgernes rettigheder i naboamtet i det store og hele blev anerkendt. Men også over for Åbenrå amts undersætter mod vest kneb det for byens borgere at hævde deres græsningsrettigheder, og i slutningen af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene var der adskillige rivninger med bønderne i Brunde og Kolstrup. Indskrænkningerne i borgernes muligheder for at få deres dyr græsset på naboernes jorder medførte, at de fra omkring århundredskiftet i stedse stigende grad rettede deres opmærksomhed mod de tilgrænsende ladegårdsarealer.

Sidste halvdel af 1500-årene kendetegnes iøvrigt ved Lübecks og de øvrige hansestæders vigende magt. Den økonomiske aktivitet flyttede fra Østersøen vestpå, og Østersø-byerne stagnerede. Under disse forhold kunne Åbenrå derfor heller ikke drage fordel af de stigende konjunkturer, omend håndværket, hvilket lavsdannelser efter midten af 1500-årene lader formode, har haft fremgang. Den store brand 1576 bevirkede *fattigdom og nød* for en stor del af byens borgere. Skibsfarten havde kun ringe betydning og skibbroen, hvis oprindelse fortøner sig i mørke, forfaldt og måtte i borgmester Claus Esmarchs korte embedstid 1608—10 gennemgå en hovedistandsættelse.

Skibbroens istandsættelse var en økonomisk anspændelse for det lille fattige bysamfund, og straks derefter måtte man i lag med genopbygningen efter den katastrofale brand 1610, hvor hovedparten af byen blev lagt i aske. Fattigdom og nød satte de følgende år igen sit præg på byen og dens borgere, en moralsk opløsning fandt sted, optøjer, slagsmål og drab hørte næsten til dagens orden. Disse uheldige tilstande søgtes afhjulpet ved politibestemmelser af 1613 og 1617, men med en af byens største slagsbrødre, *Claus Årup*, som

Johs. Mejers kort over Åbenrå by, 1640. 1. Slotsgade, 2. Søndergade, 3. Fiskergade, 4. Skibbroen, 5. Gildegade, 6. Store Torv, 7. Vestergade, 8. Langgade, 9. Ramsherred, 10. Klinkbjerg, 11. Sørensevej, 12. Pottergade, 13. Kirkegang, 14. Nybro, 15. Teglgården, 16. Tvykærhæk, 17. Sønderbro, 18. Kirken, 19. Spor af den gamle byvold eller -grav, 20. Spor af Skt. Knuds kirke, 21. Spor af

byfoged og med den uduelige *Jens Lousen* som borgmester blev virkningen yderst ringe. Byens økonomi, der i meget afhang af håndværkernes kår, svækkedes yderligere ved ophævelsen af lavsprivilegierne 1615.

Under disse omstændigheder trådte den unge energiske og dygtige købmand og rådmand *Jens Hansen* eller *Kramer* i aktion. Under modstand fra borgmester, byfoged og de øvrige rådmænds side søgte han at skaffe orden til veje. Efter *Jens Lousens* død blev han 1618 mod rådets ønske af hertugen udnævnt til borgmester, han fik byens »onde ånd«, *Claus Årup* afskediget som byfoged og gik ivrigt ind for at fremme byens erhvervsliv. Ved henvendelser til hertugen lykkedes det at få forbudet mod lavene lempet, han bekæmpede energisk landhandel og ulovlig forprang, han skaffede byen sit andet årsmarked, han arbejdede for, omend med negativt resultat, at alle borgerne fik andel i *Jørgensgård*-markerne, som *Jens Lousen* hidtil havde haft i forpagtning sammen med et fåtal af byens velhavere, og han søgte ved forskellige sociale foranstaltninger at lindre nøden blandt fattige og syge. Med *Jens Hansen* som leder syntes byen at gå lysere tider imøde.

Christian 4.s ulykkelige krigspolitik afbrød imidlertid denne udvikling. Byen blev under Kejserkrigen i årene 1627—29 hjemsøgt af indkvarteringer, brandskatning og plyndring, og hertil kom 1629 en pestepidemi, der krævede nogle hundreder menneskeliv. Borgmester *Jens Hansen* forblev på sin post under krigen, og han berømmes for, at han ved sin faste optræden og ved sin forhandlingsevne hindrede endnu større udpresninger og ulykker. Efter krigsafslutningen fik han imidlertid kun lov til at fortsætte sin borgmestergerning et par år, idet han efter en episode med *Christian 4.s* søn, hertug *Ulrichs* tjenere 1632 blev afsat fra sit embede af den gottorpske hertug. Der fulgte nu nye *stridigheder*. Så godt som hele borgerskabet tog den afsatte borgmesters parti i hans strid med den nye borgmester *Hans Magnussen* og en lille kreds, der sluttede op omkring ham.

Til trods for disse stridigheder, der varede gennem mange år, og til trods for betydelige skatteudskrivninger og indkvarteringsbyrder, blev 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne dog stort set vel nok en *opgangstid* for byen, både i økonomisk og åndelig henseende. I disse åringer blev *jordspørgsmålet* omsider løst. Alle borgere, der ejede huse i byen, fik i 1630'erne andel i *Jørgensgård*-markerne eller i *Sønderskov*, og mange af de mere velstående blev sammen med amtsbønderne parthavere i forpagtningen af *Brundlunds* jorder. Fra

1630'erne foreligger de første sparsomme efterretninger om den i en senere periode så blomstrende sejlads på Gotland, og skibbroen måtte efter krigstidens og efterkrigstidens forsømmelser på ny gennemgå en hovedreparation, bl. a. for at Tønders udskibninger over den kunne klares på tilfredsstillende måde. Håndværkerlavene fik igen lavsskråer, omend i modificeret udgave, og håndværksmestrenes økonomiske forhold blev stabiliseret. Mest præges tiden dog af, at byen 1631 fik en ny førstepræst og provst, *Georg Hübschmann*, der nidkært vogtede sit hverv som sjælesørger for høje og lave. Især havde skolevæsenet hans interesse. Han udarbejdede en ny skoleinstruks 1635, og i samarbejde med den konstituerede amtmand, *Joaachim Danckwerth*, sørgede han også på anden måde for skolevæsenet. Der blev ansat en kantor, der kunne tage sig af den forsømte latinundervisning, og der blev opført en ny skolebygning. Befolkningstilvæksten og vel også hyppigere kirkegang medførte, at kirken blev for lille og måtte udvides 1640—41. Også på det meget forsømte sociale område samarbejdede provst og amtmand. At byen var ved at få et vist format gav sig også udslag deri, at den 1643 fik sin første privilegerede apoteker.

Denne opgangslinie blev imidlertid på ny brudt. *Torstensson-krigen* med dens indkvarteringer og udpresninger 1644—45 bragte igen befolkningen til bettelstaven, atter måtte borgerne i deres ansigts sved oparbejde den ødelagte handel og næring. Tunge skatteudskrivninger fortsatte i årene efter freden i Brømsebro 1645, og med mere eller mindre regelmæssige mellemrum hjemsogetes byen i resten af perioden af uhyggelige epidemier, der krævede mange dødsopfre. Befolkningstallet gik i tiden fra 1640 til 1660 tilbage med næsten 500 eller med knap en trediedel. De uheldige tilstande medførte igen *uro og rivninger* inden for borgerskabet og mellem embedsmændene indbyrdes. Provst Hübschmann havde fra første færd sluttet sig til den i 1632 afsatte borgmester *Jens Hansen* og hans parti og kom derved i et dårligt forhold til borgmester *Hans Magnussen* og den ham til en begyndelse følgagtige magistrat. Disse modsætninger varede hele perioden igennem og gav anledning til adskillige pinlige episoder, især i 1656 efter en uheldig kantorudnævnelse, som medførte uorden inden for skolevæsenet. Provsten måtte derfor 1658 udarbejde en ny og mere omfattende skoleinstruks. Også til den nye amtmand, *Hinrich v. Brockdorff*, der afløste *Johan Friedrich v. Winterfeldt* 1655, kom provsten fra første færd i konflikt.

Karl Gustav-krigene 1657—60 bragte nye ulykker over byen. Ikke

blot hjem søgtes den med indkvarteringer og udskrivninger værre end nogen sinde før, men hertil kom ydermere pestsygdomme. Perioden slutter da, som den begyndte. Åbenrå var i 1660 ligesom i 1523 en forarmet by, udpint og udplyndret, med en befolkning, svækket af sygdom og nedsunken i nød og fattigdom. Perioden, især dens sidste halvdel, får helt sit præg af de store ulykker, storbrandene og krigene.

Den røde hane galer

De store brandkatastrofer.

Den første store brand, hvorom vi har kendskab, indtraf den 25. oktober 1576. Ophavsmanden til branden var en ulykkelig pige, som ved et uheld var kommet til at tabe en gnist fra et tændt lys ned i noget hør eller tør humle, medens hun i en kiste søgte efter en bennål. Gnisten fængede straks i det tørre og meget brandfarlige materiale, en storbrand udviklede sig, uden at man havde nogen som helst mulighed for at hindre det. Ilden sprang fra stråtag til stråtag og en stor del af byen, der nævnes over halvdelen af husene, blev flammernes rov. Alle husene mellem Søndertorv og borgmester Claus Hansens, senere husfoged Jørgen Larsens hus brændte ved den lejlighed.

Den tætte bebyggelse, stråtagene og den fuldstændige mangel på et brandberedskab var årsagen til brandens katastrofale omfang. Men nogen lære heraf drog byen og dens borgere ikke, og derfor kunne enhver ildløs let udvikle sig til storbrand. Dette skete den 19. maj 1610, og denne brand fik et endnu større og ulykkeligere omfang end den i 1576. Branden havde sit udspring på skibbroen, hvor to mænd, Peter Bådebygger og Niels Ovesen, om formiddagen mellem kl. 10 og 11 havde tændt bål, formentlig til brug ved deres skibstømmerarbejde, og herfra opstod den frygtelige ulykke. Der blæste en strid østenvind og tre borgere, der kom gående forbi, advarede da også de to håndværkere, men blev hånligt afvist. »Vi har haft bål før i dag, vi ved nok, hvad vi skal gøre og hvorledes vi skal omgås dermed. Har I ikke andet at tage jer til, så gå hjem og pust på jeres bål«. Kort efter skete ulykken. Gnister fra bålet antændte en staldbygning. Den stærke blæst udviklede sig hurtigt til en forfælselig storm. Luerne sprang fra stråtag til stråtag. Snart var hele den sydlige del af byen et flammehav. Med et slog vinden om, fra øst til sydøst. Ildhavet bredte sig nu til de centrale og nordlige dele

af byen, og i løbet af nogle få timer var hele Åbenrå ildens bytte, kun nogle få huse blev sparet.

Byens samtidige historiker Claus Møller meddeler, at der ialt brændte 156 hovedhuse med deres stalde og skure, endvidere kirken, skolen, præsteboligerne, klokketårn og rådhus. Den ligeledes samtidige Niels Heldvad angiver tallet af nedbrændte gavlbbygninger til 266, men Claus Møllers angivelse kommer dog sikkert virkeligheden nærmest. Hvorom alting er, skaden var stor nok, alt brændte med undtagelse af omkring 30 huse og gårde i den nordlige del af byen. Niels Heldvad kalder gaden, hvor husene blev bevaret, Nørregade, hvilket formentlig vil sige Ramsherred. Som et vidnesbyrd om brandens voldsomhed anføres, at gnister og flager fra de brændende stråtag fløj en hel mil ind i landet, og at ingen nåede at redde indbo. Også menneskeliv gik tabt; flere kvinder og børn omkom i flammerne, andre fik svære brandsår. De to mænd, Peter Bådebygger og Niels Ovesen, der havde ansvaret for katastrofen, blev den 30. juli samme år af ransnævningerne på bytinget fældet som mordbrændere og derefter dømt »til ilden og anden skarp straf«; formentlig har de derefter måttet sone deres letsindige fremfærd under grusomme pinsler på Galgebakkens rettersted.

Hjælp til genopbygningen.

Der var nød og elendighed uden lige, kun et fåtal af de brandlidte kunne finde husly i de få tilbageblevne huse. Resten måtte søge tilflugt i de nærmeste landsbyer eller måtte, som det fremgår af en beretning fra magistraten til hertug Johan Adolf, søge at klare sig bedst muligt under åben himmel, hvilket var værst for de gamle og børnene. Skadens omfang var katastrofal, og uden hjælp udefra ville man ikke inden for en overskuelig fremtid have kunnet bringe nogenlunde tålelige beboelsesforhold til veje igen. Magistraten henvendte sig derfor da også omgående til *hertugen om hjælp*. Denne bevilligede, at der måtte leveres bygningstømmer fra Åbenrå og Tønder amter, men lige så vigtigt var det, at hertugen den 30. juni udsendte et opråb til samtlige sine undersåtter med opfordring til at hjælpe Åbenrås borgere i deres store nød. Med hensyn til at yde direkte hjælp til byen var hertugen derimod tilbageholdende. Nogle ansøgninger om fritagelse for ydelsen af den årlige skat førte kun til en ganske kortvarig eftergivelse. Hertugen var også lidt smålig med hensyn til erlæggelsen af accisen på det hjemmebryggede øl, idet han kun ville gå med til en ophævelse i nogle måneder. Magistratens

begrundelse for en længere eftergivelse synes ellers at være god nok. Det hed nemlig i ansøgningen, at man fandt det rimeligt, at accisen svarede af det fremmede øl, bl. a. fra Wismar og Rostock, men sagen var en anden, når det gjaldt det øl, der blev brygget i byen. Arbejdsfolkene ved genopbygningen drak meget øl, men da borgerne i arbejdsløn måtte betale dem alt, hvad de kunne skrabe sammen og endda stifte lån, kunne ingen betale ølaccisen. Følgen heraf var, at de lokale *ølbryggere* måtte standse deres virksomheder, og at øllet derfor måtte købes på kongeligt område, vel nærmest Haderslev amt. Hertugen fik derfor ingen matte af malten og havde tab derved. Det er vel navnlig dette tab af matten, som tilfulde kunne opveje accisen, der medførte den kortvarige eftergivelse.

Brandforsikring og dermed følgende skadeserstatninger kendtes lige så lidt i 1610 som i 1576, men det var ved katastrofer af denne art sædvane, at skadelidte fik hjælp fra nabobyer og amter, der så ventede gengæld, når de blev ramt af lignende ulykker. Ofte blev der også givet tilladelse til at foretage indsamlinger i mere fjerntliggende egne. Borgerne i Åbenrå fik tilladelse til ikke blot at indsamle penge i de gottorpske landsdele, men desuden i de kongelige og kongerigske, og også fra nordtyske byer fik man hjælp. Her rejste organist Claus Møller og Friedrich Vollkmer, og af deres regnskab, der er ført på dansk, fremgår, at Hamburg har givet 213 mk., Lübeck 23 mk., domkapitlet sammesteds 12 mk., Segeberg 7 mk., Rendsborg 38 mk., Husum 23 mk., o. s. v. Nogle byer foretrak dog selv om de to indsamlere havde gode legitimationspapirer med, at sende pengene til Åbenrå. Fra Wismar kom 100 mk., fra Sønderborg ligeledes 100 mk. til trods for, at man her kort efter selv led stor skade ved brand, Ejdersted gav 200 mk., men Rostock kun 19 mk., Tønder skænkede 100 gylden, Haderslev 115 mk. Blandt de mange større eller mindre bidragydere var også Flensborg, der gav 400 mk., hvoraf de 100 mk. skulle bruges til rådhusets genopførelse, 100 mk. til kirken og 200 mk. til borgernes huse. Der indkom indtil 25. april 1611 ialt 2793 mk. og 6 sk. lybsk, og selv om der var klausuler på visse af bidragene, har de skadelidte dog kunnet få nogen hjælp. Kirken, præstegårde og skoler var genopført 1614, da magistraten takkede hertugen for leveret bygningstømmer til dem. Nu kom turen til *rådhuset*, og også hertil bevilgede hertugen bygnings-tømmer, og endvidere gav han ved samme lejlighed tilladelse til, at der her, for hans regning, måtte indsættes vinduer med hans, hertugindens og de unge prinsers og prinsessers navnetræk.

Foranstaltninger mod nye brandkatastrofer.

Magistraten havde efter de sørgelige erfaringer fra branden i 1576 forbudt opførelse af *stråttækte huse*, men forbudet var overhovedet ikke blevet overholdt. Nu efter storbranden 1610 udstedte hertugen befaling om, at ved genopførelsen af husene måtte ingen af dem tækkes med strå, de skulle alle have tegltag og tillige anbringes i større afstand fra hinanden. Det var imidlertid dyrere at bygge huse med tegl end med stråtag, og man så derfor i de første år igen fingre med overtrædelser af forbudet, men 1618 forordnede hertugen, at nu skulle alle stråtag forsvinde i byen. De velhavende skulle udskifte deres stråtag med tegl inden et år, medens de uformuende fik en frist på 3 år, dog således at de sidste skulle udskifte et stykke tag hvert år. De, der overtrådte bestemmelserne skulle straffes med en følelig bøde. Men på trods af, at magistraten og byfogeden blev alvorligt påmindet om, at påbudet skulle overholdes, forsvandt stråtagene først længe efter af bybilledet.

Katastrofen i 1610 blev dog i hvert fald en alvorlig lærestreg for byens ansvarlige myndigheder. Man var klar over, at der burde gøres noget for at hindre gentagelser, og der blev fastsat meget strenge straffe for overtrædelse af givne bestemmelser. Under trusel om dødsstraf og konfiskation af samtlige ejendele *forbød* magistraten således 1611 borgerne at *tænde bål* på skibbroen, og 1619 forordnede den, at *skorstenene* skulle gå helt ud gennem taget, og at der i byen ikke måtte anbringes kornhjelme. Men på trods af disse bestemmelser og sikkerhedsforanstaltninger gik det galt igen, og denne gang var det Ramsherred, det gik ud over. Natten mellem den 3.—4. maj 1629, altså under Kejserkrigen, opstod der brand i Niels Schlütters hus i Ramsherred, og til krigstidens indkvarteringsbyrder og rekvisitioner føjedes nu tabet af 24 huse. Også senere var der store brande; den 16. marts 1634 opstod der således om aftenen ildløs i amtsskriver Peter Mouritzens stald ved uagtsomhed fra en af hans drenge. Der brændte et par nabohuse, men heldigvis lagde vinden sig, og man undgik den helt store katastrofe. Ellers havde det ikke været muligt at få ilden slukket, blandt andet »fordi de fleste i byen da var drukne«.

Krig og besættelse

Kejserkrigen.

Branden 1610 var en katastrofe for det lille bysamfund, og det varede år, før man havde fået skaderne udbedret og økonomien bragt i orden igen. Hårdt havde katastrofen ramt den enkelte, men man kunne dog efter ulykkens chok igen med frisk mod gå i gang med genopbygningen. Anderledes da de tre krige, Kejserkrigen fra 1627—29, Torstensson-fejden 1644—45 og det svenske angreb 1657—1659 hjemsøgte byen. Her var der ikke tale om en enkelt dags eller nats rædsel og ulykke, men da måtte borgerne, ofte dag efter dag, nat efter nat, gå i bestandig frygt for liv og lemmer, hus og ejendele. Det blev en nødens og fortvivlelsens tid. Vel havde man allerede først i 1620'erne oplevet, at selv i fredstid kunne indkvartering og proviantering af troppestykker være tyngende nok, men det var dog ingenting i sammenligning med de tilstande, der blev de rådende i Kejserkrigens dage.

Da Christian 4. i 1626 havde lidt sit afgørende nederlag ved Lutter am Barenberg, lå vejen op ad den jyske halvø snart åben for de fjendtlige tropper under Tilly og Wallenstein. Den danske hær var desorganiseret, og det lykkedes ikke at få disciplinen og ordenen genoprettet. De forsvarsordninger, som blev vedtaget på landdage, blev ikke ført ud i livet og blev i hvert fald saboteret af den gottorpske hertug. I juli 1627 overskred Tilly Elben og overgav derefter kommandoen til Wallenstein, der i løbet af kort tid erobrede Holsten. I vild forvirring flygtede Christian 4.s hær mod nord og nåede i midten af september frem til Flensborg og Åbenrå-egnen. Til kongens forfærdelse begyndte den retirerende hær, der bestod af fremmede, hvervede folk, her at hæрге og plyndre og fortsatte dermed hele vejen op gennem Haderslev amt til Kolding. Også byen Åbenrå blev udsat for nogen overlast.

I en klageskrivelse til hertugen, dateret den 22. september, fra borgmester Jens Hansen, nogle rådmænd og borgere berettes udførligt om byens elendige tilstand efter 8 dages gennemmarch af *kongelige ryttere* til kongeriget. Borgerne havde efter evne og yderste formåen søgt at skaffe kvarter, mad og drikke til soldaterne og foder til deres heste. Men alligevel havde en lille flok en morgen skilt sig ud fra en bortmarcherende afdeling og var kommet tilbage, fordi man vidste, at en stor del af borgerne efter hertugens råd var flygtet bort fra byen med deres familier. Man udplyndrede nu nogle af de tomme

huse, især købmandshuse, hvor rytterne bl. a. havde interesseret sig for engelsk tøj. En flok havde begivet sig til borgmesterens hus, havde stødt døren ind, slået vinduer og inventar itu. Fra kister og skabe tog krigskarlene, hvad de kunne bruge. En halv time senere kom en anden gruppe til borgmesterens hus, der påny blev gennem-søgt fra kælder til kvist. Borgmester Jens Hansen nåede at bringe sig selv i sikkerhed, men de fratog borgmesterinden penge og sølv-tøj. Også den flygtede amtsskrivers hus blev slemt raseret.

Den følgende nat kom der på ny en løjtnant med en trop konge-lige soldater og krævede kvarter. Skønt størsteparten af borgerne var flygtet, og der kun var lidt føde og få drikkevarer i byen, havde borgmesteren, der var dukket frem fra sit skjul, dog måttet anvise dem kvarter. Over midnat kom yderligere en lille trop ryttere riden-de frem for en af byens bomme og forlangte, at den skulle lukkes op, for at de hurtigt kunne passere byen. Formentlig vidende om, at amtskriveren var flygtet, tog de nu efter at være kommet inden for slagbommen, direkte hen til hans hus, brød ind gennem nogle vinduer, men fandt intet af betydning, da næsten alle ejendele i for-vejen var bragt i sikkerhed på et skib. Nogle gik derefter hen til borgmesterens hus og forlangte at komme ind. Men Jens Hansen lukkede ikke op, sendte derimod sin tjener ud ad en bagdør med ordre om, at han skulle ringe med stormklokken. Da rytterne hørte denne, søgte de hurtigst muligt at komme bort fra byen, alt mens de tilbageblevne borgere strømmede til med deres våben. Rytterne måtte efterlade deres heste ved slagbommene og fortsatte i løb der-fra. Under tumulten blev en af dem skudt.

Næste dag, henimod aften, kom en ny afdeling på 150 ryttere, som havde afbrændt hertugelige byer langs Hærvejen og røvet be-boernes ejendele. De beordrede slagbommene åbnet, så de kunne passere byen. Da man imidlertid i byen frygtede, at rytterne ville stikke denne i brand, var de hjemmeværende borgere med borg-mester Jens Hansen i spidsen stævnet sammen med deres bøsser og nægtede dem gennemmarch. Deres ritmester anmodede derefter om at få anvist en omvej udenom byen, hvilket skete, og på begæring fik styrken overladt to tdr. øl og nogle skinker. Endvidere måtte man for at undgå plyndring den næste dag punge ud med en brandskat. Også de heste, der natten i forvejen var blevet taget ved slagbom-men, måtte man aflevere, og ovenikøbet forsvandt der ved samme lejlighed nogle af borgernes egne heste.

De tilbageblevne Åbenrå-borgere har på dette tidspunkt ikke væ-

ret så forknytte endda, men de klagede dog til hertugen over, at mange mænd havde *forladt byen*, og at de derfor var for få til at beskytte den. En del af borgerne havde bragt sig i sikkerhed med deres ejendele på skibe, men der havde været for få skibe i havnen til, at alle kunne komme bort ad den vej; derfor havde de fleste måttet søge *tilflugt* med deres sager i *skovene*. Dette havde rytterne dog fået opspurgt, og hvad rytterne ikke fandt af det skjulte gods, det tilranede forskelligt løst pak sig, da ejermændene af frygt for rytterne var løbet bort. En borger og en husmand blev skudt af de kongelige ryttere nær skoven.

Man var i sammenligning med andre byer sluppet nogenlunde fra gennemmarchen af de retirerende kongelige tropper, hvilket alene skyldtes, at det var mindre styrker, der tog vejen gennem byen i stedet for at følge Hærvejen. Det blev værre, da *Wallensteins tropper* i slutningen af oktober tiltvang sig kvarter i byen. Wallenstein gav ikke sine soldater sold, men henviste dem til at leve af rov, af de ydelser og kontributioner, der kunne udpresses af de besatte landsdele. Historikeren P. Lauridsen har karakteriseret den demoraliserede hær i følgende ord: »Den var sammensat af Europas bærme, tyskere, italienere, kroater og kosakker, katolikker og protestanter mellem hverandre, en stor del af officererne var rene djævlø, der med smudsig rovlyst kun tænkte på at berige sig selv, den ledsagedes af en sværm soldaterkvinder, skøger og eventyrere, der agerede hælere og høkere, den kom fra det udplyndrede og udspiste Tyskland, og med ulvehunger kastede den sig over de danske kødgryder«. Denne karakteristik af de wallensteinske tropper er vel nok sat noget på spidsen, men rare folk var den skare ryttere, der den 24. oktober 1627 under *oberstløjtnant Leys* kommando tiltvang sig kvarter i Åbenrå, så sandelig ikke. Borgerne blev udplyndret for fødevarer, penge og klæder, hvortil kom, at oberstløjtnanten forlangte 300 rdlr. i brandskat, men man kunne kun opdrive 200 rdlr. Gennem to år skiftede nu de fjendtlige indkvarteringer med afdelinger af det Schaffenberg'ske, det Nassau'ske, det Friedland'ske og det Hausmann'ske regiment. Store pengesummer og store forrådsmængder af proviant og drikkevarer blev aftvunget det lille bysamfund, og da man bagefter gjorde det samlede tab op, beløb det sig til den meget betydelige sum af 12.819 rdlr.

Og heri er de indirekte tab endda ikke medregnet. Handel og håndværk stagnerede under sådanne forhold, da byens kunder i omegnen var lige så plaget og pint med indkvarteringer, udskrivnin-

ger og udplyndringer, og borgernes landbrug led også betydeligt under besættelsen. Wallenstein frygtede flankangreb fra den danske flåde; derfor blev der oprettet en søvagt, et *befæstet anlæg på Lindsnakke*, og de til denne knyttede officerers heste, i et antal af 150, græssede på borgernes marker, så man hverken fik udbytte af kornmarker eller enge. På *Brundlund* havde en oberst Kalenberg kvarter sammen med sine officerer i 1628, og også her blev ladegårdens beholdninger af proviant og foder taget. Brundlund blev iøvrigt sikret ved et solidt »plankeværk«, vel palisader, hvortil der medgik meget træ, såvel fra skovene som fra borgernes sparsomme beholdninger. Meget krænkende fandt borgerne det, at de blev tvunget til at udføre arbejdet med anbringelsen af plankeværket omkring Brundlund. Meget træ blev også brugt til vagtbålet, til de kejserlige officerer i deres kvarterer og til de menige soldater i deres vagtstue. Også dette måtte borgerskabet fremskaffe og betale.

Indkvarteringen og dens plager fik en ende, og det må vistnok siges, at Åbenrå trods de store udskrivninger er sluppet nogenlunde nådigt, ja det ser endog ud til, at en del af borgerskabet er kommet helt godt ud af det med de indkvarterede soldater. Claus Møller nævner således i sin bykrønike, at de kejserlige soldater hjalp ivrigt med til at slukke en brand, som ellers let ville kunne være blevet katastrofal for byen. Når Åbenrå slap så nådigt, skyldes det vel også i nogen grad, at man i *Jens Hansen* havde en borgmester, som modigt og beslutsomt varetog byens og borgernes interesser i denne vanskelige situation. I modsætning til andre af byens prominente personer forblev han på sin post i den farefyldte tid. Han blev flere gange ført som fange til Brundlund eller anbragt i arrest andetsteds, og selv led han et stort tab, det største nogen af borgerne havde. Hans hus blev først besøgt af de kongelige soldater, og derefter ituslog og udplyndrede de kejserlige ryttere to kister med linned, uld og husgeråd, som han havde bragt ned på skibbroen med henblik på borttransport ad søvejen. I alt opgør han i september 1628 den skade, de kejserlige tropper havde påført ham, til 237 rdlr. Men hertil kom et tab på 200 rdlr., som han led, da to skibe, hvis ladning bestod af korn, honning og smør, og som delvis tilhørte ham, brændte på reden. I alt havde den kejserlige besættelse således kostet ham 437 rdlr. Også rådmændene led store tab. Jes Matzen således på 343 rdlr., Hans Magnussen på 261 og Claus Lausen på 117 rdlr.

Torstensson-krigen.

Efter freden i Lübeck mellem kejseren og Christian 4. den 12. maj 1629 fulgte for Åbenrå en årrække, hvor man søgte at råde bod på de skader, byen og dens borgere havde lidt i krigens onde tid, men det var en tid med voldsomme rivninger inden for borgerskabet. Også her kom det gamle ord til at gælde, at når krybben er tom, bides hestene. Den truende udvikling i Nordtyskland medførte, at konge og hertug måtte holde en hvervet styrke i beredskab i hertugdømmerne, hvilket også for Åbenrå-borgerne betød ekstra skattebyrder, i 1638—40 også betydelige indkvarteringer; 1639 lå der således 100 mand i byen, hvortil kom de mange kvinder og børn, der fulgte med soldaterne. Endvidere måtte byen til den gottorpske bymiliti i 1638 af sine 75 plove stille 15 mand med udrustning og underhold. Trods disse ret bekostelige militære foranstaltninger, der var forbundne med anlæg af forskellige spredte befæstningsanlæg i de sydlige egne af hertugdømmerne, var man dog i det store og hele uforberedt, da den svenske regering 1643 lod *Lennart Torstensson* marchere mod Danmark. Den 12. december overskred han Elben, og i løbet af en måned var hertugdømmerne i hans magt. Nye trængsler og ulykker ventede dermed også Åbenrå. Ved en traktat af 5. januar 1644 havde den gottorpske hertug af svenskerne tilkøbt sig neutralitet mod at betale 100.000 rdlr. og overlade svenskerne Kiel og Eckernförde, men alligevel kom de gottorpske amter i de halvandet år, den svenske besættelse varede, til at lide så nogenlunde samme skæbne som de kongelige med hensyn til indkvartering og udskrivning af krigsskatter.

Allerede nogle dage efter, at Torstensson havde overskredet Elben, fik Åbenrå en hilsen fra ham. I en befaling af 14. december meddelte han, at der i Haderslev og Åbenrå skulle *indkvarteres* tre rytterregimenter under kommando af hertug Franz Heinrich af Sachsen, oberst Douglas og oberstløjtnant Pentz, og regimenterne fik bemyndigelse til at rekvirere såvel rekrutter som forplejning. Det varede ikke mange dage, før de første svenske ryttere viste sig foran byens slagbomme. Den 20. december 1643 klagede magistraten sin nød overfor amtmand v. Winterfeldt. Når den ene svenske afdeling drog ud, drog den anden ind. Selve indkvarteringen var meget byrdefuld, men dertil kom de store *krigsskatter*, som blev udskrevet månedsvis. Man havde først måttet betale 1800 rdlr. og derefter var der krævet 1206 rdlr., og udskrivningen blev ledsaget af

truslen om, at hvis pengene ikke blev betalt, ville de svenske officerer give deres ryttere en glad dag, der skulle slutte med, at byen blev lagt i aske. Magistraten bad derfor amtmanden om at rejse til Gottorp for at få hertugen til at udvirke skånsel for byen hos Torstensson. Men foreløbig nyttede denne henvendelse intet, og heller ikke den ovennævnte neutralitetstraktat mellem hertugen og svenskerne synes at have bragt borgerne nogen lettelse.

Den 25. februar 1644 henvendte magistraten sig direkte til Torstensson med en klage over, at trods traktaten var byen gang på gang blevet bebyrdet med svære indkvarteringer. Man måtte både betale byens andel af den aftalte sum på 100.000 rdlr. og bære indkvarteringsbyrderne. Magistraten bad derfor om, at de som *salvegarde* liggende ryttere af oberst Douglas' regiment måtte beordres til at holde afsporede troppeafdelinger borte fra byen, eller hvis dette ikke kunne lade sig gøre, at tropperne så måtte henvises til at forplejes på gæstgivergårdene mod betaling. Magistraten sluttede brevet til Torstensson med at oplyse, at ingen vovede at forlade byen eller bringe korn til møllen, ingen vovede at hente tørv eller brænde, da alle blev udplyndret og hestene blev fraspændt og bortført.

Allerede den 28. februar svarede generalfeltmarskallen. Han forbød gennemmarch og indkvartering i Åbenrå, og kom alligevel en eller anden igennem byen, skulle han selv betale sin fortæring. Torstensson gav samtidig byen ret til ved hjælp af salvegården at anholde alle, der overtrådte hans ordre og sende dem til hovedkvarteret til alvorlig afstraffelse. Det lød jo meget godt, men de gode løfter kom ikke til at svare til virkeligheden. Fra den 21. marts fik byen indkvartering i tre uger af fire kompagnier af oberst Douglas' regiment under kommando af den skotske lejetropsofficer William Barkley, og det blev et dyrt besøg for byen, idet der til de fire kompagniers underhold måtte betales 500 rdlr. om ugen. Magistraten beklagede sig da også til hertugen og foreslog, at de fire kompagnier blev flyttet til andre hertugelige områder, eller at forplejningen måtte blive tilført tropperne fra Tønder og Løgumkloster amter, hvis man ikke kunne rømme byen af hensyn til havnen. At placeringen af de fire kompagnier i Åbenrå ikke var sket uden grund fremgår deraf, at allerede den 28. marts kom der et *angreb* fra søsiden af en *dansk troppeafdeling*, hvorved 28 svenske ryttere blev dræbt, og de danske soldater kunne trække sig tilbage med et stort bytte. Svenskerne må derefter have forladt byen, idet den en tid

måtte sende forplejning til den danske hærstyrke, der nu havde kvarter to mil fra byen, hvor oplyses ikke.

Sommeren synes at være gået forholdsvis stille hen, men hen på efteråret 1644 begyndte klagerne igen at lyde fra byen. I begyndelsen af september kom et af *hertugens egne kompagnier* under kommando af en Hauptmann *Heinrich von Thaden* til Åbenrå, og heller ikke denne indkvartering blev nogen billig fornøjelse for byen og dens borgere, idet von Thaden til forplejning af kompagniet månedlig skulle have 190 rdlr., som dog senere ville blive byen godtgjort i den hertugelige kontribution. Det understregedes i hertugens befaling af 7. september, at tropperne kun måtte forlange husly og natteleje, og at de måtte hjælpe sig med værternes ild og lys. De hertugelige soldater opholdt sig dog kun en kortere tid i selve byen, men de månedlige 190 rdlr. måtte betales til henimod årsskiftet 1645-46, altså til længe efter fredsslutningen i Brømsebro. Det kneb meget for byen at præstere disse penge, og der kom gang på gang klager fra borgerne og strenge befalinger fra hertugen om at betale rettidigt. I november 1644 siges således i en klage over von Thaden, at en restance på 200 rdlr. var blevet forlangt betalt i løbet af to dage, og da pengene ikke kunne skaffes med den korte frist, havde von Thadens løjtnant eksekveret og huseret på en måde, som ingen af de fremmede tropper havde gjort. Ved en anden lejlighed havde en sergent, der skulle opkræve en ugerate, opført sig mindst lige så slem. Til trods for at det var blevet ham meddelt, at han ville få pengene samme dag, brød han, mens borgmesteren overværede en begravelse, med vold og magt ind i hans hus og posterede et par skildvagter foran dets indgang. Da borgmesteren kom fra kirken, sprang sergenten frem mod ham med ladet bøsse og spændt hane, og begge skildvagterne lagde lunterne til rette, trak deres kårder og ville ikke lade borgmesteren komme ind i sit hus. Hvis ikke borgere, der ligeledes kom fra begravelsen, havde lagt sig imellem, ville der være sket mord.

Efteråret 1644 var strengt for byen. Der var daglige gennemmarcher af kongelige tropper til og fra skibene på fjorden og andre store og tyngende indkvarteringer på indtil 200 mand. Hertil kom så fra november store udskrivninger til den *svenske general Wrangel*, der da residerede i Haderslev. Den 10. november beordrede han således, at der fra Åbenrå skulle sendes ham 21 tdr. rug og flere tusinde pund brød og et par dage senere fulgte en kæmpeudskrivning. Der skulle af hver plov svares 20 rdlr. i rede penge og i naturalier 2 tdr.

rug og 1 td. havre, som ufortøvet skulle fremskaffes, og som i penge androg et beløb på 2500 rdlr. Borgerne henvendte sig i deres nød til hertugen og bad ham sende kommissærer til forhandling med Wrangel, thi man kunne ikke betale, og skulle en udplyndring af byen blive følgen, ville alle blive nødt til at forlade den, og det ville også gå ud over de omkringboende bønders heste, kvæg og bohave, som af sikkerhedsgrunde var bragt til byen, da bønderne ikke kunne bjerge dyrene og ejendelene i deres egne huse, et vidnesbyrd om, at forholdene i byen trods alt var sikrere end på landet. Det ses ikke, hvor lidt eller hvor meget byen kom til at præstere af kæmpeudskrivningen, men i hvert fald undgik man — måske ved hertugens mellemkomst — at byen blev udplyndret og brændt.

Vinter og forår 1645 blev ikke stort bedre end efteråret 1644. I vintermånederne drog med mellemrum *danske styrker* gennem byen, i maj kom hver dag *svenske tropper* fra Angel, og alle krævede havre til hestene og brød og øl til mandskabet, uanset at byen måtte levere store mængder proviant til svenske styrker i Rendsborg. Usikkerheden var så stor, at ingen af borgerne vovede at bearbejde deres marker eller køre til mølle af frygt for at miste hestene. Den 14. maj henvendte man sig derfor påny til hertugen med bøn om, at han ville formå Wrangel til at give byen et skriftligt sikkerhedsbrev og til at udnævne en dygtig person til at påse, at borgerne blev beskyttede mod den omstrejfen, røven og plyndren, som i det væsentlige skyldtes oberst H. J. Würzburgs soldater, der lå i lejr ved Rise. Denne henvendelse medførte, at obersten sendte sin regimentskvartermester til Åbenrå til afløsning af de derværende forbindelsesofficerer. Regimentskvartermesteren ankom, men efter blot et par dages forløb var man til fulde klar over, at med ham var man endnu dårligere stillet end med de officerer, han afløste. Samtidig med at byen den 30. maj sendte noget proviant, bl. a. tobak og smør, samt en lille tønne eddike til oberstinden, bad man derfor om at få regimentskvartermesteren fjernet. Man havde ikke råd til at tilfredsstille hans fornødenheder, da han, som det hedder, »sogleich gar frisch lebett«. Dertil kom, at han som regel var borte fra byen, når man mest havde brug for ham.

Lige indtil freden den 18. august 1645 i Brømsebro berettes der om *svenske indkvarteringer* og *rekvisitioner*. Til en unavngivet svensk oberst måtte der således en tid lang månedlig præsteres 300 rdlr. Tilstandene blev ganske uudholdelige for borgerne, og de flygtede da også i stort tal bort fra byen for at bringe sig i sikkerhed.

Lidt mærkeligt ser det dog ud, at hertugen i juni gav ordre til, at alle, der havde forladt deres huse, skulle vende tilbage inden fire uger, men befalingen skyldtes vel hensynet til betalingen af hans egne skatter. Efterkom de flygtede ikke ordren, ville deres ejendomme blive solgt til fordel for byens kasse.

Den 16. juli 1645 fik byen brev fra oberstløjtnant Alexander Ruthen, et brev, der indledes nok så høfligt og formelt: »Venlig hilsen som tilforn«. En af oberstløjtnantens ryttere har forlovet sig og er derefter deserteret. Han formenes nu at skjule sig i »Obenrath«, og magistraten anmodes derfor om at være en udsendt kornet behjælpelig med at opspore ham. Men derefter hører venligheden og den formelle høflighed også op. Såfremt de gode herrer i magistraten ikke kan bidrage til opsporingen af flygtningen, må de være forsikrede om, at han, oberstløjtnanten, selv vil komme med sin eskadron og udplyndre byen så fuldstændig, at der herefter hverken vil være høne eller hane tilbage. Om flygtningen blev fundet, forlyder der intet om, men selv om det ikke er tilfældet, forblev der dog trods alt vel nok både en høne og en hane i byen. I hvert fald fortsatte hertugen trøstigt efter fredsslutningen at plage byen med udskrivninger til Heinrich von Thadens kompagni, ja så sent som 1646 lyder der endnu klager fra byen over von Thadens optræden.

Til trods for den gottorpske hertugs neutralitetstraktat med svenskerne blev den torstenssonske besættelse også en hård og streng tid for det gottorpske Åbenrå. Da magistraten henimod årsskiftet 1645-46 gjorde resultatet af de forvoldte *skader* op, nåede man dertil, at foruden andre besværinger og lidte pressionser havde byen måttet præstere over 16.000 rdlr. eller mere end i Kejserkrigen.

Karl Gustav-krigene.

Der var igen fattigdom og nød, og alle kræfter måtte i årene efter krigen lægges i for igen at bringe byens økonomi på fode og få de forvoldte skader udbedret. Men også denne gang blev freden kun af kort varighed. Frederik 3., der havde afløst sin fader på tronen 1648, genoptog i begyndelsen af 1650'erne den mod Sverige rettede udenrigspolitik, der til en begyndelse medførte skatteudskrivninger til det militære beredskab og endte med dansk krigserklæring og nederlag. Krigsforberedelserne mærkede Åbenrå bl. a. foråret 1657 ved gennemmarcher og indkvarteringer af kongelige tropper. Frederik 3. erklærede krigen den 1. juni 1657 og begyndte med sin hovedhær, der stod i Holsten, fremmarchen mod de svenske besiddel-

ser i Nordtyskland. Den svenske konge, *Karl 10. Gustav*, opholdt sig på den tid i Polen. Ved efterretningen om krigserklæringen brød han straks op herfra og nåede i ilmarch den holstenske grænse den 22. juli. Også denne gang flygtede de danske tropper nordpå, og i løbet af kort tid havde den svenske konge underlagt sig begge herugdømmerne med undtagelse af nogle fæstninger.

Den *gottorpske hertug* sluttede sig denne gang åbenlyst til svenskerne og et regulært forbund blev indgået mellem dem den 10. september 1657. Men allerede forinden var de *svenske tropper* dog forlængst nået frem til Åbenrå-egnen. Den 18. august kom de til Bolderslev og Rise sogn, hvor de plyndrede og røvede ganske forskrækkeligt. Et par dage senere, den 21. august, drog selve Karl 10. Gustav ind i Åbenrå med omkring 1000 ryttere. Borgerne fik nu et døgn streng indkvartering med fra 12—40 heste til hver. Provst Hübschmann har skildret *armeens sammensætning* således: Den bestod af polakker, tartarer og al slags løst folk, således at en trediedel var brave folk, medens resten var forvovne kroppe og røvere, selv om de dog også var raske og stærke fyre. Et kæmpetros fulgte hæren, der angaves 2000 vogne, som skulle indjage danskerne skræk. Med god føje sluttede provsten sin indførelse i kirkebogen med et: Gud forbarme sig over os og give os atter den ædle fred. Rekvisitionerne til den svenske hær begyndte nu igen. I august afsendtes de første 12 vogne med proviant fra Åbenrå til Bolderslev, og også gennemmarcherende styrker måtte provianteres. Magistraten søgte dog at slippe så billigt som muligt, bl. a. ved benyttelse af »*diskretioner*«, mere populært: bestikkelser. Selv en så høj svensk officer som en generalproviantmester undslod sig ikke for at tage imod en sum på 10 rdlr., hvorfor byen så slap for større leverancer af brød og øl.

Hele vinteren 1657-58 og den følgende sommer passeredes byen gang på gang af svenske tropper, mange på vej til Sønderborg. Det korte ophold i krigen fra Roskilde-freden den 26. februar 1658 til Karl 10. Gustavs landgang i Korsør den 7. august samme år medførte ikke væsentlige lettelser for byen, men gennemgående synes den dog at være sluppet nogenlunde igennem hele den svenske besættelse. Som et kuriosum kan nævnes, at den 28. september 1658 gjorde en *tartarisk fyrste* eller gesandt, der var på gennemrejse til Karl 10. Gustavs kvarter, ophold i byen og heller ikke han undslod sig for at tage imod en diskretion på 5 rdlr. De sidste svenske ryttere forlod byen den 1. oktober, og allerede næste dag kom de *kejser-*

lige tropper til byen som kong Frederik 3.s forbundsfæller mod svenskerne.

Den gottorpske *hertug Frederik 3.* ville gerne redde, hvad reddes kunne, og opnåede på trods af sin alliance med Karl Gustav, ved forhandling med kurfyrst Wilhelm af Brandenburg, der var fører for den kejserlig-brandenburgsk-polske *hjelpehær*, at blive anerkendt som neutral mod overgivelse af Gottorp slot og mod løfte om ikke at hjælpe svenskerne. Men denne overenskomst kom dog ikke til at betyde, at de gottorpske amter og byer fik en begunstiget stilling, idet de danske tropper, der deltog i besættelsen af hertugdømmerne, med forkærlighed blev indkvarteret i de hertugelige områder. I den proklamation, hvormed man bekendtgjorde hjelpehærens ankomst, blev der lovet streng mandstugt, så at ikke mindste overlaster ville vederfares befolkningen, og omendskønt der også ville komme polske tropper med i hjælpeaktionen, havde ingen noget at frygte hos dem, da de ligeledes kun ville beskytte indbyggerne.

Det kom dog til at gå noget anderledes, såvel i de kongelige som i de gottorpske områder. De første kejserlige tropper ankom som nævnt den 2. oktober 1658, og byen måtte straks af med en »foræring« på 30 rdlr., ligesom styrken også måtte beværtet. I den følgende tid gik det slag i slag med *rekvisitioner* og *udskrivninger* til lejre i Rise og Stubbæk, og det var ikke blot brød og øl, der blev rekvireret, men tillige krydderier, brændevin, frisk fisk og kød, smør og salt, sukker, papir samt hø, hakkelse og korn til hestene. Hertil kom yderligere pengekontributionerne. Indtil udgangen af december 1658 havde en generalfeltmarskalløjtnant von Sprogh således alene modtaget 2600 rdlr. Også de mange *kørsler* for troppestyrkerne var en stor byrde for borgerne, snart måtte der køres med bygningstømmer til Sønderborgs blokering, snart med ammunition til Ribe eller Haderslev, snart proviant til lejren ved Stenderup i nærheden af Kolding, for ikke at tale om de mange mindre ture til Rise, Stubbæk, Sdr. Hostrup eller Gråsten. Og allerede fra oktober 1657 havde borgerne måttet arbejde ved *fæstningsarbejder* på slottet, et arbejde der udførtes trent og modvilligt, hvilket gav lederen af arbejdet, Hauptmann Joh. Baptisto Piop, anledning til at sende byen en alvorlig påmindelse. Meget ubehageligt var det også for borgerne, at de fra oktober 1658 til krigens slutning måtte undvære deres både, der blev beslaglagt til militære formål. I juni 1659 sendtes alle bådene til hovedkvarteret i Stenderup, hvorfra de senere blev bragt til Frederiksodde, Fredericia, til blokering af havnen. Rime-

ligvis er det lykkedes senere at bjerge en del af de sænkede fartøjer. I årene 1658—60 var der ustandselige *gennemmarcher* af danske, kejserlige, brandenburgske og polske tropper, men den 3. januar 1660 passerede de sidste soldater byen syd på, og i erindringen om, at det var *polske tropper*, der havde ført den frygtelige *pest* med sig, og at de havde hærget, plyndret og brændt i landsdelen som ingen før, forstår man tilfulde, at provst Hübschmann i sin kirkebog har nedfældet ønsket om, at de aldrig mere måtte ses i vort fædreland. Fredstraktaten blev underskrevet den 26. maj 1660, men først den 3. juni tidligt om morgenen blev byens borgere vækket af en kongelig dansk og en svensk trompeter, der ved hornsignaler forkyndte den kære og længe ventede fred.

Af de tre krige fra 1626 til 1660 blev Karl Gustavkrigen den dyreste og mest ødelæggende for byen. Den direkte *udgift* i form af pengekontributioner og leverancer androg i de tre krigsår 1658—60 tilsammen ikke mindre end godt og vel 22.000 rdlr., hvortil kom de enkelte borgeres tab ved plyndring, ødelæggelser og standset næring. Værst var året 1659, idet rekvisitionerne da beløb sig til halvdelen af den nævnte samlede sum. De materielle tab var store, men dem var der dog håb om at kunne få genoprettet den dag, de fredelige tilstande påny indfandt sig. Den sorg og nød, som pesten bragte over byens familier, måtte præge sig dybt og uudsletteligt i de overlevendes sind.

Da krigen var endt, kunne borgmester og råd se ud over en sørgelig og trøstesløs by. Mange borgere var døde af pesten, mange var flygtet bort fra byen, til Haderslev amt eller andetsteds, af frygt for besættelseshærenes udpresning, af rædsel for pestens hærgen. Man kunne optælle 70 øde huse i byen og 70 huse, hvis beboere var så »blutarm«, at de ingen afgifter formåede at svare. Tilbage var der kun 24 huse, som kunne betale skat.

Byens styre og øvrighed

Åbenrå havde som andre sønderjyske byer delvist kommunalt selvstyre, udøvet gennem borgmester, råd og et borgerudvalg, men selvstyret synes at have været mere indskrænket her end i de andre byer. Den af fyrstemagten indsatte byfogeds magtposition var i denne periode vigende, men til gengæld udvidede den *gottorpske hertug* i 1600-årene sin *indflydelse* på bystyret enten ved direkte indgreb eller gennem sin amtmand på Brundlund. Hertugen kunne i

denne tid med et svagt og indbyrdes stridende borgerskab ind- og afsætte borgmestre, kunne lade amtmanden træffe afgørelser i kirke- og skolepørgsmål, kunne blande sig i embedsbesættelser og i ledelsen af næringsvæsenet, som ellers i almindelighed var overladt til borgmester og råd. *Amtmanden* i Åbenrå fik således betydelig større indflydelse på byens styre og udvikling end hans kollega på Tønderhus fik det på Tønders.

Om den lidt gådefulde Sorte Hans eller *Hans ter Steegen*, lensmanden på Jørgensgård i årene omkring 1550, har været hertugens repræsentant over for byen, får stå hen, men i hvert fald har han været meget betydende i det lille Åbenrå, en mand hvis navn senere anvendtes til tidsfæstelse af lokale begivenheder. Om hans samtidsge, ligeså vel som de tidligere borgmestre vides ikke meget. Man kender deres navne og i hvert fald deres omtrentlige »regeringstid«, og det er på grundlag heraf muligt at fastslå, at fra periodens begyndelse har byen kun haft en borgmester, i 1530'erne var det *Nis Stallknecht*, en af byens største købmænd, som under kongebesøg havde betydelige leverancer til Brundlund.

I Åbenrå som andetsteds var det enkelte slægter, i reglen *velhavende købmandsslægter*, der var de toneangivende, og som vågede over, at borgmester- og rådmandsstillingerne blev besat med folk af deres egen kreds, almindeligvis en ret snæver familiekeres. Henrik Petersen, der var *borgmester* 1570—84, blev således efterfulgt af sin svigerfader Martin Lorentzen, der døde 1597, og sidstnævntes efterfølger, Claus Hansen, død 1606, var søn af en tidligere borgmester Hans Kramer, der kun havde fungeret ganske kort tid 1568. Jens Lousen, der var borgmester 1611—18, var Martin Lorentzens svigersøn og altså svoger til Henrik Petersen. Borgmester Jens Hansen, 1618—32, var ved giftermål knyttet til en af byens betydende familier.

Også *rådmandsstillingerne* besattes som regel med folk fra den velhavende del af købmandsstanden, men i Åbenrå var der blandt dem dog også en del håndværkere. I 1600-årene var der således flere rådmænd af den udbredte skomagerslægt Prehn, og Iver Lousen eller Schrøder har været af skrædderslægt. Rådmændene, hvis antal i begyndelsen af 1600-årene var seks, i 1640'erne og 1650'erne fire, udmærkede sig iøvrigt ikke ved store færdigheder på det boglige område. Hovedparten af dem kunne hverken læse eller skrive. Rådmændenes habitus var ikke altid den bedste, om en enkelt, Hans Becker, siger provst Hübschmann, at han udmærkede sig ved en

1
 1
 1659!
 Hans Magnussen Johan Asmussen
~~Borchmann~~
 Peter Sørensen Jacob Borchmann
~~Mop~~
 Peter Nielsen Jacob Borchmann
~~Mop~~
 Lars Hansen Johan Asmussen
 Tom Borchmann Johan Asmussen
 Ove Sørensen Jacob Borchmann
 Egon Hansen Borchmann
 Jacob Borchmann Peter Nielsen
~~Mop~~
 Egon Hansen

Borgmester Hans Magnussens (Mangenssens), rådmændenes og firemandsudvalgets underskrifter fra byregnskabet 1659. Kun en, Johan Asmussen, har ikke kunnet skrive sit navn, men har nøjedes med at tegne sit bomærke.

mere end almindelig grovhed i ordvalg. Han bandede værre end nogen tyrk, og hans begavelse stod det småt til med. Provsten skriver: »Gud trøste det borgerskab, der har sådanne rådsherrer«.

Men uanset deres kvalitet måtte rådmændene sammen med borgmesteren udføre deres hverv som ledere af byens forvaltning og retspleje. Borgmesteren var rådets formand, ledede dets møder og har i regelen også sørget for, at vedtagne beslutninger blev ført ud i livet, eventuelt i samarbejde med byskriveren og byfogden, hvilken sidste

på hertugens vegne overværede rådsmøderne. Medlemsskab af rådet var livsvarigt, og rådet har utvivlsomt som i andre byer *suppleret sig selv* i tilfælde af ledighed ved død, med mindre hertugen eller hans amtmand blandede sig i valget, hvilket i hvert fald skete nogle gange ved valg af borgmester. Borgerskabet som helhed havde gennem et borgerudvalg på 24 mand indflydelse på valg af borgmester, men vel næppe på valg af rådmænd.

Med allemandstingets svindende betydning havde den jævne borger kun lidet eller intet at skulle have sagt, når det gjaldt byens styre. Det ser ud til, at *borgerskabet* tidligere har skullet sanktionere ekstraordinære bevillinger, men allerede i begyndelsen af 1600-årene var denne praksis holdt op. Som borgerskabets repræsentanter overfor rådet fungerede allerede da et *borgerudvalg* på fire mand, som skulle have et vist indseende med byens sager, bl. a. deltog de i skatteligningen, skulle overvære regnskabsaflægningen og kunne være med til at ordne indkvarterings-sager. En kort periode fra 1639—43 var fire-mands udvalget erstattet med et 12-mands udvalg.

Foruden råd og fire-mands udvalg havde to *kæmner* særlige opgaver at udføre i byens forvaltning. Den ene af dem, kaldet rådkæmneren, udpegedes af rådet blandt dets medlemmer, mens det er uvist, hvorledes den anden, stadskæmneren, er blevet udnævnt. De skulle opkræve de gamle skatter, midsommergælden og jule-skatten, samt jordhyren. Rådkæmneren skulle endvidere modtage bødepengene, medens stadskæmneren opkrævede stadepengene ved årsmarkederne, skøde- og borgerskabspengene m. v. Når den hertugelige kasse havde fået, hvad den kunne tilkomme, anvendtes resten af rådkæmnerens penge til vedligeholdelse af rådhus og skibbro, medens stadskæmnerens gik til forskellige mindre formål, som f. eks. budløn, reparation af folden, hvor løsgående kreaturer blev anbragt, til broer og brønde, til byens slagbomme, til reparation af byens geværer og forskellige sociale formål. Medens til en begyndelse alle de af kæmnerne opkrævede penge synes at være anvendt til offentlige formål, er udviklingen i 1600-årene gået i den retning, at borgmester og råd har stukket borgerskabs- og skødepengene i deres egne lommer. Borgmestre og rådmænd tog iøvrigt også deres andel af bødepengene.

Claus Esmarch.

Som nævnt var *hertugens indflydelse* på byens styre stor; i 1600-årene indsatte og afskedigede han borgmestre mod rådets og bor-

gernes ønske. Da der i 1608 skulle vælges ny borgmester, var fremgangsmåden den, at et 24-mands borgerudvalg udpegede *tre borgmesterkandidater*, hvoraf hertugen, hvilket i realiteten vel vil sige amtmanden på Brundlund, skulle udvælge den ene. Borgerudvalget gav den fungerende borgmester, Jens Lousen, der som ovennævnt var indgiftet i en gammel borgmesterslægt, de fleste stemmer, men det var amtsskriver *Claus Esmarch*, der dog havde været rådmand siden 1605, som amtmand Otto v. Qualen den 4. juni 1608 indsatte i borgmesterembedet.

Claus Esmarch havde som amtsskriver Wulff Kalunds sekretær været en af amtmand Frederik Ahlefeldts håndgangne mænd under hans konflikt med amtets bønder 1603, men især er han dog blevet kendt på grund af den sørgelige skæbne, der overgik ham. Han kom kun til at virke i embedet i to år, idet han allerede den 22. april 1610 brutalt blev myrdet af *Jørgen Skytte*, forpagteren af den hertugelige teglgård. Esmarch havde i sine to borgmesterår vist sig som en embedsmand, der med energi varetog byens og dens borgeres interesser. Bl. a. havde han med stor styrke ført en sag frem for de højeste instanser på Gottorp mod sin senere drabsmand om skellet ved teglgården og om teglgårdsforpagterens forpligtelser og rettigheder over for byen.

I denne sag, der førtes med stor bitterhed fra begge sider, må hovedmotivet til Jørgen Skyttes drab af Claus Esmarch sikkert søges. Han, Jørgen Skytte, karakteriseres allerede da som en letsindig mand, der var uefterrettelig i pengesager, og måske har det blot været et tilfældigt møde med sin fjende, der gjorde ham til drabsmand. I den kriminalproces, der i de følgende uger blev oprullet med den gottorpske advokat Joachim Blüting som forhørsleder, kom han imidlertid til at spille en ganske underordnet rolle. Selv gjorde han sig straks usynlig og blev trods udsendte stikbreve ikke fanget. Dette var i og for sig ret ligegyldigt, da meget taler for, at den samvittighedsløse gottorpske minister *Johann von Wouvern*, der tillige var amtmand over Åbenrå amt, simpelthen benyttede denne drabs-sag som påskud til at komme nogle personlige og politiske modstandere til livs. Han, der var kalvinist, fandt her en lejlighed til at ramme det gammellutheranske parti, og især den afdøde general-superintendent Paul von Eitzens familie. Uden skrupler beskyldte han von Eitzens svigersøn, den tidligere amtsskriver i Åbenrå *Wulff Kalund*, og dennes hustru Margaretha for at have bestukket Jørgen Skytte til at skyde borgmester Claus Esmarch, der iøvrigt var Ka-

lunds svigersøn. Ægteparret nægtede til en begyndelse pure, men da de senere kom under tortur, tilstod de at være bagmændene for mordet, og de angav tillige, at sognepræst Jørgen Lund i Hellevad og herredsfoged Bertram Jensen i Bedsted var medskyldige.

Der kan vel næppe fæstes megen lid til de under tortur aflagte tilståelser, og der er derfor nogen grund til at formode, at de følgende henrettelser af Wulff Kalund og hans hustru har været justitsmord. Wulff Kalund blev på det grusomste radbrækket og henrettet på Arnbjerg den 13. juli 1610 i overværelse af en stor menneskemængde, medens hans hustru Margaretha i forvejen samme dags morgen var blevet halshugget i nærheden af kirkegården, hvor hun som en særlig nåde fik lov til at blive begravet. Den såre usympatiske sognepræst, Jørgen Lund, hvis samvittighed næppe var helt ren, søgte først at redde sig ved flugt, men blev pågrebet og derefter henrettet i Flensborg den 22. oktober samme år. Herredsfoged Bertram Jensen slap med at betale en klækkelig bøde. Der er mange dunkle punkter i denne uhyggelige sag, gennemvævet som den er af religiøse, politiske og personlige motiver, og det vil næppe nogen sinde lykkes at få skabt endelig klarhed over skyld og uskyld. For samtiden og eftertiden fik den imidlertid den betydning, at billedet af Claus Esmarch kom til at stå i et lysere skær, end tilfældet ellers ville have været. Hans tidligere optræden over for amtets bønder fortonedes ganske, og man synes meget snart i byen at have glemt, at han var blevet borgmester mod borgernes ønske. Et af hans søn 1623 i kirken anbragt epitafium forherligede og mindede eftertiden om hans kortvarige virksomhed som byens borgmester.

Borgmester Jens Lousen og rådmand Jens Hansen.

Efter Claus Esmarchs død blev den tidligere af hertugen vragede *Jens Lousen borgmester*. Den så absolut vigtigste opgave i hans borgmestertid var genopbygningsarbejdet efter den store brandkatastrofe 1610, men Jens Lousen synes at have været en svag mand. Initiativet inden for rådet overgik efter et par års forløb helt til den unge købmand *Jens Hansen*, der blev rådmand 1613 og nogle år senere rådskæmner. Jens Hansen var søn af Hellevad-præsten Hans Nissen og dermed broder til den navnkundige Niels Heldvad. Ligesom denne var han fuld af initiativ og virkelyst, og til borgmesterens og de øvrige rådmænds ærgrelse og misundelse blev han snart den egentlig bestemmende i byens anliggender. Et klageskrift fra borgmesteren til hertugen i 1615 bærer tydeligt vidnesbyrd herom.

Åbenrås segl 1619.
 Omskrift: „Des Rades Segel
 to Apenrade“. Seglbilledet
 forestiller „to over hinanden
 stillede fisk, den øverste
 venstrevendt, adskilte ved en
 slags gærde“.

Jens Lousen beretter her, at Jens Hansen eller Kramer, som han kaldes, mod gammel sædvane tog imod breve, når sådanne ankom til byen og derefter forlangte, at borgmesteren skulle komme til rådhuset for at læse dem. Endvidere udsendte han uden borgmesterens vidende skrivelser, der var forseglet med et rådssegl. Før Jens Hansen kom til byen, havde der ikke eksisteret et sådant segl, men borgmesteren havde hidtil benyttet sig af sit private signet, når der i rådets navn skulle udsendes breve. Ligeledes beskyldte han Jens Hansen for at have brugt rådets segl til breve, der forhen var blevet forseglet med byens segl.

Borgmesteren havde meget andet at sige Jens Hansen på. Han indlod sig i slagsmål med hjemlige og fremmede junkere, sidste år havde han såret en mand i husfogdens hus, og i sit eget hjem havde han slået fremmede fra Tønder, han havde foranstaltet slagsmål med fremmede købmænd og skippere, der bragte tømmer til byen, han opførte sig ganske utåleligt på tinge, kom her i spektakel snart med den ene, snart med den anden og ville ikke lade sig tale til rette af nogen. Der var også kontroverser med ham angående grænsingen på Jørgensgård. Kort sagt, han ville regere alt efter sit eget hoved, hvad enten han havde ret eller uret. I den grad havde han tilrevet sig magten, at byskriveren helt rettede sig efter ham og ikke ville være borgmesteren lydige. Byskriveren ville ikke komme, når borgmesteren tilkaldte ham for at skrive noget, og skældte og smældte. »Djævelen«, d. v. s. borgmesteren kunne komme til ham, når han ville ham noget. Han, byskriveren, løb omkring som et larmende, vanvittigt menneske og forskrækkede dyr såvel som mennesker. Både borgmesteren og byfoged Claus Årup havde irettesat dem begge

to, men var blevet afvist med skældsord. De var også blevet idømt bøder, men havde ikke undset sig for at rette i det hertugelige bøde-register. Borgmester Jens Lousen henstillede derfor til hertugen, at de to »uroilige hoveder« blev afsat fra »regimentet«, og at der blev indsat andre og fredeligere personer i stedet for. Så vidt det kan ses, kom der overhovedet ikke noget ud af Jens Lousens klageskrift. Det bærer påtegning om, at Jens Hansen skal afæskes en erklæring, men denne ses ikke at være bevaret. Hvorom alting er: Jens Hansen blev siddende som rådmand.

Bag borgmester Jens Lousens klage afspejler sig vel nok den kendsgerning, at Jens Hansen har søgt at få bragt en afslutning på byfoged Claus Årup og hans klikes voldsregimente i byen. Jens Lousen har åbenbart sammen med andre af rådet tilhørt eller støttet denne klike, som Jens Hansen har villet neutralisere og uskadeliggøre. Thi at Jens Hansen ikke har stået på den bedste fod med de øvrige rådmænd fremgår klart deraf, at nogle uger efter Jens Lousens død 1618 indstillede rådet og et borgerudvalg på 24 mand, at amtsskriver Peter Mouritzen blev indsat som borgmester, da der inden for rådet ikke fandtes nogen, som ville påtage sig et sådant besværligt hverv, og forøvrigt var heller ingen af rådet kvalificeret til at påtage sig det. Det blev dog ikke desto mindre Jens Hansen, den yngste af rådsherrerne, der blev udnævnt.

Borgmester Jens Hansens opgør med byfoged Claus Årup.

En af Jens Hansens første opgaver som borgmester, endnu før den officielle udnævnelse forelå, var at få afsat Claus Årup som byfoged. *Claus Årups* løbebane var ikke helt almindelig. Han var 1607 eller kort derefter af Frederik Ahlefeldt blevet fordrevet fra sin gård i Årup og havde så slået sig ned i Åbenrå, hvor han blev borger og snart gjorde sig kendt som en af byens største drukkenbolte og slagsbrødre. Mærkeligt ser det derfor ud, at han 1613 blev indvalgt i rådet og det følgende år udnævnt til *byfoged*, den, der først og fremmest havde ansvaret for roens og ordenens opretholdelse. Det må dog siges, at det ikke var uden betænkelighed, at rådet havde hjulpet ham til byfogedembedet. Man havde ynkedes over hans sørgelige tilstand, siges det i en erklæring, han måtte underskrive, inden han fik overdraget embedet. Han lovede heri rådet, at han ville være flittig og efter yderste anstrengelse tjene hertugen og byens vel. Men et var at underskrive en sådan forpligtelse, et andet at holde den. For Claus Årup var det sidste ham ikke særlig magtpåliggende.

Så snart han havde fået tøj på kroppen, som det hed i en af magistratens klageskrivelser til hertugen 1618, glemte han ed og forpligtelser, modarbejdede god orden, misligholdt byprivilegierne og opviglede borgerskabet mod rådet. Allerede to år efter hans ansættelse havde man måttet klage til hertugen, men han var da sluppet med en alvorlig påmindelse fra kansleren, som han dog lod uænset, ja, da skrivelsen med irettesættelsen blev oplæst for ham på rådhuset i overværelse af husfogden og fire borgere, havde han udtalt, at før han ville lade sig tvinge af rådet, måtte djævelen gå i hertugens tjeneste. Man bebrejdede ham, at han på hver tingdag holdt stort krohold i sit hus. Han udskød tinget til over middag, for at han desto bedre kunne få sit øl afsat, og parterne kom derfor ofte beruset til tinget. Han havde også trukket sagerne i langdrag, for at parterne desto oftere kunne besøge ham og han derved få større fortjeneste af sit ølsalg.

Et par sager nævnes som særligt graverende. To svinesnidere havde ituslået nogle vinduesruder, og på borgmester Jens Hansens krav om, at gerningsmændene skulle arresteres, havde byfogden taget dem med hjem i sit hus, hvor han havde huset dem i to nætter og spist og drukket med dem. De to kumpaner havde derefter i trods mod borgmester og råd foran byfogdens hus affyret deres bøsser, hvilket denne altsammen havde ladet ske uden nogen form for afstraffelse. Ved et rådsmøde den 27. februar 1618 var Claus Årup optrådt yderst udæskende. Han havde nægtet at betale nogle indkasserede stadsbøder til kæmneren og havde endog slået et af rådets medlemmer. Derefter var han løbet hjem for at hente sin bøsse, og havde bytjeneren ikke lukket døren for ham, havde han skudt løs på rådets medlemmer. Han nøjedes nu med i stedet for at stå og råbe og skælde ud foran den lukkede dør. Jens Hansen og hans rådmænd anmodede hertugen om at afskedige og straffe byfogden, og skete dette ikke, ville det samlede råd nedlægge deres embeder og flytte fra byen. Hertugen befalede derefter amtsskriveren og husfogden om at undersøge sagen nærmere og at afgive erklæring. Denne faldt ikke ud til Claus Årups fordel, og ved hertugelig resolution af 4. april 1618 fik han derefter sin afsked.

Dermed var Claus Årup dog endnu ikke helt ude af sagaen. I ydmygende skrivelser klagede han sin nød til hertugen, samtidig med at han fortsatte sine udskejelser. Formentlig under en af disse mødte han sin skæbne. Den 15. september 1621 slog Claus Linnedvæver ham i hovedet med sin økse, så han døde kort derefter. Claus Lin-

nedvæver måtte sone drabet ved på Kirkebjergtet at strække hals for skarpretterens økse eller sværd. Drabet og henrettelsen var dog ikke vanærende, idet det i dommen var bestemt, at vægteren efter henrettelsen skulle bære Claus Linnedvævers lig til kirkegården og begrave det.

Borgmester Jens Hansens styre og afsættelse.

Efter at Jens Hansen havde haft held til straks ved sin tiltræden som borgmester at få byens værste urostifter afsat som byfoged og politimester, lykkedes det ham til en vis grad at pacificere byen, og han kunne derefter med stor energi gå i lag med foranstaltninger til fremme af byens næringsliv og til afhjælpning af de eftervirkninger, som endnu fandtes efter den store brandkatastrofe i 1610. Han vendte sig målbevidst mod fremmedes handel i byen, mod landhandel, ulovlig næring i Slotsgade og Kolstrup, han forbød Tønder-købmands handel på skibbroen, og han understøttede håndværkerne i deres krav om genindførelse af lavsbestemmelser. Denne stærke *hævdelse af byens interesser* gjorde ham efterhånden særdeles velanskrevet blandt borgerne. Hertil bidrog også hans omsorg for de fattige og kirken, men ikke mindst vandt han sine medborgeres agtelse og tillid ved, at han under Kejserkrigen forblev på sin post i byen og delte lod og skæbne med sine byfæller.

Efter krigen fortsatte han sine bestræbelser for byens og næringslivets udvikling, og alt pegede hen imod, at han skulle forblive borgmester til sin dødsdag. En ganske tilfældig begivenhed kom dog til at medføre hans afsked allerede 1632. Anledningen til Jens Hansens afskedigelse var nogle optøjer, forøvet af nogle tjenere hos hertug Ulrich, Christian 4.s søn. De tre *prinser Christian, Frederik og Ulrich* havde på rejse syd på holdt en dags rast i Åbenrå den 10. januar 1632. De var blevet beværtet på rådhuset både morgen og aften, og da borgmesterens hus lå nærmest ved dette, var måltiderne blevet tilberedt her. Borgmesteren havde i den korte tid, der var til rådighed, efter eget udsagn af yderste evne forsøgt at gøre det bedste for de fyrstelige herrers opvartning. Men da disse den 11. juni skiltes ad, forblev nogle af hertug Ulrichs folk i Åbenrå og kom i drikkelag hos en kromand *Lytke Clausen*, der for nylig var kommet til byen, og som ret snart havde fået et horn i siden på borgmesteren. Da de berusede var på vej ud af byen, knuste de, ophidset dertil af Lytke Clausen, ruderne i borgmesterens hus og kastede sten mod hans indgangsdør. Borgmesterens søn, bytjenerne og nogle bor-

gere ville ikke finde sig i disse optøjer og gik til modaktion mod hertug Ulrichs folk. Der opstod derved stor tumult. Lytke Clausen sluttede sig åbenlyst til hertugens folk og sårede både borgmesteren og hans søn, men undgik dog ikke også selv at blive ramt. Da kampen var ebbet ud, og hertug Ulrichs folk havde forladt byen, lod borgmesteren Lytke Clausen arrestere, og denne skal herved efter eget udsagn være blevet slået grøn og blå af borgmesterens folk, ligesom han blev såret på højre øre. Han blev i lænker ført til byfogdens hus og måtte tilbringe et døgn her.

Straks efter løsladelsen rejste han imidlertid til Flensborg for ved hertug Ulrichs hjælp at få rejst sag mod Jens Hansen. Det lykkedes også, og efter en undersøgelse, hvor en lang række personer måtte afgive vidneudsagn, blev *Jens Hansen* ved hofretsdom af 19. marts 1632 *afsat* fra sit embede. Endvidere havde han måttet lide den tort sammen med sønnen i fire uger at sidde arresteret. En tilfældig anledning, nogle berusede tjeneres optøjer under en, som det synes, samvittighedsløs kromands anførsel blev årsagen til hans fald. Men når straffen blev så streng, må dette vel dog nærmest tilskrives den gottorpske hertugs ønske om at ville tækkes sin fyrstelige slægtning. Borgerne sagde i det hele og store god for deres borgmester og betragtede ham også i tiden herefter som deres egentlige leder.

Nye stridigheder.

Straks efter sin afskedigelse blev Jens Hansen i en injurieproces, anlagt af hans svoger *Peter Taysen*, idømt en bøde på 800 rdlr., som dog af hertugen blev nedsat til 500 rdlr. Alligevel var det en kæmpebøde, der truede med at ruinere ham. Han mente selv, at byfoged Andreas Iversen havde dømt ham uretfærdigt, fordi han ikke havde villet gå med til et ægteskab mellem byfogdens søn og sin egen datter. Umiddelbart efter denne sags afslutning måtte Jens Hansen give møde for rådet anklaget for uretmæssigt at have beholdt nogle *salariepenge*, og hertil kom yderligere en strid med den usympatiske byskriver, *Lucas Tiedemand*. De to mænd hadede hinanden af ganske hjerte, og deres indbyrdes forhold medførte rene farceoptrin i gaderne. Også Jens Hansen var en meget temperamentsfuld mand. Men han vandt såvel sagen om salariepengene som mod byskriveren.

Disse sager var mere end et personligt opgør mellem Jens Hansen og den nye borgmester og byskriveren, selv om private forhold også spillede ind. Efterhånden sluttede næsten hele borgerskabet og hele rådet med undtagelse af Jørgen Preen op bag Jens Hansen, og han

Amtsforvalter
Joachim Danckwerth.
Maleri i Skt. Nikolai kirke.
1642.

blev borgernes advokat og ordfører i de alvorlige anklagepunkter, der rejstes mod byskriveren. Denne blev beskyldt for at have givet ordre til fremstilling af falske rummål og for at have begået uregelmæssigheder ved førelsen af byens regnskab. Sagerne blev indanket for hertugen, og for at få beskyldningerne mod byskriveren grundigt undersøgt nedsatte han 1638 en *kommission* bestående af den fungerende amtmand *Joachim Danckwerth* og kancelliskriver *Ehlers Schacht*, som nøje skulle gennemgå byregnskaberne fra de senere år. Det er bemærkelsesværdigt, at Jens Hansen tilforordnedes kommissionen som medhjælper, da han måtte anses for den, der havde det bedste kendskab til sagerne. Dette var borgmester Hans Magnussen dog naturligvis utilfreds med, og han søgte derfor at sværte sin forgænger overfor hertugen. Han beskyldte Jens Hansen for at have opviglet borgerskabet til skattevægning, en påstand, som Jens Hansen dog kategorisk afviste, og han fortsatte som kommissionens tilforordnede sagkyndige. Resultatet af undersøgelserne blev, at beskyldningerne mod Lucas Tiedemand for urigtig regnskabsførelse blev bekræftet, og ved den følgende hofretsdom frikendtes Jens Hansen derfor i injuriersagen, som Lucas Tiedemand havde anlagt mod ham, og byskriveren blev dømt til at betale ham hans retsomkostninger. En bøde på 100 rdlr., som han ved Lucas

Amtsforvalter
Joachim Danckwerths hustru
Clara, f. Luth. Maleri i Skt.
Nikolai kirke. 1642.

Tiedemands og byfoged Andreas Iversens velvillige medvirken var blevet idømt, fik han kort tid efter også eftergivet. Lucas Tiedemand fik sin afsked som byskriver. Om hans senere skæbne kan berettes, at han 1647 druknede under en storm ved Assens sammen med en Knud Bodum og to fruentimmere. Også byfoged Andreas Iversen fik 1639 sin afsked på grund af slet embedsførelse og hans låbelige optræden overfor provst Hübschmann. Jens Hansen døde i 1649 i en alder af 72 år, i de senere år drillet og chikaneret af kværulemlen Chr. Bomskov og dennes søn, slagsbroderen Hans Bomskov, men iøvrigt æret og agtet af sine medborgere som »den gamle borgmester«.

Borgmester Hans Magnussen.

Der siges om Hans Magnussen, at han udelukkende fik overladt borgmesterembedet, fordi han var den eneste inden for rådet, der både kunne *læse og skrive*. Han var uægte søn af herremanden på Blansgård, Jacob Magnussen, men var ved ægteskab nær knyttet til en gammel Åbenrå-slægt. Selv om han ikke kan stå sig ved mandjævning med den folkekære Jens Hansen, kan man dog ikke frakende ham en vis duelighed, men hans stilling til borgerskabet var fra første færd vanskelig på grund af de omstændigheder, under

hvilke han var blevet borgmester. Det er ikke let at afgøre, hvor stor andel han havde i den udvikling, der fandt sted inden for erhvervslivet og på andre områder i 1630'erne. Meget tyder på, at den fra 1636 konstituerede amtmand, *Joachim Danckwerth*, sammen med provst *Hübschmann* og Jens Hansen var de egentlig initiativtagende og ledende. Borgmesterens og rådets magt var i hvert fald vigende, hvilket klart kom til udtryk ved, at firemandsudvalget på Danckwerths foranledning i 1639 blev erstattet af et *12-mands borgerudvalg*, som skulle føre mere effektiv kontrol med magistratens styre og skatteligningen. Da Joachim Danckwerth 1641 forfremmedes til kammermester på Gottorp, blev *Johan Friedrich Winterfeldt* amtmand i Åbenrå. Også han var indstillet på at hævde amtmandens indflydelse på byens forvaltning, og han gav derfor straks ved sin tiltræden amtsskriver *Sebastian Stahl* ordre til at revidere byregnskabet sammen med magistrat og borgerudvalg. Hans Magnussen formåede dog efterhånden igen at styrke magistratens stilling, bl. a. erstattedes 12-mands udvalget i 1643 på ny af et firemandsudvalg, men amtmanden havde dog fremdeles afgørende indflydelse på kirke- og skolevæsenet.

Forholdet mellem amtmanden og provst Hübschmann blev derfor ikke særlig hjerteligt, men især lod provsten sin vrede gå ud over amtmandens underordnede, amtsskriver Sebastian Stahl. Provsten skriver herom i sin tilføjelse til Claus Møllers krønike, at amtmanden lod Sebastian Stahl skalte og valte efter behag, så at han stadig havde sin hånd i alle embedssager, det være sig gejstlige eller verdslige. Provsten mistede sin indflydelse på udviklingen, og Hans Magnussens position blev samtidig i slutningen af 1640'erne til hans ærgrelse styrket. *Magistraten* genvandt sin mistede indflydelse på besættelsen af embeder inden for skolen og kirken, og amtskriverens revision af byregnskabet hørte op. Hans Magnussen benyttede også det bedre forhold til amtmanden og amtsskriveren til at skaffe sig personlige fordele. Han fik tilladelse til at indgrøfte en mark i Søderskov, han opnåede fritagelse for at betale kontribution, og det lykkedes ham 1651 at få hertugens billigelse af, at han og rådet kunne dele *skødepengene* og *borgerskabspengene*, d. v. s. den afgift nye borgere måtte betale for at få borgerskab. *Firemandsudvalget* klagede over denne afgørelse til amtmand Winterfeldt og udvidede klagen til at omfatte en række andre forhold. Det beskyldte således magistraten for, at det ikke fik indseende med opkrævede byskatters anvendelse, at skatterne mod al sædvane blev

inddrevet ved *militær eksekution*, og at en ny, fast *skat* var blevet pålagt borgerne til afbetaling af byens gæld. Amtmanden kunne ikke omstøde den hertugelige bestemmelse om, at skøde- og borgerskabspengene skulle deles mellem borgmester og rådmænd, men til opkrævning af nye skatter skulle herefter amtmandens tilladelse indhentes.

Hans Magnussen døde 1664, 80 år gammel.

Skatter og afgifter.

Det var ikke de store beløb, der krævedes i byens husholdning. Borgmester, præster, lærere, skarpretter og andre embedsmænd modtog i hovedsagen deres løn i form af sportler eller afgifter, der i almindelighed ikke passede by- eller kæmnerregnskaberne, og udgifterne til sociale og andre kommunale formål var minimale. Skulle der foretages en *ekstraordinær investering* som f. eks. skibbroens restaurering 1608 eller blot anskaffelsen af en ny kirkeklokke, måtte der udskrives en *ekstraordinær, kommunal skat*, der dog kunne være af delvis frivillig karakter.

Råds- og stadskæmnerne opkrævede stadig de middelalderlige afgifter, *midsommergælden* og *juleskatten*, der tilsammen udgjorde et beløb på omkring 200 mk. årligt, og som sammen med *jordhyren* måtte indbetales til den hertugelige amtstue. For den husejende borger drejede det sig i 1640 for midsommerskattens og juleskattens vedkommende om beløb varierende fra 20 sk. for den velhavende til 2¹/₂ sk. for den mindre bemidlede. Det store flertal af borgerne betalte 4 sk. årligt, og det samme gjorde også de fleste inderster, men ingen af dem betalte mere, og en del kunne nøjes med 1 sk. Heller ikke *jordhyren* var særlig tyngende. Langt de fleste betalte 1 sk., en enkelt dog 26 sk. 6 p.

De skatter, der virkelig betød noget for borgernes økonomi, var de stadigt stigende *kontributioner* eller *plovskatter*. I begyndelsen af 1620'erne måtte der således betales 250 rdlr. af byens 100 plove. Amter og købstæder var i en matrikel, udarbejdet og givet af landdagen, ansat til et vist plovstal, og af hver plov, der meget omtrentlig kan sættes lig med 10 tønder hartkorn, betales en afgift, kontributionen eller plovskatten. Denne var til at begynde med *ekstraordinær* og blev kun udskrevet med et forholdsvis lille beløb, men under 1600-årenes krige blev skatten nærmest ordinær og opkrævedes til tider med meget store beløb pr. plov. Den blev derfor meget tyngende og forhadet af skatteyderne.

Åbenrå var ligesom det større og mere velhavende Husum i plov-matriklen ansat til 100 plove, og byens borgere mente også, at de i sammenligning med Tønder, der var ansat til 120 plove, havde et alt for højt plovtal. Åbenrå havde ikke nær samme indtjeningsmuligheder, som de to rige, vestslesvigske marskbyer, og fra 1630'erne arbejdede byens styre derfor på at få plovtallet nedsat, men ikke nok hermed. En del af borgerne gik i *skattestrejke*, hvilket på magistratens foranledning i 1637 medførte en overordentlig skarp ordre fra hertugen om, at skattenægttere kunne dømmes til døden. Denne strenge bestemmelse modereredes dog 1638 derhen, at enhver, der havde noget at klage over m. h. t. skatteansættelsen, skulle ganske vist betale, men derefter kunne han indsende klage. Hertugen var klar over, at Åbenrås plovtal og dermed følgende skattebyrde var uforholdsmæssig stor, men han kunne ikke egenmægtig foretage ændringer i plov-matriklen. Det kunne kun landdagen gøre, og det varede meget længe, inden en af den nedsat kommission kunne afgive et forslag. Den *nye reducerede matrikel* blev først udsendt 1652. I denne blev Åbenrås plovtal ganske vist nedsat til 75 plove, men da byer som Husum og Tønder fik lignende reduktioner og Flensborg en langt større, fik Åbenrå i realiteten ikke nogen lettelse. Den nye reducerede matrikel blev iøvrigt ikke sat i kraft med det samme. Selv om nogle af krigskontributionerne i 1650'erne blev udskrevet efter ekstraordinære og mindre plovtal, blev skatterne dog i disse år nærmest ruinerende for byen. Der udskreves både 24 og 31 rdlr. pr. plov og hertil kom yderligere udpresning fra indkvarterede tropper.

I sammenligning med kontributionen betød de øvrige afgifter ikke stort, heller ikke de indirekte som *told*, *accise* og *licenspenge* samt den *tiende*, der måtte udredes, når en mand solgte sit hus og rejste bort fra byen. Toldindtægten i Åbenrå beløb sig i 1530'erne til omkring 10 mk. årligt, og i 1640'erne og 1650'erne kan tolden heller ikke have været særligt generende, da den forpagtningsafgift, som tolderen, byfoged *Carsten Detlefsen*, måtte betale mod til gengæld at beholde indtægterne, kun beløb sig til 26 rdlr. årligt. Ølaccisen kan heller ikke have været særlig byrdefuld, men betød dog altid en fordyrelse af øllet og medførte derfor naturligvis en række klager. Mest betød accisen nok på det konkurrencemæssige område, idet satserne indtil 1623 var mindre i de kongelige end i de hertugelige områder. Af korn og viktualier, der forbrugtes i byen, slap borgerne for at betale licenspenge i 1640.

Byting og retspleje.

Ligesom i Sønderborg og Haderslev kunne bytinget i Åbenrå endnu stort set hævde sin stilling overfor den af magistraten udgåede *rådstueret*. Bytinget holdtes til langt hen i perioden under fri himmel, vel foran rådhuset eller på Store Torv, nu og da, når vejret var dårligt, måske også i byfogdens hus.

I almindelighed ledede *byfogden* forhandlingerne på tinget, i hans forfald trådte en af sandemændene til. For strafferettens vedkommende afgjordes skyldspørgsmålet af de fire *ransnævninge*, der af rådet udpegedes for et år ad gangen på det årlige *allemandsting*, d. v. s. den første tingdag i det nye år. På allemandstingene oplæstes efter gammel sædvane forskellige fyrstelige forordninger og mandater vedrørende opretholdelsen af god politi, og endvidere kundgjordes lokale bestemmelser, udstedte af magistraten. I civile sager medvirkede 6—8 *sandemænd*, der var udnævnt for livstid af amtmanden, og som for deres deltagelse i rettens pleje nød forskellige friheder. På hver tingdag optrådte endvidere 6 *tinghørere*, som *skiftede* fra gang til gang, og hvis opgave det var at bekræfte, hvad der skete og bestemtes.

Ved særlige lejligheder kunne der endvidere udpeges *nævn på 12 eller 24 mand*, som på hele borgerskabets vegne skulle afgive erklæring i en sag. Et nævn på 24 mand skulle således afgive indstilling ved valg af borgmester, men det var vel især ved retssager, at sådanne nævn medvirkede. Efter drabet på Claus Esmarck 1610 udmeldtes et 24-mands nævn, som skulle affatte en erklæring om det rygte, de havde hørt efter drabet, og i 1623 udmeldte byfogden i en sag om indersternes græsningsret ligeledes et 24-mands nævn, som skulle afgive erklæring herom. Da hele borgerskabet 1641 indvarsledes til tinge for at afgive vidnesbyrd om heksen Margarethe Kocks og hendes døtre, udmeldtes et nævn på kun 12 mand, som uden tinge skulle affatte en erklæring, der derefter på hele borgerskabets vegne afgaves inden tinge. Også *12-mandsed* anvendtes endnu jævnligt. Eksempelvis kan nævnes, at byskriver Lucas Tidemand engang fik påbud af den hertugelige appellationsdomstol om enten ved fire vidner at få anerkendt, at han var retsmæssig ejer af en obligation eller også ved *meded* af 12 mand at få sin egen ed om obligationens gyldighed bekræftet. Han kunne ikke føre de fire vidner, hvorefter 12-mandseden blev anvendt.

Ransnævningene afsagde kendelsen skyldig eller ikke skyldig i

overensstemmelse med *Jyske lov* og efter den ordning, borgmester og råd havde truffet på rådhuset. Byfogden sørgede derefter for dens eksekvering, såfremt den ikke appelleredes til højere instans. rådstueretten eller den hertugelige hofret.

Straffedommene var anlagt ud fra helt andre begreber om ret og rimelighed end vore. Medens der kunne idømmes meget strenge straffe, ja *dødsstraf* for forseelser, som i dag kan sones med bøder eller hæfte, eller som måske endda er helt straffri, kunne man til gengæld i 1500- og 1600-årene slippe med en bøde for en så alvorlig forbrydelse som *drab*. Men på den anden side kunne afstraffelsen for mord også ende med fredlysning eller henrettelse. Eksekvering af dødsdomme kunne forbindes med anvendelsen af den frygteligste *tortur*. Der berettes således — ganske vist ikke i en samtidig kilde —, at en mand, der 1587 eller 1588 havde dræbt flere mennesker i et hus i Skibbrogade, på vej til retterstedet ud for hvert hjørnehus blev knebet med gloende tænger og derefter af bødlen og hans håndlangere hugget i fire stykker og lagt på fire hjul. I sin skildring af begivenheden tilføjer provst Hübschmann, at det var løn som fortjent. *Tyveri* så man strengt på. En mand, der under tortur havde aflagt tilståelse om tyveri og grov vold, dømtes 1630 på bytinget til døden ved hængning, idet man dog overlod til hertugen at afgøre, om han af hensyn til sin stakkels kone, børn og ærlige slægtninge måtte blive benådet til at henrettes med sværdet i stedet for at lide den mere vanærende straf ved hængning. Der er jævnlige betalt store beløb, for at strikken kunne erstattes med sværdet. En kone i Åbenrå betalte således i 1601 ikke mindre end 100 rdlr., for at hendes mand, »der stammede fra fornemme folk«, kunne blive halshugget i stedet for at blive hængt. *Bøder* kunne idømmes for så at sige alle forseelser, lige fra drab og andre grove legemsbeskadigelser til »at angribe hinanden lidt med ord«, altså *injurier*, og en injurielbøde kunne være lige så stor eller endda større end en bøde for at slå en anden »blå og blodig«. Selv for ret grove voldshandlinger og legemslæsioner slap en voldsmand betydeligt billigere end for begået *lejermdl*, d. v. s. kønslig omgang uden for ægteskab. Bøderne deltes indtil omkring 1620 mellem hertug og råd i lige store dele, og de to bødeposter blev opkrævet samtidig af byfogden, men derefter skete en ændring, således at byfogden kun opkrævede hertugens andel, medens rådet selv måtte sørge for sin part, hvilket det var utilfreds med, da denne delte opkrævning medførte megen kiv med lovovertæderne.

Protochol oder

der
 Stadt Apenrade
 Dinge Boeck In
 Fare der gebort des
 Sones Jesu Christi
 3 6 13.

Wiss dießes Buches dießes Buchs, und
 A nehet dat ghi dat geschicht nicht dan
 Menschen, sondern jeder so dan

hym quidt de tidt der künst de doth

U. Mienste de kunst und freinste gutt

A vor de künstheit is als Arens,

auspülsen beland, de gewant nicht in der kaus,

de kaus beland nicht gewant pünder kunst,

bettes des dars und so sein kaus.

Kunst nicht vor pünder Menschen, 12 Aug. 1. 13. 13. 13. 13.

Titellblad på Apenrås tingbog 1613. Håndskriften er organist Claus Møllers, der periodevis fungerede som tingskriver.

En anden form for retsafgørelse virker også fremmed for os i dag. Det er brugen af »*orfejde*«, som i sin anvendelse i Åbenrå nærmest kan minde om en slags betinget straf. Havde en mand begået en alvorlig forbrydelse som drab, vold eller usædelighed, kunne han slippe for retsforfølgning mod at afgive en »*orfejde*«, et dokument, hvori han højtideligt erklærede sig villig til at indgå på visse nærmere aftalte forpligtelser, som f. eks. at forlade byen for stedse eller i et nærmere aftalt åremål. Overholdt han ikke aftalen, hjemfaldt han til lovens strengeste straf, livsstraf. Fra Åbenrå er adskillige af disse orfejdebrevne bevarede fra 1600-årene.

Som andre eksempler på gammel retspleje og retsopfattelse kan nævnes, at i 1603 blev en mand dømt *fredløs* på bytinget, og at en ung pige, der var mistænkt som barnemorderske, i rådets og byfogdens nærværelse i 1618 med foldede hænder og med håndspålggelse på barneliget tre gange måtte bede Gud i Himlen om at give et tegn fra sig, om hun var skyldig i dødsfaldet. Der fulgte intet tegn, altså var hun uskyldig. Og 1623 kunne en borger på bytinget *erklære en anden sit fjendskab* for at kunne dræbe ham og hans sønner, hvor han måtte påtræffe dem på veje og stier. Borgmester Jens Hansen ville dog ikke godkende et sådant erklæret fjendskab, da det stred mod den borgerlige ret, men eksemplet viser, at en rent middelalderlig tankegang endnu kunne være levende.

Hekseprocesser.

Heller ikke i Åbenrå slap man for de uhyggelige skuespil, som en hekseproces og følgende eksekution var. Heksene var i reglen nogle stakkels, hysteriske og epileptiske kvinder, som i deres sindsforvirring troede, at de havde omgang med djævelen, at de kunne skade andre ved at se på dem med onde øjne, og at de kunne forvandle sig til dyr, især en kat. Ofte var de selv overbeviste om, at de var hekse, i andre tilfælde har de efter andres angivelse under grufuld tortur måttet tilstå det. Straffen var *henrettelse på bålet*.

I Åbenrå førtes en kvinde bosiddende i Ramsherred, *Anna Jørgensdatter*, 1617 af Haderslev-bødlen, mester Diderik, til et vel tilrettelagt bål. Hun havde ifølge eget udsagn lært sine trolddomskunster hos en heks i Kappel, hun havde dræbt nogle køer, havde ved nattetid danset på Galgebakken og andetsteds og havde haft omgang med djævelen. Hun har tilsyneladende selv været fuldstændig overbevist om, at hun var en heks, hun tilstod uden tortur, og de 6 ransnævninge kunne derfor på bytinget kun fastslå, at hendes ger-

ninger og egne bekendelser dømte hende til bålet. Sagen havde udløbere til de omkringliggende sogne, men de kvinder, der her var under mistanke og anklage, synes at have kunnet klare for sig, især ved Anna Jørgensdatters udsagn om, at hun intet kendte til dem.

Med mellemrum beskyldtes en eller anden for trolddomskunster. En mand ved navn *Hans Hutfilter* blev det således 1626 pålagt at rense sig for nogle beskyldninger, der var blevet fremsat om ham af nogle troldkvinder, hvem vi iøvrigt intet kender til.

En meget interessant sag er også retsforfølgningen af *Margrethe Kocks* i 1641. Hun var under anklage for tyveri og hæleri, men snart gik rygtet, at hun var heks. Hun måtte aflægge den såkaldte *hekseprøve*, der bestod i, at den formodede heks blev kastet ud i vandet. Svømmede hun ovenpå, var hun en heks, druknede hun, var hun uskyldig. Margrethe Kocks svømmede ovenpå. Vandprøven var dog ikke tilstrækkelig, efter denne blev hun ført til afhøring under *tortur*, hvor hun naturligvis bekendte. Magistraten turde dog ikke skride til eksekvering af dødsdommen, forinden man havde hørt hertugens mening herom. Også mod andre rettedes der beskyldninger i denne sag, bl. a. en Thomas Freese og fhv. byskriver Lucas Tiedemand. Sidstnævnte blev endelig frikendt ved den hertugelige hofret, men skulle dog stå offentlig bod. Derfor købte han sig imidlertid fri ved at betale 16 rdlr. til den hertugelige kasse. Men Margrethe Kocks måtte lide døden på bålet.

Skarpretter og rettersted.

Skarpretteren var en meget betydningsfuld personlighed i det gamle bysamfund, han var ikke blot *bøddel*, men også *rakker*. Trods de jævnligt forekommende henrettelser og afhøringer under tortur var Åbenrå i denne periode dog ikke stor nok til selv at kunne holde en bøddel. Som regel fik man derfor bødlerne i nabobyerne Flensborg, Haderslev eller Tønder til at udføre det forefaldende arbejde. Oprindeligt entreerede man med nabobødlerne om udførelsen af de enkelte eksekutioner og rakkertjenester, men senere overtog en af dem arbejdet i fast entreprise. I 1640'erne havde Tønder-bødlen, mester *Gottfried Geltzer*, der tillige var bøddel og rakker i Åbenrå amt, også forretningerne i Åbenrå by, dog således at han bortlejede sit hus og dermed også bøddel- og rakkertjenesten i byen til en *Valentin Geverdt*, og Åbenrå havde dermed vistnok for første gang en fastboende skarpretter. Han ville naturligvis gerne selvstændig overtage bøddeltjenesten i byen, men efter Gottfried Geltzers død blev

det dog mester *Hans Beseler* fra Haderslev, der 1651 kunne slutte kontrakt med magistraten om overtagelse af det uhyggelige håndværk. Kontrakten er bevaret og giver et interessant indblik i en bød- dels arbejde og levevilkår. Han skulle i årlig løn have 30 mk. l., hvortil kom gebyrerne for de enkelte forretninger, han udførte. For eksekvering af dødsdomme med sværd, strikke, hjul eller ild skulle han hver gang have 5 mk., for hudstrygning og bortvisning fra by- en 3 mk. Taksten for at bringe selvdøde kreaturer eller heste af vejen var $\frac{1}{2}$ rdlr., for fjernelse af hunde, katte og grise, der var fal- det i brøndene og druknet, 4 sk. pr. stk. og for at rense fængslet ved rådhuset var taksten 8 sk. pr. gang. Det sparsommelige bystyre har dog næppe ladet dette ske særlig ofte. Endvidere var han forpligtet til at rense borgernes klosetter samt at føre tilsyn med, at svinene ikke rodede på kirkegården. Bødlen var en alsidig mand, men lige så uundværlig han var i det lille bysamfund, lige så afskyet var han. Han og hans husstand var uren, hvem ærlige folk ikke måtte have samkvem med og ikke måtte røre. Når en af bødlens husstand døde, blev han begravet på en særlig dertil beregnet plads på den nordli- ge del af kirkegården, hvor også forbrydere og andet skarnsfolk fandt deres sidste hvilested.

Indtil omkring 1560 udførte bødlen sit blodige hverv på det nu- værende Klinkbjerg, men da teglværket oprettedes her, flyttedes *retterstedet* til det gamle Kapelbjerg syd for byen. Det lå imidlertid klods op ad kørevejen og gaden og blev derfor af amtmand Fred. Ahlefeldt omkring 1600 flyttet til Arnbjerg uden for byjurisdiktio- nen, men dog i så pas nærhed af byen, at dens borgere uden større besvær kunne overvære de makabre skuespil, som de offentlige hen- rettelse var. Også Kirkebakken anvendtes nu og da som rettersted.

Søfart og handel

Fiskeriet i tilbagegang.

Som Åbenrås vigtigste næringsvej i middelalderen er *fiskeriet* nævnt. Også i den følgende tid spillede fiskeriet en betydelig rolle, omend ikke så dominerende som forhen. Johs. Mejer beretter her- om ca. 1635, at der bl. a. blev fanget torsk, makreller, sild, flyndere, hvillinger, ål og rødspætter i overflod. Dog fangedes der ikke så mange som for 50—100 år siden. For 50 år siden, altså omkring 1585, havde man kunnet fange så mange fisk, især torsk, at man

havde kunnet nedsalte flere skibsladninger og derefter sælge dem i *Lübeck, Rostock* og *Wismar*. Borgerne havde herved haft god for-tjeneste. Men der solgtes også fisk til andre nordslesvigske byer. Ikke blot indkøbtes der på Tønder slot årligt fisk i Åbenrå, men der kunne også afhændes fisk til Sønderborg og Haderslev. Der kan dog også nævnes eksempler på, at der i begyndelsen af 1600-årene er indkøbt saltfisk i Ribe, hvilket måske kan understrege Johs. Mejers beretning om aftagende fiskemængde.

Sejlads på fremmede havne.

Selv om Åbenrå på denne tid skildres som den ubetydeligste af østkystbyerne, var der dog nogen *sejlads* på havnen, og byens skibe er i 1500-årene ikke blot gået i fart til de tre nævnte byer i Nordtyskland, men der er også i tiden efter 1578 med års mellemrum passeret enkelte Åbenrå-skibe gennem Øresund. For Sønderborgs vedkommende var Øresunds-sejladsen dog betydeligt mere omfattende, og også den sønderborgske sejlads på *Gotland* var i 1600-årenes første halvdel meget større. I denne sejlads kunne Åbenrå — når bortses fra Haderslev, der overhovedet ikke synes at have sejlet på Gotland — på ingen måde hævde sig overfor de øvrige slesvigske østkystbyer. I 1630'erne ses kun to Åbenrå-skipperne at have sejlet på gotlandske havne. Jørgen Roel(f)sen hentede i april 1632 med sin »skude« på 16 læster tømmer og tjære i Visby, og samme år indtog skipper Iver Brun tre skibsladninger tømmer i den lille havn Hald. Også i de følgende somre bragte Iver Brun med sin skude på 16 læster tre skibsladninger tømmer hjem. Som indladningshavn benyttede han altid Hald, kun en enkelt gang anløb han Visby og fik foruden tømmer kalksten med herfra. De tre-fire årlige skibsladninger bygningsmaterialer udgjorde i 1630'erne hele handelsforbindelsen med Gotland, hvortil skuderne altid ankom i ballast. I 1600-årene har der også været nogen søfartsforbindelse med *Norge*. 1613 omtales således en unavngiven norsk skipper, og 1641 købtes der planker til skibbroens reparation af en norsk skipper. Hvor mange skibe der var hjemmehørende i byen, vides ikke, men at den har haft et ikke helt ringe antal småfartøjer, fremgår af oplysningerne om udskrivningen af disse under Karl Gustav-krigen. Endvidere kan det ses, at der i hvert fald fra begyndelsen af 1600-årene er blevet bygget skibe i byen.

Hvilke varer der blev indladet og udlosset over skibbroen, er stort set nævnt i det foregående. Af *indførsel* kan nævnes, at der omkring

1540 synes at være indført korn fra kongeriget, men iøvrigt var det varer som træ, jern, hør, øl og salt, som udlossedes, medens udførselen foruden fisk og landbrugsprodukter har omfattet teglsten fra det hertugelige teglværk på Klinkbjerg. Alt taget i betragtning var Åbenrå dog på denne tid, også ved periodens afslutning, kun en ringe søfartsby. Anderledes ville udviklingen nok have formet sig, om Christian 4.s planer ca. 1620 om gravning af en skibskanal mellem Ballum og Åbenrå i 11-fods dybde var blevet realiseret.

Skibbroen.

Den gottorpske hertug havde før 1600 brugt Åbenrå som udskibningshavn for korn og som indførselshavn for tømmer, kalk og sten m. v., formentlig beregnet til videretransport over landjorden til Tønder slot, men denne udskibning var omkring 1600 gået i stå. Også borgerne i *Tønder by*, der fra gammel tid havde ret til ind- og udførsel over Åbenrå, svigtede, idet man efterhånden mere og mere foretrak Flensborg. Tønder-borgerne holdt dog stadig deres gamle rettigheder i Åbenrå i hævd. At der omkring 1600 har været en tilbagegang i sejladsen på Åbenrå fremgår af *skibbroens dårlige tilstand*; 1606 bad borgerne således hertugen om hjælp til istandsættelse af broen, som ifølge deres udsagn var ganske forfalden og fordærvet. Byen, der var lille og uformuende, kunne ikke selv bære de store omkostninger, der var forbundet med istandsættelsen, og man bad derfor om pæle og brædder, som man dog var villig til efter evne at betale noget for. Hvorvidt hertugen gav en håndsrækning til istandsættelsen får stå hen. Kilderne tier herom, men derimod vides det, at der 1608 er foretaget en *indsamling* blandt borgerne med henblik på istandsættelsen af broen, man kunne enten tegne sig for pengebidrag eller for levering af egetræer. Skibbroen blev derefter restaureret, og trafikken på havnen synes igen at have været tiltagende.

De vanskelige tider efter branden og de store tab i Kejserkrigen medførte dog, at man heller ikke nu sørgede for eller magtede at holde havneanlægget vedlige. Skibbroen var derfor 1640 igen fuldstændig ødelagt, og der måtte foretages store og meget bekostelige *reparationsarbejder*, ja det nævnes, at der er lavet en helt ny bro. Skibbroen har til dels været bygget på pæle ud i vandet, men der må også have været kajplads direkte ind mod fast jord, idet det 1646 oplyses, at skibbroen var blevet brolagt, hvortil medgik 11 store

bådlaster sten. Det ses iøvrigt, at der på skibbroen har været en »wippe«, hvortil der var fastgjort halsjern, som måske kan have været anvendt til at anbringe genstridige søfolk i.

Stridigheder med Tønder.

Tønders interesse i ind- og udskibning i Åbenrå synes stigende efter istandsættelsen af skibbroen. Da Tønder sendte sin understøttelse efter branden 1610, gav dens magistrat udtryk for håbet om, at Åbenrå fremdeles ville vise Tønder velvilje ved udskibningen. Imidlertid kom det dog 1620 til tvistigheder mellem de to byer, dels om *bropengene* og dels om Åbenrå-vognmændenes forret til *fragtkørsel*. Åbenrå beslaglagde i den anledning nogle tønderske skibe og forbød tøndringerne at benytte skibbroen. Forhandlinger de to byer imellem gav intet resultat, og Tønder indankede derfor sagen for hertug Frederik 3., som ved dekret af 20. februar 1621 bekræftede Tønder bys ret til fri ind- og udskibning i Åbenrå, men sidstnævnte by slap dog for at betale den af Tønder krævede erstatning for forvoldt skade og tab, der angaves at beløbe sig til 2.600 mk., en meget anselig sum. Tønder skulle betale de sædvanlige told- og broafgifter og skulle gøre brug af åbenråske vognmænd og skippere frem for af fremmede.

Iøvrigt fremgår det af sagen, at ligesom Tønder havde ind- og udskibningsret i Åbenrå, havde sidstnævnte fået tilbudt de samme rettigheder i Tønder, hvilket tilbud der dog ikke — så vidt det kan ses — er blevet gjort brug af. Fra Åbenrås side blev endvidere fremført, at Tønder havde gjort *forprang*, hvorved Åbenrå-købmænd havde mistet en fortjeneste, og varepriserne var steget. Men selv om Tønder på den tid endnu havde Flensborg som vigtigste udskibningshavn, viser episoden dog, at der fra begge sider var økonomiske interesser knyttede til udskibningen i Åbenrå.

Senere, omkring 1640, blev Tønder igen interesseret i at anvende Åbenrå som udskibningshavn for Østersø-varerne, frem for Flensborg. I den anledning gennemførtes den ovenomtalte istandsættelse af skibbroen og samtidig fastsattes nye *brotakster*. For korn, øl, salt, smør, torsk m. v. var bropengene herefter 6 penning pr. tønde, for et skippund flæsk 2 sk., for 1 td. honning 1 sk., for 1 skippund kobber 4 sk., for 1 skippund humle og hør 2 sk. For et skib, der lå og lastede ved skibbroen, skulle der betales 12 sk., for en mindre skude 8 sk. og for en båd 3 sk.

Årsmarkeder og torvedag.

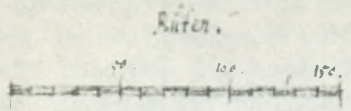
På baggrund af den ret beskedne skibsfart kan det ikke ventes, at den åbenråske landhandel var af særlig betydning, selv om den nok var vigtigere for byen end den handel, der gik over skibbroen. Af afgørende betydning for byen var, at kong Frederik 1. 1530 bestemte, at det *årsmarked*, der hvert år holdtes ved *Rise kirke* på Marie Magdalene dag, skulle *flyttes* til Åbenrå, og at byen ved Christian 3.s bekræftelse af dens privilegier 1. juli 1533 ydermere fik lov til at holde marked eller *torvedag* hver onsdag; amtets bønder skulle tilbyde borgerne deres varer og fetalje. Forprang, d. v. s. opkøb af varer på vejen til marked, blev forbudt, men til gengæld skulle borgerne give en rimelig pris for varerne, ellers ville det nye privilegium blive taget tilbage. Et andet årsmarked, *St. Galli markedet*, er formentlig forsvundet ved periodens begyndelse, men efter et andragende fra magistraten 1619, hvori henvises til, at byen ifølge gamle folks beretninger forhen havde haft dette 2. marked 14 dage efter mikkelsdag, og at nabobyer som Haderslev og Tønder havde 3 eller 4 markeder, sanktionerede hertugen genindførelsen. Åbenrå var derefter, størrelsen taget i betragtning, gunstigt stillet med en ugentlig torvedag og 2 årsmarkeder.

Landhandel og forprang.

Købmændene i Åbenrå krævede, som købmænd i andre sønderjyske byer gjorde det, *eneret på handel* i deres by og amt, når bortses fra årsmarkederne. I al almindelighed kan siges, at handel mellem gæst og gæst i byen var forbudt, at fremmede ikke måtte opkøbe landdistrikternes varer direkte, men kun med byens borgere som mellemed, og at salg af varer, som fremmede mødte frem med, kun måtte ske i større partier. Men det var vanskeligt at hindre sådan *landhandel, forprang og gæstehandel*, og byens købmænd og magistrat måtte derfor ofte klage over overtrædelser af privilegiet af 1533; især i begyndelsen af 1600-årene var der mange stridigheder med landkøbmænd og købmænd bosiddende i Slotsgade uden for byens jurisdiktion. Man klagede således 1606 til hertugen over forprang, hvorved borgerne led stor skade, og i den anledning befalede hertugen amtmanden at føre tilsyn med, at opkøbere ikke handlede i landsbyerne, og at bønderne førte deres varer til salg på onsdagsmarkedet. Men det må have været så som så med dette tilsyn, for i årene efter brandkatastrofen, da byens næringsliv til dels var lammet, solgte landboerne ikke blot deres kreaturer til fremme-

Die s. special Tacht der Dörfer
COLSTRUP gerichtet das No. 1
 von an Brande Vnd Tadelup. In
 Weten an die: Vnd Ders. das
 Nien an Meberhoff: Vnd. Vnd
 das Oien an Tacht Sperrade.
 Wie sie zuersehen!
 an 1541.

Habitaciones Ruffricum.

- a. Matz matzom - 1 1/2 H.
- b. fünf füssen - 3. H.
- c. roter manns - 2. H.
- d. Ländliche Clans - 3 1/2.
- e. Josefus quifus Schraab.
 104: 6min - 4 1/2 H.

Brunde goltz vnd felst.

Der procht zu
 Brande - 1/2 H.
 Truma
 - 15. H.

De quantitate campestris.

1. Ackerland m. rüben	40 7 1/2 R.
2. Weideland	5 2 1/2 R.
3. Weide vnd goltzung	2 2 1/2 R.
4. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
5. Matz matzom	14 2 1/2 R.
6. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
7. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
8. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
9. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
10. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
11. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
12. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
13. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
14. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
15. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
16. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
17. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
18. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
19. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.
20. 1/2 Weideland	1 2 1/2 R.

1. Matz matzom 37 3/4 R.
 2. Matz matzom 44 1/2 R.
 3. Matz matzom 17 1/2 R.
 4. Matz matzom 17 1/2 R.
 5. Matz matzom 17 1/2 R.
 6. Matz matzom 17 1/2 R.
 7. Matz matzom 17 1/2 R.
 8. Matz matzom 17 1/2 R.
 9. Matz matzom 17 1/2 R.
 10. Matz matzom 17 1/2 R.
 11. Matz matzom 17 1/2 R.
 12. Matz matzom 17 1/2 R.
 13. Matz matzom 17 1/2 R.
 14. Matz matzom 17 1/2 R.
 15. Matz matzom 17 1/2 R.
 16. Matz matzom 17 1/2 R.
 17. Matz matzom 17 1/2 R.
 18. Matz matzom 17 1/2 R.
 19. Matz matzom 17 1/2 R.
 20. Matz matzom 17 1/2 R.

VORWARDS GRVNDT:
 1. Christen Lütke - 3 1/2 R. 17 1/2 R.
 2. 1/2 Weideland, weid - 1 R.
 3. 1/2 Weideland - 1 1/2 R. 17 R.
 4. 1/2 Weideland - 1 1/2 R. 17 R.

Johs. Mejers kort over Kolstrup. 1641.

de opkøbere, men en del af disse opkøbte også korn, især byg, der blev malet og derefter først solgt, når det var i høj pris; endvidere drev de fremmede handel med varer, der var forbeholdt købmændene. En del af landboerne blev ganske vist i den anledning idømt bøder, som dog 1614 blev dem eftergivet ved en hertugelig dom, hvori byens privilegier stadfæstedes og enhver form for forprang blev erklæret for ulovlig.

Det var galt igen 1617. Byen søgte også da at komme landhandelen til livs ved at idømme landkøbmændene bøder. Herover klagede landboerne naturligvis, og de gjorde det med henvisning til, at de fra umindelige tider havde kunnet handle frit med naboer og fremmede. De fik ifølge deres eget udsagn højere priser hos andre end hos de åbenråske købmænd, der kun ville give en »liederlich« pris. Borgerskabet på sin side krævede over for hertugen, at de, der solgte til andre end byens købmænd, skulle straffes, og man krævede dem dømt ved byens ting. Dette ville hertugen imidlertid ikke gå med til, men svarede byen, at den kunne indstævne de påståede lovovertrædere for deres birke- eller herredsting. Dette forsøgte man også, men har åbenbart ikke herved opnået det ønskede resultat, i hvert fald klagede byen 1618 over, at herredsfoged Keye Hansen dømte partisk. At byens købmænd ikke altid har betalt dagsprisen fremgår iøvrigt af, at de, ligeledes 1618, tilbød at betale en tilbørlig dagspris for landboernes varer og tilføjede, at ville landboerne ikke nøjes med de priser, der var gangbare i byen og nabobyer, skulle det stå dem frit at falbyde deres varer andetsteds.

Borgmester Jens Hansens strid med landkøbmændene.

Landhandelen fortsatte til borgernes og vel navnlig den unge, energiske borgmester Jens Hansens ærgrelse. Hvor man kunne ramme landkøbmændene, gjorde man det. 1620 måtte Hellevad-mølleren således bøde 5 rdlr., for på Åbenrås gader at have købt stude af en fremmed mand, og hvad værre var, studene blev beslaglagt af byfogeden; en mand fra Højrup idømtes 1621 en bøde, fordi han på skibbroen i Åbenrå havde ladet udskibe nogle varer, som det var hans hensigt at sælge på landet. Navnlig fra 1620 og 1621 findes oplysninger om overtrædelser af forbudet mod landhandel og forprang, idet man ligefrem lod udarbejde en fortegnelse over al opkøb af kreaturer, byg og malt uden om Åbenrå-købmændene; det var især omkring *Kliplev marked*, at de ulovlige kreaturopkøb fandt sted.

Foruden kreaturhandlerne indfandt der sig også på den tid en mængde »peberdreng«, som handlede med alle slags varer, men det var dog endnu værre, at en del af amtets selvejerbønder drev handel med kreaturer og tjente godt derved. Borgerne berettede således, at en del af disse bønder ved deres *kreaturhandel* var blevet så velhavende, at de gav møde på årsmarkederne, enten ridende iført deres lange ridekapper eller kørende i deres beslædede vogne. Det nyttede ikke at indstævne disse bønder for deres herredsting, da sandemændene ikke ville domfælde dem. Kun de omløbende »peberdreng« kunne man få dømt ved herredstingene.

Borgmester Jens Hansen ønskede at få sat en stopper for disse forhold og bragte stridsspørgsmålene frem til afgørelse for den her-tugelige *hofret*. Sagen verserede her i et par år, og i dommen, der blev afsagt på Tønder slot den 3. sept. 1622, bekræftedes ganske vist Åbenrå bys privilegier, men der blev dog givet *amtsundersat-terne* ganske væsentlige *indrømmelser*. Amtsbønderne fik herefter ret til at indkøbe stude til egen bedrift og ligeledes at sælge egne dyr, til hvem de ville, men for at der herved ikke skulle ske misbrug over for byen, måtte indkøb af stude kun finde sted til 8 dage efter kyndelmisse. Men dertil kom, at det i dommen blev pointeret, at byens købmænd måtte give dagsprisen for de varer, landboerne førte til torvs. De såkaldte »peberdrenge« handel skulle forbydes.

Handel i Kolstrup og Slotsgade.

Forprang og landhandel var dog ikke standset med denne dom. 1624 klagede borgerne igen over, at ikke blot unge knægte, men også gårdmænd understod sig i ved siden af anden købmandshandel at malte byg til salg. Mere alvorlig var dog klagen over den *ulovlige handel*, der foregik i *Kolstrup* forud for de to årsmarkeder. Fremmede kom til markederne nogle dage i forvejen, og når det da nægtedes dem at handle, flyttede de blot deres kreaturer og varer til Kolstrup, der lå på amtsgrund og dermed uden for byens jurisdiktion. Kolstrupperne tog de fremmede kreaturer og heste i græs, og ydermere indlogerede markedsgæsterne sig her, hvorved kolstrupperne kunne udtappe meget øl og drive borgerlig næring. Borger-skabet led stort tab herved, da det meste af markederne efterhånden afholdtes i Kolstrup.

Også den handel, der foregik i *Slotsgade*, var naturligvis Åbenrå-købmændene en torn i øjet, og man søgte bl. a. 1624 forgæves enten at få handelen forbudt eller at få gaden indlemmet under byens ju-

risdiktion, således at skatter og afgifter kunne blive ensartede for byens og Slotsgadens købmænd og konkurrencevilkårene mere lige-lige. I august 1643 forsøgte man påny at ramme beboerne i Slotsgaden. Man udstedte da forbud mod, at beboerne i gaden købte varer direkte på skibbroen, et forbud, der også ramte de i gaden boende hertugelige embedsmænd. Disse klagede til hertugen, og de fik hans anerkendelse af, at alle der boede på slotsgrunden, havde ret til at drive handel i og uden for byen på lige fod med borgerne. Ydermere blev byen truet med en bøde på 500 rdlr., såfremt den igen ville søge at hindre Slotsgade-beboernes handel. Byen måtte 1652 sluge endnu en bedsk pille, idet hertugen da bestemte, at ved levering af materiale til reparationsarbejde på slottet og ladegårdene, skulle hans embedsmænd have første bud.

Fremmede købmænds handel i byen.

Også fremmede købmænds *detailhandel* i forbindelse med *årsmarkederne* havde Åbenrå-købmændene et godt øje til. Ved årsskiftet 1647-48 klagede samtlige kræmmere i Åbenrå således over, at fremmede købmænd på det sidste St. Galli marked havde udbudt varer som jern, bly, kobber, træ og kramvarer og solgt dem en detail. Byens handelsstand led skade herved, og man anmodede derfor hertugen om, at han ville give amtmand og magistrat befaling om at holde de fremmede handelsmænd tilbage og forbyde dem at handle på årsmarkederne. Som det vil ses i det følgende, var hertugen dog på denne tid ikke meget opsat på indskrænkninger i den frie handel. Han resolverede den 29. jan. 1647, at konkurrencen skulle opretholdes, forprang måtte dog ikke finde sted.

Åbenråske købmænds indbyrdes konkurrence.

Man var ikke blot på vagt over for fremmedes handel. Også borgernes indbyrdes konkurrence gav anledning til stridigheder og klager. Den *herskende købmandsklike* så med stor mistro på enhver opkomling, som kunne true dem på, hvad de opfattede som deres velerhvervede rettigheder. En borger, Laurids Gammelskov, betegnedes som en »lille mand«, der boede til hyre og ikke selv havde lagerbygninger; han havde 1622 opkøbt rug i amtet til en skipper fra Wismar, der lå med sit skib ved Åbenrå, og havde givet 1 sk. mere pr. skæppe, end de øvrige købmænd ville give; disse klagede derfor til hertugen. Laurids Gammelskov havde også købt nogle

fade øl hos den wismarske skipper, hvorved han havde påført de gamle købmænd unødigt konkurrence.

Af en anden sag fra 1646 fremgår, at man har søgt at sætte grænser for, hvilke varer de enkelte købmænd eller grupper af købmænd måtte handle med. Alene de *udlærte kræmmere* måtte handle med kramvarer, medens de, der intet havde lært, skulle holde sig til grovhandel og høkeri.

Da fire driftige købmænd ved navn Peter Tumbøl, Peter Duborg, Peter Struck og Asmus Paulsen under og efter Torstenssons-krigen havde overtaget det meste af byens handel, søgte nogle af rådets medlemmer at lægge dem hindringer i vejen, hvilket igen medførte klage fra dem til hertugen, der på sin side overfor amtmand von Winterfeldt udtrykte sin forbavselse over, at en indskrænkning i *den frie handel* havde kunnet finde sted og befalede ham at gribe ind. Magistraten og borgerudvalget søgte dernæst at forsvare aktionen mod de fire købmænd. Man henviste til, at en stor del af byens velstand var gået til under krigen, og efter fredsslutningen ville mange gerne ernære sig ved handel og høkeri, men dette vanskeliggjordes ved de fire købmænds altomfattende handel. De drev småhandel og høkeri og solgte mange slags kramvarer, som kræmmere af deres slags i andre byer ikke førte. Hertil kom yderligere salg af specerier og krydderier, som i andre byer var forbeholdt apotekerne. De førte nogle hundrede slags farver og varer af denne art. Når kunder hos dem købte kramvarer, fik de også tilbudt andre varer, og på den måde havde de efterhånden tilrevet sig hele byens handel, så at andre købmænd blev nødt til at forlade byen og søge deres næring andetsteds. Sagen bærer i høj grad præg af indbyrdes brødnid imellem de åbenrâske købmænd. Den åbenrâske handel synes hverken i 1500- eller 1600-årene at have haft et synderligt omfang, og det gjaldt for købmændene hver for sig og i fællesskab at stå vagt om deres interesser.

Øl- og vinhandel.

Heller ikke ølbrygningen og ølhandelen som for middelalderens vedkommende skildres i så lyse toner, har i disse århundreder haft særlig gode betingelser at arbejde under. Forhen havde man kunnet sælge »*Kückelhaen*«-øllet til landadelen på Sundeved og i Lundtoft herred, men dette salg mistede i denne periode terræn. 1605 udstedte Gregor og Frederik Ahlefeldt på Søgård således forbud mod, at Åbenrå-borgere solgte øl på Kliplev marked, og skulle de alligevel

fordriste sig dertil, ville de to Ahlefeldt'er sørge for, at øltønderne blev slået itu. Åbenrå-ølet synes også til tider at have haft svært ved at klare sig i konkurrencen med *Rostock- og Wismar-ølet*, i hvert fald i de første årtier af 1600-årene. Dette øl var trods alle påstande om det gode Åbenrå-øl af en bedre kvalitet og anvendtes ikke blot på slottet, men også ved festligheder i by og på land. Nogle borgere klagede således 1621 over, at der solgtes Wismar-øl i tøndervis til bryllupper på landet, at Åbenrå-ølet derfor kun fandt ringe afsætning, og at ølmalten lå på borgernes loft og blev fordærvet. Som et andet vidnesbyrd om Åbenrå-ølets vanskelige afsætningsmuligheder kan nævnes, at en borger 1632 til sin datters bryllup købte ølet i Varnæs.

I slutningen af perioden er der dog en enkelt oplysning, som kunne tyde på, at det igen gik noget bedre med afsætningen af det åbenråske øl. En borger, organist og byskriver Chr. Wendler, der havde privilegium som vinskænk, klagede 1650 over, at han ikke kunne sælge ret meget *fremmed øl*, da enhver takkede Gud for, at han kunne få hjemmebrygget øl. Chr. Wendler havde gentagne gange haft fremmed øl til salg og udskænkning, men det var ikke blevet solgt og var blevet fordærvet og surt. I samme klageskrivelse til hertugen oplyste Chr. Wendler iøvrigt, at *vinhandelen* havde været sløj det sidste par år. Et helt år havde han kun kunnet sælge 6 oksehoveder eller godt 1350 liter, og da også vinen derfor måtte ligge længe i anstukne fade, havde den lidt skade. Wendler bad derfor om nedsættelse af den årlige afgift fra 24 rdlr., som han måtte betale for sit privilegium som vinskænk, til 15 rdlr., hvilket sidste beløb den tidligere vinskænk, byfoged Carsten Dethlefsen havde betalt. Foruden den *privilegerede vinskænk* var der i hvert fald indtil 1644 tillige en *privilegeret brændevins- og mjødhandler*, men han blev det nævnte år nødt til at opgive sit privilegium på grund af ulovlig konkurrence.

Håndværk

Oplysningerne om håndværket i det middelalderlige Åbenrå er meget sparsomme. Lidt rigeligere flyder kilderne for den her omhandlede periode. Man møder en *mangfoldighed af gamle håndværk*. Der er flere slags smede: grovsmede, kleinsmede, knivsmede, kedelflikkere, kobbersmede og guldsmede, der er bøssemagere og sværdfegere, snedkere og billedskærere, bødkere, hjulmagere, tøm-

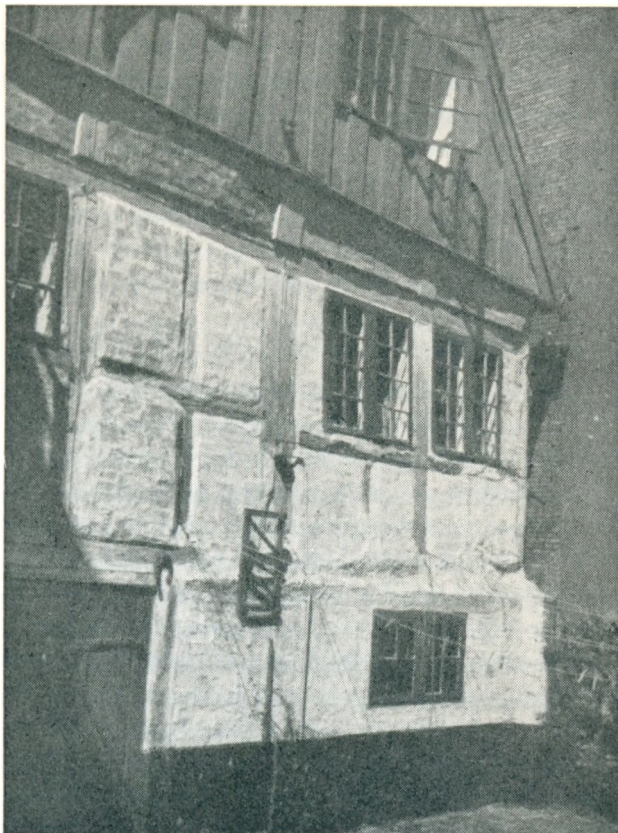
rere og skibsbyggere, buntmagere og garvere, almindelige vævere og drejlsvævere, farvere og hattemagere, rebslagere, murere, glarmestre, slagtere, malere, pottemagere, brolæggere, musikere og kokke, men om alle disse fag gælder, at man kun kender navne på en eller flere af deres udøvere. Kun om de vigtigste håndværk: skomagerne, skrædderne, bagerne, barbererne og ølbryggerne gives oplysninger af betydning.

Lavsvælde.

Skomagerne, der udgjorde byens største og fornemste håndværkerlav, havde deres middelalderlige skrå at holde sig til, og også *skrædderne* havde et lav. De sidste fik 1552 af hertug Adolf et privilegium, hvori der bestemtes, at herefter måtte ingen skræddersvend slå sig ned og arbejde i byen, sognet og så langt, som byens område strakte sig uden det samlede lavs tilladelse, eller med mindre han optoges som lovformeligt medlem af skrædderlavet. Anledningen til udstedelsen af privilegiet var en klage fra skrædderlavet over de mange *løse svende*, som havde slået sig ned i byen og i sognet, vel sagtens Slotsgade, og havde frataget mestrene arbejdet; men selv om der i privilegiet truedes med tilbørlig afstraffelse af amtmand, borgmester og rådmænd for overtrædelse af disse bestemmelser, blev det dog i tidens løb ikke overholdt. De åbenrأسke skræddere måtte igen henvende sig til hertugen og fik 1610 deres privilegium udvidet, således at skrædderlavet herefter fik lov til selv at opspore *bønhaserne*, d. v. s. svende, der påtog sig selvstændigt arbejde uden at være medlemmer af et lav, og udlevere dem til amtmand, borgmester eller byfoged til tilbørlig afstraffelse. Endvidere skulle de borgere, der tog bønhaser i arbejde, anmeldes til byfogeden og betale bøder.

Den vigtigste bestemmelse i det udvidede privilegium var dog den, der herefter gjorde skrædderlavet til et *lukket lav*, d. v. s. et lav med et bestemt antal medlemmer. For skræddernes vedkommende fastsattes antallet til 6, fordi, som det hedder, der i den lille by og det lille sogn ikke var arbejde til flere. De 6 måtte holde svende og lærlinge. Til gengæld for at antallet af mestre blev ansat så lavt, måtte disse forpligte sig til ikke at tage mere for deres arbejde end ret og billigt var, og de skulle levere godt arbejde, der kunne godkendes af deres lavs tilsynsmestre. Sluttelig bestemtes, at når en mester ødelagde stof, der var indleveret til syning hos ham, skulle han erstatte det ødelagte og betale en bøde til hertugen.

Bindingsværksgavl i Storegade 11. Sengotisk tømmerkonstruktion, ombygget 1752, da der indsattes nye vinduer.

Om der har været andre egentlige lav i byen foreligger der ikke oplysninger om, men de strenge bestemmelser om de organiserede mestres eneret til arbejdet, som vi træffer for det åbenråske skrædderlavs vedkommende, var et almindeligt træk i 1500-årene og i første årti af 1600-årene. I mange lavsregler bestemtes, at mestre kun måtte *sælge varer af egen forarbejdelse* og til priser, der var fastsatte af det pågældende lav. Hertil kom, at en mester ikke måtte have mere end to svende og en lærling i sin tjeneste. Til en begyndelse har disse bestemmelser vel nok i det store og hele været til gavn ikke blot for håndværkerne, men også for forbrugerne, der havde en vis sikkerhed for at få gode varer. I slutningen af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene blev ulemperne ved lavsordnin-

gen dog mere åbenlyse. Man søgte målbevidst at *spærre for tilgang* af nye lavsmestre ved høje tiltrædelsesgebyrer, medens man samtidig tillod mestres sønner, svigersønner eller enkers nye mænd optagelse på langt lempeligere vilkår. Og ligesom for det åbenråske skrædderlavs vedkommende søgte man i andre lav at *begrænse antallet af lavsmestre*, så det ofte blev mindre end forsvarligt. Lavene vendte sig også på denne tid imod, at håndværkere fra andre byer falbød deres varer på årsmarkederne, og man søgte at komme *landhåndværkerne* til livs, hvor det var muligt.

Lavsvæsenets midlertidige ophævelse.

Mod denne ganske uhæmmede magtudfoldelse fra håndværkerlavenes side kom der en kraftig reaktion fra omkring 1600. Såvel den gottorpske hertug som Christian 4. søgte at bremse lavenes hårdhændede politik ved at give folk lov til at nedsætte sig som *frimestre*, altså at virke som håndværker uden at være medlem af et lav, og da det ikke hjalp, *ophævedes alle forrettigheder*. I den gottorpske andel af hertugdømmerne skete ophævelsen ved en forordning af 21. august 1615. Som betingelse for udøvelse af håndværk fastsattes nu blot, at den pågældende håndværker skulle være bosiddende inden for hertugens område, og at han havde ført en ærbar og strafriandel. Tilsynet med håndværket overgik til de stedlige myndigheder. Lavene blev herefter kun bestående som frie håndværkerforeninger uden privilegier, og som et ydre tegn herpå skulle alle gamle lavsprivilegier afleveres til det hertugelige kancelli på Gottorp. Den middelalderlige, åbenråske skomagterskrå undgik dog denne tilintetgørende skæbne. Følgen af lavsophævelsen var stor tilgang af nye mestre, gode og dårlige mellem hinanden, dog sikkert flest af de sidste, idet klager over manglende faglig dygtighed blev hyppigere. Især var gamle mestre dog utilfredse med, at det derefter ikke var muligt for dem at få deres døtre afsat. Ved det hertugelige hof blev man også ret hurtigt klar over, at man ved den totale ophævelse af lavsrettighederne var gået for vidt, og der gennemførtes flere lempelser.

Lavene genindføres.

De åbenråske skomagere og skræddere hørte også om disse midlere vinde fra Gottorp, og 1622 sendte de derfor næsten enslydende ansøgninger, hvori de i dystre vendinger beskrev de ulykkelige virkninger, ophævelsen af lavsrettighederne havde haft for dem og de-

res fag. Der var kommet så mange bønhaser til byen, at mange gamle mestre havde måttet gå fra hus og hjem. Med henvisning til, at hertugen havde givet lavene i Slesvig forskellige rettigheder tilbage, androg de om, at *lavsprivilegierne* igen måtte blive *indført* i Åbenrå. De ønskede, at ingen bønhaser eller nye mestre måtte ned sætte sig og drive deres håndværk, før de havde bevist, at de var ægtefødte, da efter gammel sædvane ingen uægte født måtte optages i lavene. De, der blev optaget i lavene skulle hver betale 10 rdlr., der derefter skulle indbetales til den hertugelige kasse. Borgmester og råd anbefalede skomagernes ansøgning og udtalte, at efter ophævelsen af lavsrettighederne havde adskillige unge mestre nedsat sig i byen, men det ville have været til gavn for dem, om de i forvejen havde arbejdet og lært noget hos andre. Hertugen gik da også med til, at de, der ville drive håndværk, herefter skulle præsentere deres fødselsattest, lærebrev og vandelsattest, og endvidere skulle de nye mestre have *borgerskab*; med sidstnævnte bestemmelse gav man magistraten hånd i hanke med tilflytning af nye mestre. Disse restriktioner var dog ikke strenge nok, i hvert fald ikke for *skrædderne*. Nogle år efter Kejserkrigen — 1633 — henvendte de sig på ny til hertugen med anmodning om skærpelse af betingelserne for ned sættelse af nye mestre. Man henviste til, at lavsprivilegierne nu var genindførte i kongerigske byer, og at der derefter var strømmet bønhaser til nordfra, som fratog de lokale mestre arbejdet og næringen. Man søgte derfor om genindførelse af lavsprivilegiet og om et indtrædelsesgebyr på 10 rdlr. Hertugen gik med hertil og fastsatte antallet af *lavsskræddere* til 10 mod 6 før 1615. Genoprettelsen af det privilegerede skrædderlav medførte nogen utilfredshed blandt de yngre skræddere, som man søgte at holde udenfor, og som gentagne gange klagede til hertugen herover. Sidstnævnte henviste klagerne til nærmere undersøgelse hos borgmester og råd, men det vides ikke, hvad resultatet blev heraf.

Den nye skomagerskrå.

To år senere, altså i 1635, fik også *skomagerne* påny en *lavsskrå*, den eneste, der er bevaret fra den her behandlede periode. Skråen er underskrevet af hertug Frederik den 3. august 1635 og den indeholder ialt 27 paragraffer, næsten kun halvt så mange som skomagerskråen fra 1496. I indledningen fremhævede hertugen, at ophævelsen af lavsrettighederne i 1615 havde medført adskillige uregelmæssigheder og konfusion; efter en grundig revision af den gamle

lavsskrå, hvorved alle gamle misbrug var søgt hindrede, og med det udtrykkelige forbehold, at der ville blive foretaget ændringer, såfremt den nye skrå skulle give mulighed for nye misligheder, fastsattes bl. a. følgende bestemmelser, der her gengives ret udførligt, da lignende regler utvivlsomt også har været gældende for andre af byens håndværkerlav.

Lavet ledes af *oldermænd* sammen med *bisiddere*. Hvem disse sidste var, fremgår ikke af skråen, men det drejer sig øjensynlig om tilsynsførende udpegede af amtmand eller magistrat; formentlig har det været et par rådmænd. Oldermændene, hvis antal ikke nævnes, vælges af det samlede lav i overværelse af bisidderne, og mestrene var derefter forpligtede til at adlyde dem. Oldermændene bistås på forskellig vis i udøvelsen af deres hverv af de yngste mestre, »den jünger«, hvis antal heller ikke angives nærmere. Oldermænds og bisidderes myndighed var stor, idet alt, hvad de besluttede over for lavets medlemmer, skulle have samme gyldighed som magistratens beslutninger, dog kunne oldermænd og bisiddere ikke træffe afgørelser eller dømme i sager, der »an Halss und Hand geht«, hvorved må forstås alvorlige straffesager. Lavet udøvede altså til en vis grad *selvstændig jurisdiktion* inden for byens område.

Der stilledes nu igen ret store krav til den, der ville *optages i lavet*, omend ikke så store som før 1615. Den svend, der ønskede at blive lavsbroder, og som enten ægtede en mesters datter eller enke, skulle betale 18 mk. 1. til lavskassen, hvoraf dog rådet fik udbetalt de tre mk.; endvidere skulle han forevise fødselsattest og lærebrev. En mesters søn kunne nøjes med det halve indtrædelsesgebyr, hvoraf rådet fik 1 mk. 8 sk. 1., men desuden skulle han dog give en god læderspand, der skulle opbevares hos en af oldermændene til brug ved ildebrand. Betydeligt vanskeligere var det for andre skomagersvende at blive optaget i lavet. Optagelsesgebyret var i dette tilfælde 20 rdlr., hvoraf rådet skulle have de fem; endvidere skulle der forevises lærebrev og attest, der bevidnede, at den vordende lavsbroder såvel som hans hustru var ægtefødte. Hertil kom, at han — iøvrigt ligesom mester- og svigersønner — af en enkelt hud måtte gøre et mesterstykke, bestående af et par rytterstøvler, et par dobbelte såler og et par sko. Men forinden en svend var nået så vidt, havde han først måttet udstå sin *læretid*, og det var ikke ligegyldigt hos hvem, han havde lært. Har han således arbejdet hos en gemen skoflikker, kunne han ikke antages af en lavsmester, hverken som lærling eller som svend. Den regulære fremgangsmåde

var, at en lavsmester antog en lærling, hvorefter mesteren til lavskassen måtte indbetale 9 mk. og over for oldermændene dokumentere, at lærlingen var ægtefødt. Når denne derefter havde udstået sin tilbørlige læretid, skulle han i to år *gå på valsen*, og derefter skulle han arbejde i tre år hos en eller flere af lavets mestre, før han kunne nedsætte sig som mester og optages i lavet.

Oldermændene skulle også føre tilsyn med, at alle lavsmestre udførte *godt arbejde*, navnlig gjaldt det om at bevare renomméet udadtil og til den ende bestemmes, at den mester, der drager fra byen med mere end fem par sko, først skal lade dem syne af oldermændene. Med henblik på det store udenbys salg var denne bestemmelse ikke uden betydning. Men oldermændenes tilsyn med, at der blev leveret gode varer, havde også betydning indadtil, da skomagerlavet havde eneret på handel med sko og tøfler samt udførelsen af visse reparationsarbejder. Fremmede måtte kun handle med støvler og korduanske sko og kun på Marie Magdalene-markedet, og skulle fremmede alligevel understå sig i at sælge sko og støvler i byen, blev varerne konfiskeret og bortgivet til byens fattige. Byens *skoflikkere* havde man et særligt godt øje til. Ingen af dem måtte fremstille nye sko, lave andet nyt arbejde eller forsåle gamle sko og støvler, og forefandtes ved eftersyn hos dem sådanne varer, blev også de konfiskeret til fordel for de fattige. Skomagerne var også *garvere*, men de måtte i almindelighed kun garve huder til eget forbrug. Dog kunne det tilstedes, at de købte huder, som de garvede til brug for andre lavsbrødre og på visse betingelser også til sadelmagerne.

Med hensyn til mestrenes *indbyrdes konkurrence* bestemtes, at ingen måtte tage en kunde fra en lavsbroder, når der handledes foran konkurrentens vindue, og ingen mester måtte tage en lavsbroders svend uden for de ordinære skiftetider. En bestemmelse, der vel tager lige så meget sigte på helligdagslovgivningen som på konkurrencemomentet, er, at ingen må arbejde på søn- og helligdage. For at kontrollere, at bestemmelsen blev overholdt, skulle de yngste mestre søn- og helligdagsmorgener gå rundt hos mestrene for at se, om der arbejdedes. Det middelalderlige præg af et kristeligt broder- og søstergilde er forsvundet. Det drejer sig nu om vedtægter for en ren *faglig organisation*, men der er dog endnu nogle bestemmelser om, hvordan lavsbrødrene skal forholde sig ved *sammenkomsterne* og ved dødsfald. Når lavsøllet drikkes, må ingen lavsbroder beholde kniv eller dolk på sig, når de afkræves af de yngste mestre, og det forbydes lavsbrødrene at drille hinanden ved lavssammenkomsterne

eller på vejen til og fra disse. Dør en lavsbroder, skal oldermændene gennem de yngste mestre indbyde lavsbrødrene og deres koner til at deltage i begravelsen. De yngste mestre skal bære liget til graven, og ingen må undslå sig for at være med, når et lig skal begraves. Dette kunne navnlig være tilfældet under en epidemi. Er der pest i byen, må derfor ingen lavsbrødre rejse bort uden oldermændenes tilladelse og derved unddrage sig pligterne ved begravelser. Skete det alligevel, blev den eller de pågældende ekskluderet af lavet og kunne kun genoptages med lavets billigelse, hvilken det af konkurrencehensyn vel nok kunne være vanskeligt at opnå.

For overtrædelse af skråens mange bestemmelser idømtes der *bøder* af forskellig størrelse, men der er i skråen af 1635 kun tale om pengebøder, de store ølbøder fra den middelalderlige skrå er forsvundet, og det samme gælder også de forskellige bespisninger. Det har sikkert smertet mangan en gammel lavsbroder, at heller ikke pengebøderne måtte anvendes til indkøb af øl eller madvarer. Belært af dårlige erfaringer har hertugen eller hans embedsmænd nemlig i slutningen af skråen og uden for de egentlige lavsartikler fået indført bestemmelsen om, at der hvert år for de indkomne bøder skulle opkøbes rug, hvede og byg på det tidspunkt, da priserne var lavest. Det indkøbte korn skulle opbevares tørt og godt og skulle derefter, når dyrtid indtraf, sælges billigt til fattige lavsbrødre eller, hvis sådanne ikke fandtes, til andre trængende borgere i byen. Oldermændene og to mestre skulle føre tilsyn hermed. Også en anden bestemmelse, der findes i slutningen af skråen, har de gamle lavsbrødre sikkert ikke været glade for. Det bestemtes nemlig, at de *skomagere*, der boede i *Slotsgade*, altså uden for byens jurisdiktion, og som ikke tidligere havde været medlemmer af lavet, nu med amtsskriveren som mellemmand og efter hans skøn skulle optages som ligeberettigede lavsbrødre. Bønhaser måtte derefter ikke slå sig ned i Slotsgade. Til slut beordrer hertugen amtsskriver og magistrat til at føre tilsyn med, at skråens bestemmelser overholdes til punkt og prikke.

Salg af skotøj udenbys.

Skomagerlavet var byens største og vel også fornemste håndværkerlav; flere af dets medlemmer opnåede at blive rådmænd. 1637 talte lavet 30 mestre, og regner man med gennemsnitlig 2 svende og lærlinge pr. mester vil det sige, at ialt 90 af byens beboere har drevet skomagerhåndværket. De 30 skomagermestres produktion var

der ikke afsætningsmuligheder for i byen og amtet, og mestrene måtte derfor søge deres *kunder længere borte*. 1620 foreligger der således vidnesbyrd om, at Åbenrå-skomagerne falbød deres sko og andre varer i *Sønderborg amt* uden for de offentlige markedsdage i Sønderborg til mærkelig skade for de derboende skomagere. Hertug Hans den Yngre skrev derfor til magistraten i Åbenrå og forbød denne handel. Blev en Åbenrå-skomager herefter pågrebet på Sundved, Als og Ærø, ville hans varer blive beslaglagt. Borgmesteren lod dette brev oplæse for det samlede skomagerlav i sit eget hus den 3. juli 1620. Også 1641 har man oplysning om, at Åbenrå-skomagerne har søgt at afsætte deres varer inden for Sønderborg amt. To Åbenrå-handelsmænd har da været i *Ærøskøbing* for at sælge humle og sko. Men skomagere her havde eneret på salg af sko, og de to handelsmænd havde derefter henvendt sig til borgmesteren i Ærøskøbing og anmodet om tilladelse til at sælge skoene til de ærøskøbingske skomagere til videreförhandling. Denne tilladelse fik de, men da de derefter handlede med en skomager om 21 par sko, kom to andre skomagere sammen med bytjeneren og beslaglagde efter borgmesterens befaling skoene med magt, hvilken behandling de gode Åbenrå-folk naturligvis var utilfredse med, men klager, fremsendt til den ærøske hertug, ses ikke at have båret frugt. En konflikt med *Haderslev* var af betydeligt større omfang. Den 13. april 1637 meddelte magistraten i Haderslev kollegerne i Åbenrå, at kongen på Haderslev-skomagernes ansøgning havde bestemt, at fremmede herefter ikke måtte sælge deres varer på det kommende påske-marked og de følgende offentlige markeder. Handlede man herimod, ville de medbragte varer blive konfiskeret. Dette forbud vakte naturligvis opstandelse i skomagerkredse i Åbenrå, og borgmester, amtsskriver og hertug sattes i bevægelse for at få det hævet. Det kunne dokumenteres, at de kongelige haderslevske og rendsborgske skomagere frit kunne sælge deres varer på markederne i de gottorpske byer, men Christian 4. fandt dog ikke anledning til at ændre det udstedte dekret. At det ikke er blevet overholdt, fremgår imidlertid deraf, at der fra Haderslev senere et par gange blev mindet om det.

Bagerne.

Foruden skomagere og skræddere har også *bagerne* haft et *privilegeret lav* i Åbenrå på denne tid; store og betydningsfulde håndværk som smede og snedkere har vel også haft det, men efterretninger herom synes ikke at være bevarret. Åbenrå-bagerne blev af Jo-

hannes Mejer berømmet for at bage godt brød; rejsende havde ofte hævdet, at de kunne købe bedre brød her end andre steder. Men brød kunne ikke som skotøjsvarer blive en eksportartikel. Bagernes afsætningsområde måtte ifølge sagens natur være byen og dens nærmeste opland. Bagerne var ikke bedre end andre mennesker, også de ville gerne udnytte konjunkturerne og tjene lidt ekstra, når det var muligt. I 1620'erne synes de dog at være gået lovlig vidt, idet borgerskabet 1624 klagede til hertugen over, at bagerne havde bagt *for små brød*. Disse brød var derfor blevet beslaglagt og bortgivet til de fattige. Herover blev bagerne fortørnede og standsede al *bagning af rugbrød*, en handling, der navnlig kom til at ramme den fattige del af befolkningen, som ikke selv kunne bage. Når brødene har været undervægtige, skulle det især skyldes, at det hidtil havde været tilladt alle at bage, hvilket vel vil sige, at alle efter restriktionernes ophævelse 1615 har kunnet nedsætte sig som bagere med salg for øje, også kvinder var rugbrødsbagerer. Man foreslog derfor, at der for et år ad gangen skulle udpeges 8 borgere, som skulle have eneret på at bage rugbrød efter lavsrullens bestemmelser, men være forpligtet til at holde priser på linie med nabobyerne. Bagningen af *hvedebrød* skulle dog være forbeholdt hvidbrødsbagerne, som udgjorde den lidt finere gruppe inden for bagerhåndværket. Såfremt der herefter skulle vise sig, at smag og vægt ikke var i overensstemmelse med lavsrullens bestemmelser, skulle det pågældende brød beslaglægges og fordeles blandt de fattige. Hvad der kom ud af dette forslag, melder historien intet om.

Andre håndværk.

Foruden de egentlige håndværkerlav fandtes enkelte privilegerede håndværkere i byen. Dette gælder Jørgen Dethlefsen, der 1614 af hertugen fik eneret på at udøve *barberhåndværket*, efter at der i de forudgående år i hvert fald havde været en barber mere i byen. Af *pottemagere* var der også kun en enkelt i byen. 1610 og 1620 nævnes en Jens Potter, der tillige var kakkellovnssætter, men om han har været privilegeret vides ikke. 1649 fik Boy Peters imidlertid et hertugeligt privilegium på pottemagerhåndværket i Åbenrå på livstid. Han fik eneret på fremstilling af skåle, potter og kakkellovne, og kun han måtte sælge pottewarer i byen uden for markedsdagene. Samme år, han fik privilegiet, måtte han træde i aktion for at hævde det og fik fire mænd, der havde indført lervarer udefra og faldt dem, idømt bøder.

Omendskønt der i hvert fald fra 1619 havde været en *farver* i byen, sendte adskillige borgere dog stadig deres varer med omløbere til farvning i Frederiksstad, Lübeck eller Hamburg. En farver i Frederiksstad, menonitten Jacob Cornelius, øjnede derfor muligheden for at skabe sig en forretning i Åbenrå og slog sig ned her for at drive farveri og trykkerivirksomhed, sandsynligvis efter en tidligere farvers død. Da borgerne imidlertid stadig sendte deres varer til farvning andetsteds, søgte han hertugen om eneret på farveri og fik også et privilegium, formentlig 1653.

Ligesom købmændene måtte de åbenråske håndværkere lide under konkurrence fra de forholdsvis få håndværkere, der boede i *Slotsgade*. Beboerne der havde ganske vist ret til at drive håndværksvirksomhed, men ikke desto mindre betragtede byens håndværksmestre kollegerne i Slotsgade som noget i retning af bønhaser, hvem det gjaldt at genere mest muligt, eller også søgte man at få dem til at flytte ind i byen, så at eksistens- og konkurrencebetingelser blev mere ensartede. 1624 stilledes der således fra byens side krav om, at *bødkere* fra Slotsgade og landdistrikterne skulle flytte ind i byen. De udenbys bødkere fremstillede nemlig for små rummål, men kom de under tilsyn af byens myndigheder, ville de blive nødsaget til at fremstille hele og halve tønder efter Rostock-mål og fjerdinge og skæpper efter Tønder-mål, hvilket byens bødkere gjorde. Målene skulle derefter kontrolleres og brændemærkes af en af kæmnerne, og man ville få *ensartede mål* i amt og by. Derimod var det ikke med skomagernes gode vilje, at man efter hertug Frederiks bestemmelse ved den nye lavsskrås udstedelse 1635 blev nødt til at optage Slotsgade-mestrene i lavet. Også vandrende svende og fremmede håndværkere var man på vagt overfor, og lod byens borgere sådanne folk arbejde for sig, idømtes de bøder.

Andre erhverv

Teglværk.

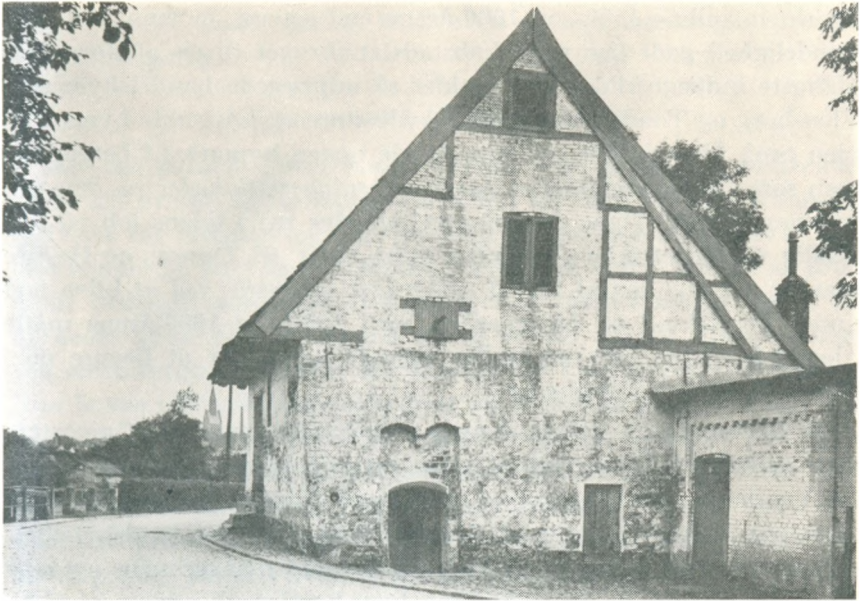
Ved siden af hovederhvervene fandtes en del mindre betydningsfulde, der dog direkte eller indirekte har været indtægtskilder, man måtte regne med. På *Klinkbjerg* havde hertugen ca. 1575 anlagt et teglværk med en efter datidens forhold ret betydelig kapacitet. I 1583 blev der her brændt 100.000 sten og tagsten, 1604 endda næsten 110.000 sten, men det årlige gennemsnit lå dog kun på omkring 80.000. En betydelig del af stenene blev solgt andetsteds hen, 1594 blev der således indskibet 47.000 mursten til Gottorp. Fra begyndel-

sen af 1600-årene bortforpagtedes teglværket mod en årlig afgift til den hertugelige kasse på 5 rdlr. 27 sk. En af de første forpagtere, *Jørgen Skytte*, har gjort sig sørgelig bekendt. Han overtog forpagtningen 1608 og kom straks i strid med byen om jurisdiktions- og afgiftsforhold. Han kom dog til kort overfor borgmester Claus Esmarch, der i et tingsvidne 1609, vel ikke helt korrekt, fik bekræftet, at teglgården lå inden for byens jurisdiktion, og at Jørgen Skytte derfor ligesom sine forgængere måtte indordne sig under byens love, såfremt han ville nyde dens rettigheder. Sit nederlag i denne sag hævnede Jørgen Skytte ved 1610 at dræbe Esmarch.

Jørgen Skyttes efterfølgere måtte erlægge en betydelig større forpagtningsafgift, hvilket kunne tyde på en stigende produktion på teglgården, formentlig hidrørende fra det store behov for teglsten ved genopførelsen af de nedbrændte huse efter brandkatastrofen 1610. Vel på grund af mangel på egnet ler flyttede en fra Utrecht via Frederiksstad indvandret teglmester, *Johann Niendahl*, i 1643 teglværket fra Klinkbjerg til *Jørgensgård skov* og fik det samtidig overdraget i selveje mod at give en årlig afgift til hertugen på 66 rdlr. 32 sk.

Møller.

Også møllerne havde deres betydning for det åbenråske borgerkab. Her kunne borgerne sammen med de omkringliggende bønder få deres byg maltet og deres brødkorn malet mod at erlægge den såkaldte »matte«. Både ved *Brundlund* og ved *Jørgensgård* var der hertugelige vandmøller. *Jørgensgård*-møllen blev dog nedrevet 1581, og i stedet for opførtes *Nymølle* ved Møllestrømmen i skoven vest for Åbenrå. Også Slotsmøllen undergik en forandring, idet den øverste del af den blev ødelagt ved en brand 1595. I slutningen af perioden blev Slotsmøllen og *Nymølle* drevet af samme forpagter, en Peter Jørgensen, der døde 1658. Kort derefter fik amtsskriver Sebastian Stahl overladt de to møller i arvefæste, men kunne dog først overtage dem efter nogle stridigheder med den afdøde møllers arvinger. Af de to møller var Slotsmøllen den betydeligste, den årlige afgift af den beløb sig til 18 ørter rug og 30 ørter malt, medens der af *Nymølle* skulle præsteres 12 ørter rug og 1 fedesvin eller 3 rdlr. Herudover havde den hertugelige kasse en gennemsnitlig årlig indtægt på 65 rdlr. ved tagskær på Mølle dammen, samt et ringe beløb for fiskeriet i Møllestrømmen, der var bortforpagtet til en Åbenrå-borger.

Slotsmøllen set fra sydvest. Møllen er af middelalderlig oprindelse og var led i slottets befæstningsanlæg.

Men vandets kraft kunne også anvendes til andet end til at male korn med. I Sønderkov lod amtsforvalter Joachim Danckwerth 1637 opføre en *stampemølle*, som byens skomagere og garvere har kunnet drage nytte af.

Humledyrkning.

I Claus Møllers krønike nævnes, at byen var velsignet med dejlig humle. Humlerankerne dyrkedes i *humlehaver* i og omkring byen, selv på skibbroen fandtes de. Humlen var en vigtig ingrediens til ølbrygningen, og i gode år kunne byens borgere sælge den udenbys og have god fortjeneste. Helt til Ærø nåede åbenrأسke handelsfolk med deres humle. Humlehaverne var tilsammen ansat til 209 skpr., og af hver skæppe måtte der til den hertugelige kasse svares en årlig afgift på 8 sk. Humlehaverne ejedes af godt 30 borgere, som havde et meget varierende antal skæpper, fra 2—24.

Borgernes landbrug

Græsningsrettighederne og strid med nabobyerne.

Landbruget spillede for købstæderne og deres borgere en betyde-

lig større rolle i 1500- og 1600-årene end senere, ja man kan i almindelighed godt henregne købstadslandbruget til en af borgernes vigtigste indtægtskilder. Det gælder så udprægede handelsbyer som Flensborg og Tønder, der begge havde store og udstrakte bymarker, men også Åbenrå, der vel ikke havde nogen bymark af betydning, men som fra middelalderen havde *græsningsrettigheder* på omegnsbyernes marker. Disse græsningsrettigheder var i tidens løb på forskellig vis blevet ikke uvæsentlig indsnævret. Gl. Opnørs og Hessels marker var for længst blevet unddraget borgerne ved at blive lagt under Brundlund og Jørgensgård, og i 1500- og 1600-årene måtte Åbenrå-borgerne føre en stadig vigende kamp for at bevare de i skråen tilsikrede rettigheder.

På Åbenrå-egnen gjorde der sig meget tidligt en *udskiftningstens* gældende. Både med og uden myndighedernes tilladelse foretog bønderne indhegninger af som regel mindre jordarealer. Man oprettede løkker og tofte og dyrkede dem uden for landsbyfællesskabet. Det var tilfældet på *Løjt* og *Brunde* marker men også på *Stubbæks* og *Sdr. Hostrups* marker, hvor bønderne i midten af 1500-årene endda gik så grundigt til værks, at de med grøft og hegn hindrede Åbenrå-borgerne i at kunne græsse deres kreaturer på de to byers marker, og det var en sag, som næsten kunne medføre diplomatiske forviklinger. *Delingen i 1544* havde nemlig medført, at Åbenrå lå under Gottorp, medens Tønder amt, der indtil 1850 også omfattede Lundtoft herred og dermed også Stubbæk og Sdr. Hostrup, hørte til hertug *Hans den Ældres* andel. Magistraten kunne således ikke træde i direkte forhandling med den tønderiske amtmand om stridsspørgsmålet. Hertug Adolf måtte derfor i 1550'erne tage affære og henlede broderen Hans den Ældres opmærksomhed på Stubbæk- og Sdr. Hostrup-bøndernes selvtægt. Hertug Hans lovede at lade sin amtmand i Tønder undersøge sagen, men betydelig senere, i 1702, oplyses i en redegørelse vedrørende Åbenrås græsningsrettigheder, at hertugens embedsmænd ikke gjorde uretten god igen, men i stedet udskød stridsspørgsmålet »auf die lange Banck«. Sagen kan ikke forfølges i enkeltheder, men i hvert fald kan siges, at Åbenrå-borgerne i 1600-årene endnu ikke helt var udelukket fra græsningen i de to byer. Først længe efter Hans den Ældres død, da Åbenrå og Tønder amter var kommet under samme hertug, kunne der 1607 sluttes et *forlig* mellem Åbenrå og bønderne i Stubbæk, hvorefter de sidstnævnte ikke måtte foretage flere indhegninger af løkker og kobler. Bønderne overholdt dog ikke forliget, og amtman-

den i Tønder måtte derfor 1618 overfor dem indskærpe forbudet mod indhegning.

»Krigen« mod Brunde-bønderne.

Selv om *Brunde* hørte under Åbenrå amt, udviklede begivenhederne sig overfor dette landsbysamfund sig ikke mindre dramatisk end over for Stubbæk og Sdr. Hostrup. På Brunde mark havde ikke blot bønderne, men også Åbenrå-borgerne fra omkr. midten af 1500-årene foretaget adskillige *indhegninger* af private løkker, hvori der dyrkedes korn. Det ser tilmed ud til, at det var en Åbenrå-borger ved navn Jørgen Schrøder, der allerede før 1544 gjorde begyndelsen. Han havde i Brunde skov erhvervet sig et stykke jord, som han indhegnede og ryddede med stor udgift, fordi det lå på et sted, hvor tjørn og ellekrat stod meget tæt. Men Brunde-bønderne ville ikke anerkende overdragelsen, og Jørgen Schrøder klagede derfor til Christian 3. for at få ham til at gribe ind. Bøndernes indhegninger må dog have været i overtal, for med mellemrum rykkede Åbenrå-borgerne ud og fjernede med vold de af bønderne satte hegn. I 1584 gik det således ud over løkkerne ved vejen til Østerløgum. Året efter erklærede tre stokkenævn, ialt 36 mand, på Rise herreds ting, at når borgmester, råd og borgere i Åbenrå ikke på deres egne marker havde nedrevet hegn og udjævnet grøfter omkring private løkker, så havde byen og dens borgere heller ikke ret til at sløjfe indhegningerne på Brunde mark. Borgerne kunne benytte den fælles græsgang, men de indhegnede løkker havde de at holde sig fra. Samtidig med fjernelsen af hegnene på Brunde mark klagede borgerne til hertugen og anmodede om nedsættelse af en kommission til undersøgelse af indhegningerne, men forgæves.

Da antallet af indhegningerne i slutningen af århundredet voksede, søgte Åbenrå-borgerne 1600 påny at få nedsat en kommission til at afgøre striden med beboerne i Brunde, men heller ikke denne gang var hertugen villig hertil. Irriterede over det voksende antal indhegninger, der begrænsede fællesgræsgangen mere og mere, gik borgerne i 1607 på ny igang med at nedrive hegnene omkring løkkerne, og nu lykkedes det dem virkelig at få nedsat en hertugelig *kommission*, der skulle gøre ret og skel mellem de stridende parter. Forliget gik ud på, at de løkker, der var oprettet før 1597 eller efter nævnte år var blevet indhegnet med amtmandens tilladelse, skulle have lov til at bestå fremdeles, medens alle efter 1597 ulovligt oprettede indhegninger igen skulle udlægges til fælles græsgang. Disse

bestemmelser gjaldt også de åbenråske løkker på Brunde mark. For ikke at forrykke forholdet mellem Åbenrås og Brundes andel i marken eller skoven bestemtes, at der herefter ikke måtte foretages nye indhegninger der. Men et er, hvad der bliver bestemt og sat højtideligt op på papir, et andet er virkeligheden. Allerede nogle år efter foretoges med amtmandens billigelse nye indhegninger på Brunde mark.

Også med andre landsbyer måtte Åbenrå føre en til tider bitter og hårdhændet strid for hævdelsen af græsningsrettighederne. I *Hjarup Nyskov* og på *Kolstrup mark* fjernede borgerne således gentagne gange hegn, anbragte af de respektive landsbyers beboere.

Særløkker på amtsgrund.

Den ildhu, hvormed borgerne søgte at værne om deres græsningsrettigheder på de omkringliggende landsbymarker, må tages som et vidnesbyrd om, at landbruget har været af afgørende betydning for deres økonomiske velfærd. Det er derfor også forståeligt, at borgerne, efterhånden som værdien af græsningsrettighederne ved de lovlige og ulovlige indhegninger mindskedes, søgte at få erstatning herfor på anden måde. Klods op ad byen mod nord og mod vest lå de to hertugelige ladegårde *Jørgensgård* og *Brundlund* med deres udstrakte græsningsarealer og ganske naturligt rettede borgerne deres opmærksomhed mod disse arealer. Allerede fra 1500-årene havde de uden for den egentlige bygrænse haft adskillige *ejendomsløkker* til korndyrkning eller mindre kål- og humlehaver. Foruden et kådnersted på Lindsnakke havde borgmester Claus Esmarch således 1609 en løkke på Vestermarken og en løkke i Sønderskov. Sammen med borgmesteren måtte et stort antal borgere betale en årlig afgift til amtstuen for løkker, der som særjord kunne dyrkes efter ejerens forgodtbefindende. Der dyrkedes i disse indhegnede løkker byg, havre og boghvede, og mange af borgerne har desuden her kunnet bjerge et par læs hø. Også på den lille *egentlige bymark*, der for hovedpartens vedkommende bestod af humlehaver og kålgårde, kunne borgerne købe sig små løkker. 1593 nævnes således en Matthias Eriksen, der idømtes en bøde, fordi han indtog mere jord, end han havde købt.

Forpagtningen af ladegårdsjordene.

Fra 1597 forbedredes imidlertid mulighederne for at skaffe sig jord for en del af borgerskabet. Efter at Claus Høyer nævnte år

opgav forpagtningen af *Jørgensgård*, overtoges denne af den senere borgmester Jens Lousen sammen med fire medborgere for en årlig afgift på 100 rdlr. Antallet af parthavere i forpagtningen af *Jørgensgård* steg i tiden fra 1597 til 1616 fra 5 til 20, og det har således kun drejet sig om et ubetydeligt udsnit af borgerskabet til stor misundelse for alle dem, der ikke havde andel i forpagtningen. Hertugen og hans embedsmænd på Brundlund forstod at udnytte denne misundelse, således at den årlige forpagtningsafgift i tiden 1597—1632 kunne fordobles. Magistraten og de dele af borgerskabet, der ikke var interessenter i *Jørgensgård*-forpagtningen, søgte da også ved gentagne henvendelser til hertugen at få denne overladt til byen, så at samtlige borgere kunne få andel i korndyrkningen, græsningsen og høbjergningen, som i jordebogen 1609 for usædens vedkommende takseredes til 6 ørter byg og 14 ørter havre og for høbjergningens vedkommende til 150 læs. Især beklagede man sig 1616. Man henviste til, at de borgere, der havde *Jørgensgård* i forpagtning, havde stort økonomisk udbytte både af kornavl og græsning, og da hele byen efter branden i 1610 var faldet i fordærvelse og armod, burde hele borgerskabet kunne blive interessenter, i hvert fald burde parthaverne i *Jørgensgård* opgive deres andele i de to *Kolstrup-bol*, som byen 1608 havde fået overdraget i forpagtning. Hertugen var imidlertid i 1616 endnu ikke indstillet på at overlade *Jørgensgård* til alle byens borgere, thi i så fald ville gården blive opdelt i så mange små parceller, at det ville være til skade for hertugen, når over- og underskoven skulle bortforpagtes. Han mente heller ikke, at borgerne kunne drage nogen nytte af så små parceller, som der ville blive tale om. Først da de to *Kolstrup-bol* blev lagt under Brundlund ladegård, fik byen 1636 forpagtningen af *Jørgensgård* som erstatning.

De omtalte to *Kolstrup-bol* var efter fæsternes død i slutningen af 1500-årene blevet inddraget af hertugen og derefter en tid lang drevet sammen med Brundlund ladegård. 1608 blev de imidlertid overladt byen i forpagtning eller rettere fæste for en årlig afgift på 100 rdlr. og med en indfæstning en gang for alle på 150 rdlr. Gårdenes udsæd var 1609 på 8 ørter rug, 8 ørter havre og 2 ørter boghvede, og de havde en høbjergning på 160 læs. Såvel udsæd som høbjergning var altså større end på *Jørgensgård*, men i modsætning til dennes marker lå *Kolstrup-gårdene* endnu i fællesskab med de øvrige gårde i landsbyen. Fordelt på samtlige stavnsejere kunne det kun blive til små strimler agerjord og godt et læs hø til hver.

Græsningsproblemet for borgerne var ingenlunde løst hermed, og de søgte da også stadig at få adgang til yderligere arealer. Mod vest og sydvest lå *Brundlund ladegårds* store marker, som anvendtes til græsning dels af ladegårdens kobesætning og dels af egne og fremmede stude, der toges i græs mod betaling. Her lykkedes det nu nogle af byens borgere, i hvert fald fra 1623, at få en del af deres køer og heste i græs. Af amtsregnskabet for nævnte år ses, at nogle Åbenrå-borgere for græsning af 82 køer og 2 hopper på *markerne ved slottet* og i *Hjelm* har betalt 84 rdlr., og for kreaturer og heste, der om sommeren har græsset i Nyknæk og om efteråret i Hjelm, gav man 24 rdlr. 10 sk. Der var her ikke tale om, at man overtog en eller flere marker i forpagtning, men borgernes kreaturer og heste gik sammen med ladegårdens besætning, og der betaltes en afgift for hver ko eller hest.

Denne ordning kunne naturligvis ikke være særlig tilfredsstillende for borgerne, der aldrig kunne føle sig sikre på, at hertugen eller hans amtmand ikke overlod græsningen på Brundlund marker til andre, der kunne og ville byde mere pr. høved, og man bestræbte sig derfor stadig for at få en mere regulær ordning af byens græsningsspørgsmål. Som det vil blive nærmere omtalt i det følgende, overtog en større part af borgerskabet 1631 Brundlund ladegårdsmarker i *forpagtning*, samtidig med at bønderne frikøbte sig for avlingshoveriet. Hermed var græsningsproblemet løst for den mere velstillede del af borgerskabet, men man måtte også sikre den jævne eller fattige borger, der ikke kunne tage del i en så betydelig affære, som forpagtningen af de brundlundske ladegårdsmarker var, og som måske slet ikke var interesseret i at have græsning til mere end en eller to køer. Byen ansøgte derfor hertugen om at få overladt *græsningen i Sønderskov* til fælles bedste, hvilket han også bevilligede i 1632 mod en årlig afgift på 4 rdlr. Samtlige borgere havde nu andel i forpagtningen såvel af de to Kolstrup-bol som Sønderskovens græsning, og en efterhånden udvidet kreds af det mere velhavende borgerskab nød godt af *Jørgensgårds* og *Brundlunds ladegårdsmarker*.

Vilkårsbrevet 1639.

Som foran nævnt skete der imidlertid 1636 en ændring, idet de to Kolstrup-bols marker da blev udskiftet af landsbyfællesskabet og lagt sammen med Brundlunds marker, mod at byen til gengæld fik overladt de noget mindre *jørgengårdske marker*. Dette gav anled-

ning til nogen utilfredshed i byen så meget desto mere, som borgerne ved den kolstrupske udskiftning og følgende indhegning mistede græsningen der. Hertugen måtte derfor 1638 give tilladelse til, at borgerne indhegnede Sønderskov og fordelte græsningen der og på Jørgensgårds marker *efter stavne*, d. v. s. hustofte og huse, hvoraf byskatterne opkrævedes, men til gengæld skulle borgerne så standse stridighederne med Kolstrup. Den endelige fordeling af græsningen og rettighederne på Jørgensgård og Sønderskov fastsattes derefter ved amtsskriverens medvirken i et *vilkårsbrev* af 12. april 1639. Ifølge dette fik hver stavnsejer ret til i Jørgensgård eller Sønderskov at have to køer eller en hest, men ingen stude eller hingste, og græsningsrettighederne måtte ikke overlades til andre. Skete dette alligevel, måtte den formastelige bøde 1 rdlr. til hertugen og 1 rdlr. til byens kasse. I gentagelsestilfælde mistede han græsningsretten, og på samme måde straffedes den, der indsatte flere kreaturer eller heste, end han havde ret til. Græsningen gik på skift, således at den borger, der det første år havde haft græsning i Sønderskov, det følgende år skulle have halvdelen på Jørgensgård. Hegnene på Jørgensgård skulle holdes i stand af græsserne der, medens stadskæmneren på borgerskabets bekostning skulle sørge for hegn og led i Sønderskov. Da der ingen oldermænd var til at overvåge vedtægtens overholdelse, beskikkedes borgmesteren til at holde tilsyn på Jørgensgård mod vederlagsfri græsningsret til to køer og byfogeden til at føre tilsyn i Sønderskov mod at kunne græsse en ko der. Endvidere fik *provsten* ret til vederlagsfrit at holde to køer på Jørgensgård, *kapellanen* til at holde én sammeds.

Stavnsret.

Det var kun de såkaldte *stavnsorejere*, d. v. s. de, som havde hus og hustoft, der havde *andel i græsningsrettighederne* på Jørgensgård og i Sønderskov samt i rettighederne på den lille bymark iøvrigt. I modsætning til f. eks. Flensborg og Tønder synes også nye borgere, der opførte et hus, at have haft mulighed for, om ikke ret til at få andel i markrettighederne i Åbenrå. I hvert fald er stavnsrettighedernes antal i den her behandlede periode ikke konstant. I det ældste bevarede stavnsregister fra 1609 udgør antallet af stavne 128, men deraf er mange delt, især er *delingen af stavnene* fremtrædende i 4. kvarter. Her var nogle af stavnene delt op i 5 parter og i 3. kvarter var over halvdelen af stavnene delt op i to parter,

Der fandtes dog også i byen enkelte borgere, der havde $1\frac{1}{2}$ eller to stavne. 1627 nævnes 140 stavne i byen, medens antallet 1690 kun er 120, 1698 endda kun 117. Årsagerne til denne nedgang kan forklares ved ødelæggelserne i Karl Gustav-krigene.

Selv om antallet af stavnsrettigheder i Åbenrå ikke var fastsat en gang for alle, og nye borgere med egne huse kunne få markrettigheder, holdt man på den anden side strengt på, at *inderster*, der boede til leje i andres huse, ikke havde græsningsrettigheder. Dette kom bl. a. til udtryk 1623, da nogle inderster henvendte sig til hertugen under hans ophold på Brundlund med anmodning om, at de fik tilladelse til at græsse deres heste og kreaturer, store eller små, sammen med de stavnsjende borgeres nord og syd for byen. I den anledning lod borgmester Jens Hansen udtage tingsvidne på, at sålænge 24 navngivne gamle borgere kunne huske, havde indersterne ingen græsningsret haft, og det kunne ej heller fremtidig tilstedes dem ret hertil. Ville indersterne holde kreaturer og heste, måtte de altså leje græsningsarealer andetsteds, som regel vel på Brundlund ladegård.

Indhegninger i Sønderskov.

Det er nævnt, at adskillige borgere havde større eller mindre *indhegnede løkker* på amtsgrund, som de anvendte til kornavl. Sådanne fandtes også i et ret betydeligt antal i *Sønderskov*, og de nedlagdes hverken ved tilladelsen til indhegning eller ved fornyelsen 1656. Men disse private agre indskrænkede græsningen ganske væsentligt, og såvel magistrat som borgerskab var derfor på vagt overfor, at der ikke skete yderligere indhegninger. Omtrent samtidig med overdragelsen af græsningen til byen 1632 gav hertugen pastor Peter Wardanus i Hjordkær tilladelse til at indtage et stykke jord i *Sønderskov* på $5\frac{1}{2}$ toftroder, og præsten lod straks jordstykket indhegne med et dige. Dette gav anledning til stor forbitrelse i byen, og borgmester *Hans Magnussen* beordrede derfor borgerne til med skovl og spade langfredag 1633 at udjævne diget. Præsten klagede naturligvis herover til hertugen, medens borgerne på deres side protesterede over indhegningen, som de hævdede stred mod privilegierne. Det blev dog præsten, der fik medhold, og borgerne måtte under trusel om fortabelse af deres forskellige privilegier genoprette den skade, de havde forvoldt ved deres egenmægtige optræden. — Provst Hübschmann mener endda, at såfremt 4-mands udvalget og de menige borgere ikke havde taget skylden på sig, ville den ny-

indsatte borgmester Hans Magnussen være blevet afskediget af hertugen. Senere fik Hans Magnussen et lidt andet syn på indhegninger i Sønderskov, idet han 1648 opnåede hertugens tilladelse til selv at indhegne et lille stykke jord ved dammen der. Han fik lov til at rydde buske og opdyrke jorden, som overdroges ham og hans efterkommere til ejendom mod en årlig afgift på $\frac{1}{2}$ rdlr. Ved bekræftelsen af 1638-privilegiet i 1656 fik borgerne derefter indsat bestemmelsen om, at herefter måtte ingen foretage indhegninger af pladser, løkker og stykker i skoven til egen fordel.

Svinehold.

Ud over køer og heste holdt mange borgere også *svin*. Mod betaling af 1 rdlr. pr. stk. kunne de få dem fedet i de hertugelige skove, og det var ofte et betydeligt antal, borgerne havde gående der. Men man nøjedes ikke med at sende svinene til skovs, de fik også meget ofte lov til at løbe frit omkring inde i eller ved byen, hvor de rodede rundt i folks kålgårde og humlehaver, ja selv kirkegården var trods strenge bestemmelser derimod ofte svinenes tumleplads. 1621 indskærpede bytinget bestemmelserne om, hvorledes der skulle forholdes med de uregerlige svin. Første gang et svin antræffes et sted, hvor det ikke må færdes, skal det opnoteres, anden gang skal det have ørerne skåret af og sendes til ladegården. Men selv denne alvorlige trusel om at få ørerne skåret af, hindrede ikke svinene i at fremture på forbudte steder, og året efter bestemte byfogden derfor, at dødstraf straks skulle fuldbyrdes overfor de formastelige svin, der ikke ville rette sig efter hans og rådets bestemmelser. Mere hold var der i et i 1623 udstedt påbud om, at svinene herefter alle skulle ringes og vogtes af en hyrde, men også efter den tid måtte de uefterrettelige svin af med ørerne, og klagerne over omstrejfende svin lød fremdeles.

De hertugelige ladegårde

Brundlund ladegård.

På reformationstiden må Brundlund ladegård i det væsentlige have haft samme omfang, som vi kender fra Åbenrå amts jordebog 1609 og fra Mejers kort 1641. På sidstnævnte kort oplyses, at ladegården dækker et areal på 1752 $\frac{1}{2}$ toftroder, 5 gange så stort et areal, som byen Åbenrå med dens små bymarker omfattede. Lade-

gårdens grænser var i nord Kolstrup, mod vest Søst og Årslev marker og mod syd Sønderskov. Ladegården havde 1609 *fire kobler*, hvori der kunne sås korn, nemlig to i *Hesselmark*, et i *Rugkobbel* og et omfattende *Stegholt* og *Gammeljord*. I de to skifter i Hesselmark kunne der ifølge jordebogen 1609 sås 19 1/2 ørter, i Rugkobbel 13 ørter og i Stegholt og Gammeljord tilsammen 12 ørter. Der blev årligt tilsået to skifter, et med rug og et med byg, medens de to andre lå ud til græsning. Nu og da blev der også sået 1—3 ørter havre i *Esterbjerg* eller i *Jørgensgård made*, der også hørte ind under Brundlund. Men selv om udsæden ifølge amtsregnskaberne har været 50—75 pct. større, end jordebogen angiver, har det kun været en meget lille del af ladegårdens udstrakte arealer, der mere eller mindre kom under plov. Al den øvrige jord var enten engjord eller skov og krat, som anvendtes til høbjergning og græsning. I alt kunne der her årligt bjerges omkring 800 læs hø. Ladegården fik endvidere af bønderne leveret skyldhø fra Nybøl mark ved Toldsted. Som særlig græsgange for køerne nævnes *Postmose*, den store *Hjelm-mose* og *Nyknæk*, og i skovene *Hesselmark*, *Sønderskov* og *Rugkobbel* kunne der i særlig gode oldenår fedes 600 oldensvin. Efter at skovene omkring 1600 var blevet meget forhuggede, måtte dette tal dog efterhånden reduceres betydeligt.

På baggrund af den forholdsvis store kvægbesætning, der var opstaldet på ladegården om vinteren, og den deraf følgende betydelige gødningsmængde skulle man i og for sig forvente et forholdsvis stort foldudbytte på de små kornarealer. Måske især på grund af hovbøndernes dårlige behandling af jorden var dette imidlertid ikke tilfældet. I gode år, d. v. s. når regn og varme var kommet på passende tidspunkter, kunne *foldudbyttet* ligge omkring 3, ellers måtte man nøjes med 2 fold og ofte endda med mindre. Byggen kunne dog nu og da give stort udbytte, omkring 1600 således helt op til 6—7 fold, men det var undtagelser. Det var altså ikke kornafgrøderne, ladegårdene først og fremmest kunne hente indtægterne fra. Disse kom især fra det af høbjergningen betingede store kreaturhold.

Kvægbrug.

Antallet af *malkekøer* var i begyndelsen af 1580'erne omkr. 40, voksede til omkr. 70 i slutningen af 1580'erne, og var endda i 1592 nået op på 81, men derefter faldt antallet ret stærkt, således at der i 1595 kun var 48 køer. Besætningen har da åbenbart været ramt

af en af tidens så hyppige, ondartede kvægsygdomme, idet den et par år efter igen er nået op på 70 køer, hvilket tal er ret konstant til og med 1604. Det følgende år er kobesætningen helt nede på 24 køer, og man når herefter aldrig op på det høje tal fra omkring 1600. 1605 omlægges driften nemlig, og i den anledning har man til hertugens orientering på Brundlund foretaget en undersøgelse af, hvad indtægten af kvægbesætningen var, når hovedvægten som hidtil blev lagt på smørproduktionen og hvad den fremtidig ville blive, når man især lagde sig efter opfedning af stude for fremmede. Undersøgelsens resultat viste, at ladegårdens overskud ved en reduktion af koholdet ville blive næsten 43 rdlr. større end hidtil, og hertil kom, at salg af 50 køer ville give en engangs indtægt på 300 rdlr., hvilke penge ikke var uden betydning for den stedse slunkne, hertugelige kasse.

Undersøgelsen viste endvidere, at 70 køer i årene forud for 1605 gennemsnitlig ydede tilsammen 20 tdr. smør årligt, hvilket svarer til et *årsudbytte* pr. ko på 63 pund, eller omkring en tolvtedel af, hvad en dansk gennemsnitsko giver i dag, og så er angivelsen måske endda lidt optimistisk, idet udbyttet udregnet på grundlag af amsregnskaberne 1608, 1609, 1630 og 1631 kun bliver 54 pund. Men set i sammenligning med andre sønderjyske køers ydelse på samme tid har udbyttet ligget noget over gennemsnittet. Hertil kommer, at der også fandt mælkesalg sted, formentlig til byens borgere.

Såvel før som efter 1605 er der blevet opfedet et betydeligt antal *øksne* eller *stude* på ladegården. Den store høavl og de udstrakte græsningsarealer gav mulighed herfor. Studene var dog ikke hertugens; men forskellige handelsmænd, borgere og frigårdsejere, undtagelsesvis også amtmanden, kunne mod en årlig afgift, der efter konjunkturerne svingede fra 3—5 rdlr. pr. par, få opstaldet og græsset deres stude der. I 1591 havde Lowe Jepsen, borger i Åbenrå, opstaldet 20 øksne på ladegården og betalte herfor 3 rdlr. pr. par, 1613 havde Nis Hansen fra Hajstrupgård og Detlef Clementsen fra Farensted opstaldet 128 øksne for 5 rdlr. pr. par fra allehelgensdag til majdag. Fra 1618 har Nis Asmussen på Oldermorstof og Hans Nissen, Hajstrupgård, forpagtet staldfodringen inkl. eftergræsningen på ladegården for en samlet sum på 350 rdlr., og denne forpagtning vedvarede vist indtil 1631, da en større part af borgere overtog forpagtningen af de brundlundske ladegårdsmarker. Indtil da havde nogle af borgerne i hvert fald fra 1623 nydt godt af sommergræsningen.

På Brundlund ladegård var der desuden nogle *ungkreaturer*, dog forbavsende få i forhold til koantal og studehold, omkring en snes *svin* og nogle *grise* og endvidere, når bønderne havde afleveret deres pligtgæs, en temmelig stor *gåseflok*. I skovene kunne borgerne og andre lade deres svin gå *på olden* formedelst 1 rdlr. pr. stk. Nu og da måtte man dog på grund af *ulvefare* holde svinene borte fra skovene.

Fortæring på Brundlund.

Man forbavses ikke sjældent over den appetit, menneskene havde i 1500- og 1600-årene. Også folkene på Brundlund var madglade. Eksempelvis kan nævnes, at der 1599 på »huset« blev fortæret 14 køer, heraf 9 gamle udsætterkøer, 100 svin — antallet begrundes over for hertugen med, at svinene i amtet kun var små, — 120 får og lam, 95 gæs, 211 høns, 5½ tdr. smør, hvortil kom, at der var bagt brød af 83 ørter 4 skpr. rug og forbrugt 126 ørter 3½ skpr. byg og malt og 2 ørter 7 skpr. boghvede. Et anseligt kvantum, og så var der på gårdens lønningsliste endda kun 16 mandlige og kvindelige medhjælpere, heri indbefattet amtsskriveren, som vel næppe har spist med i den daglige husholdning. Regnskaber fra andre år viser samme store *fortæring* og giver oplysninger om forskellige *specialiteter*, der er blevet fortæret på ladegården.

Morsom er en oplysning fra 1608. Amtmanden meddeler her, at da han sammen med sin frue rejste til Kieler omslag, gav han nøglen til spisekammeret fra sig, og der er derefter under hans fravær blevet fortæret 232 grydestege, 32 stkr. røget oksekød, 7 yvere, 157 kaluner, 7 røgede tunger, 90 kofødder, 2 kalve, 2 køer, 1 tyr, 128 flæskesider, 14 svin hensat i eddike, 56 røgede svinehoveder, 21 svinemaver, 235 svinefødder, 20 flæskestege, 120 lungepølser, 3 mølle-svin og endvidere af slagtingen 1609 en del ferskt svinekød, 240 stkr. tørret fårekød, 80 stkr. saltet fårekød, 69 fårekaluner, 20¼ får, 7 stkr. hjortevildt, 11 tdr. saltsild, 1½ tdr. hvilling, 6 tdr. 1 skp. lüneburger salt, 6½ tdr. baie salt, 7¼ tdr. og to kander eddike, 3 skpr. ærter og 7¾ tdr. smør, 50 ol tørrede sild fra Kappel og 20 kabbelov, købt i Ribe. Desværre oplyses ikke, hvor længe herskabet var borte fra Brundlund, men i hvert fald har man ikke sultet på slottet i den tid. Til delvis forklaring af det store kødforbrug tjener, at man på dette tidspunkt endnu ikke kendte kartofler. Til husholdningen blev der samme tid endvidere forbrugt 27 ørter 4 skpr. rug til brødbagning, 117½ ørter malt til ølbrygning, 10 ørter

6 skpr. byg til gryn og 6 ørter 12 skpr. havregryn. Den megen saltmad medførte et betydelig større forbrug af *drikkevarer* end nu til dags. Det er usandsynlige mængder af øl, der er blevet konsumeret, hvilket klart fremgår af det store maltforbrug.

Ladegårdsbygningerne.

Ladegårdsbygningerne lå oprindelig på *slotsholmen*; 1523 nævnes der spiker, ladehus, stald og bagehus, men senere er *avlsbygningerne flyttet* et par hundrede meter vest for slottet og må her have dækket et større areal. Vejen ud til ladegården, altså den nuværende Hjelmallé, er anlagt i slutningen af 1500-årene, og jorden hertil fik man ved afgravning af det såkaldte *Kapelbjerg*, den gamle galgebakke syd for byen. Ladegårdsbygningerne har, som det almindeligt var tilfældet, været af skrøbeligt materiale. Der repareres stadig og ombygges jævnligt. *Bygningerne* har dels været bindingsværk, dels bulhuse. Til tag anvendtes strå eller istag, hvoraf der i gunstige år kunne bjærges betydelige mængder på mølledammen. Det er ikke muligt at danne sig et klart billede af ladegårdsbygningernes indbyrdes placering, men navnene på en del af bygningerne kendes. Der var et *hollænderhus*, d. v. s. den bygning, hvor ladegårdens køer havde deres båse, og hvor mejersken og malkepigerne havde deres rum og redskaber til behandling af smørret, der alt efter årstid og omstændigheder kærnedes hver 2., 3., 4. eller 5. dag.

Der var også store *øksnestalde*. 1613 nævnes både den lange øksnestald og den vestre øksnestald. 1619 er en gammel øksnestald blevet nedbrudt og en ny, nordre øksnestald opført. Mod syd lå 1621 Sønderstald eller Kornhuset, som i 1590'erne var tækket med tagsten, men senere fik stråtag. Endvidere nævnes *kødhus*, *bryggerhus* og et *hundehus*. Dette sidste må have været af anselig størrelse, idet der ved dets opførelse 1608 blev anvendt ikke færre end 6.500 mursten. Det har skullet huse de mange jagthunde. Af de spredte oplysninger synes man at kunne skimte et stort firelænget gårdkompleks, uden om hvilket der lå forskellige spredte bygninger. Hele det udstrakte ladegårdsanlæg, der lå ude ved krydset af Hjelmallé og Vestvejen, synes at have været omgivet af en *grav*, idet det oplyses, at en træbro, der fra ladegården førte til Hesselmark, i 1602 måtte erstattes af en ny. Endvidere findes der oplysninger om, at man 1649 begyndte at anlægge en smuk have ved ladegården.

Avlingshoveriets afløsning og ladegårdsjordernes bortforpagtning.

Her i disse omgivelser og på ladegårdens udstrakte ager- og eng-

arealer har amtets bønder indtil 1632 måttet præstere deres *hovarbejde*. Søvnigt og langsomt forrettedes det forhadte avlingshoveri, arbejdspræstationerne var små, forsømmelserne mange, og fordelene ved den gratis arbejdskraft blev mere og mere problematisk. Amtmand og hertug måtte stille sig det spørgsmål, om udbyttet af ladegården ikke kunne sættes i vejret ved en *afløsning af avlingshoveriet*, således som det tidligere var sket på de fleste hertugelige og kongelige ladegårde i Nordslesvig, og som det i 1597 var blevet gennemført ved afløsningen af hoveriet til Jørgensgård. Og da man samtidig kunne imødekomme Åbenrå-borgernes ønske om udvidet adgang til græsning på ladegårdsmarkernes arealer, bestemte hertugen sig i 1631 for en fuldstændig ændring af driften på Brundlund ladegård.

Bønderne slap 1632 for avlingshoveriet mod til gengæld at betale en *afløsningsafgift*, der årligt beløb sig til 4.700 rdlr., hvori dog var indbefattet ottingspenge til et beløb af 1.070 rdlr., som bønderne i forvejen ydede mod at slippe for hoveriet til de andre hertugelige ladegårde i amtet; 40 af byens borgere overtog ladegårdsjorderne i *forpagtning*. Samtidig afskaffedes koholdet helt på Brundlund, og køer og ungdrevere blev drevet til Satrupholm og Mårkær, to hertugelige ladegårde i Angel. De 40 borgere lod dog også andre af byens borgere få andel i græsningen, og også amtets bønder kom på et tidligt tidspunkt med i forpagtningen, i hvert fald var det tilfældet ved kontraktens fornyelse 1648 for en tyveårig periode. Forpagtningsafgiften var nu 1666 rdlr. 32 sk. mod forhen 2000 rdlr.

St. Jørgensgård.

Jørgensgårds areal var betydeligt mindre end Brundlunds, som ladegård var den også af betydelig nyere datum. Efter reformationen blev den som kirkeligt gods *sækulariseret* og blev derefter i 1546 forlenet for livstid til »*Sorte Hans*«, hvis rigtige navn var Hans ter Steegen, og som forhen havde været kgl. høftjener. Han var en betydende mand i Åbenrå og mindedes længe efter som en, der havde gjort meget godt. Om hans forhold til Jørgensgård vides så godt som intet. Under Jørgensgård var direkte henlagt lidt spredt *fæstegods* i Kolstrup, Rishjarup, Løjt-Kirkeby, Lindsnakke, Hjorkær, Smedager, Hostrup, Rinkenæs og Terkelsbøl. Indtægterne af dette fæstegods og af de relativt små ladegårdsmarker, eng og skov, der 1641 omfattede et areal på 770 toftroder, må forhen have givet underhold til *de syge*, der havde deres ophold der. I 1580'erne kunne

der på de jørgengårdske marker sås 6—7 ørter rug, lidt mindre byg og 14—16 ørter havre, og det gennemsnitlige høstudbytte lå ligesom på Brundlund ladegård omkring to til tre fold; nu og da kunne høsten endda være så ringe, at man ikke kunne bjerge udsæden hjem. Der holdtes på den tid ingen køer på Jørgensgård, men der var en del svin, som fandt føden i skoven, og endvidere udnyttede man høbjergningen og græsningsarealerne til at tage stude eller øksne i foder, som regel 70—80 stkr. og for en afgift på 3—4 rdlr. pr. par.

Efter Sorte Hans' død drev hertugen selv ladegården indtil 1591, derefter blev den *bortforpagtet* eller bortforlenet på livstid til en *Claus Højer*, der tidligere havde været forvalter på Løgumkloster ladegård. I den anledning foretoges en grundig istandsættelse af bygningerne i årene 1592—93, bl. a. blev det gamle kapel ombygget til beboelseshus for Claus Højer. 1597 opgav han imidlertid forleningen for i stedet at overtage forpagtningen af Nybøl, og samtidig hermed gennemførtes en fuldstændig *ændring af Jørgensgårds drift*. En sådan omlægning skete også på andre hertugelige avlsgårde i Åbenrå amt, hvor man ligesom på Jørgensgård ikke nåede et økonomisk tilfredsstillende resultat. Hertugen gennemførte derfor på avlsgårdene Høgebjerg, Andholm, Jørgensgård og to bol i Kolstrup, der blev drevet sammen med Brundlund ladegård, en *afløsning af avlingshoveriet*. Bønderne i amtet måtte herefter betale en mindre afgift, *ottingspenge*, og en lille kreds af Åbenrå-borgere overtog forpagtningen af de jørgengårdske marker. Jørgengårds saga som hertugelig avlsgård var ude. Der var ikke længere brug for bygningerne; det gamle kapel blev nedbrudt omkring århundredskiftet, og en del af materialet herfra blev formentlig anvendt til samtidige større byggearbejder på Brundlund, medens andet solgtes; 1605 fik nogle bønder på Barsø en gammel lade, og en anden, mindre lade overlodes til to mænd i Åbenrå.

Kirkelige forhold

Reformationen.

Reformationen synes i Åbenrå at være forløbet på en lempelig måde. Borgerne er åbenbart kommet godt ud af det med deres katolske præster, de tidligere omtalte *marianere*, og man har ikke følt trang til et voldeligt opgør med dem og den kirke, som de tjente. Marianerne fik selv efter den lutherske læres officielle indførelse lov til at blive boende i deres præstegårde på Kirkepladsen, medens

den første lutherske sognepræst fik udlagt jord og byggeplads til sin præstegård nord for byen. Først da de fleste af marianerne var døde, kunne han flytte ind til kirken. Det er uvist, hvem der først har holdt en luthersk prædiken i byen, måske er det en af marianerne, en *hr. Louwe*, som da papisteriet blev afskaffet, begav sig i den hellige ægtestand, avlede børn og blev evangelisk. Således beretter Claus Møller. Om det har været sidst i 1520'erne eller 1530'erne får stå hen, men sidst i 1530'erne var reformationen i hvert fald gennemført, hvilket fremgår af en af Christian 3. 1538 udsendt indbydelse til kirkeherrerne, d. v. s. præsterne, i en række byer, hvoriblandt Åbenrå, til et *kirkemøde* på Gottorp den 24. februar samme år, hvor der skulle forhandles om kirkelige forhold, især om en ny kirkeordning. Også en rådmand fra hver af byerne skulle give møde, således at både verdslige og gejstlige interesser var repræsenteret. Den nye konge befalede samtidig præsterne at lade afholde bønne- og takkemesser for den sejr, han havde vundet i den borgerkrig, som senere blev kaldt Grevefejden.

Der har på denne tid ikke været tale om en selvstændig *provst* i Åbenrå, men byen og amtet var sammen med Tørninglen og Tønder provstier henlagt under den i Haderslev residerende provst Anton Kaiser, og indtil hertugdømmets deling 1544, da Haderslev og Åbenrå kom til hver sin landsherre, har Åbenrå by og amt været henlagt under Haderslev-provsten. Efter 1544 var Tønder-provsten, Vincens, sandsynligvis også en tid lang provst over Åbenrå, men fra 1552 fandtes i hvert fald et selvstændigt *Åbenrå provsti*. Den første lutherske sognepræst i Åbenrå var en *Johannes Brun* fra Salzwedel, der lige så lidt som efterfølgeren, *Hartvig Freese*, som stammede fra Nordfrisland, har kunnet prædike på dansk. Ved reformationen blev *kirke- og skolesproget* i Åbenrå som i de øvrige sønderjyske købstæder i det store og hele *nedertysk* eller plattysk, uanset reformatorernes krav om indførelse af modersmålet ved gudstjenesterne i stedet for latin. De medlemmer af menigheden, der ikke kunne forstå en nedertysk prædiken, blev henvist til at deltage i *diakonernes* froprædikener, hvor der *prædikedes på dansk*.

Peter og Johannes Generanus.

De to følgende præster og provster *Peter Generanus* (1548—84) og sønnen *Johannes Generanus* (1584—1624) var af hjemlig afstamning og må have kunnet tale sønderjysk, men *Peter Generanus* angav i hvert fald, da han som ung mand søgte præsteembeder, kun

at ville prædike på tysk. Der var stillet store forhåbninger til Peter Generanus som ung, og hans navn lyser endnu op i skildringer af 1500-årenes Sønderjylland. Stort set beror dette ry dog på senere tiders sagdannelser. Rigelige understøttelser fra Christian 3. og hans hertugbrødre, Hans den Ældre og Adolf, gav ham muligheder for at få den bedste uddannelse hos Martin Luther og Philip Melancton i Wittenberg, og da han i 1548 tiltrådte embedet som præst i Åbenrå efter et par års ophold hos hertug Hans i Haderslev som 2. slotspræst, synes han også til en begyndelse med energi at ville omsætte i praksis, hvad han havde lært i Wittenberg. Han reformerede skolevæsenet efter de retningslinier, der var nedfældet i den rendsborgske kirkeordinans af 1542. Men den litterære produktion, han ellers berømmes for, synes kun at indskrænke sig til en oversættelse til latin af Martin Luthers schmalkaldiske artikler, foretaget i studietiden i Wittenberg og udsendt i trykken 1541. Medvirkende til, at han gik i stå, var åbenbart personlige skuffelser og sygdom. Hans stemme blev tidligt så svag, at det kun var under den største anspændelse, han formåede at holde gudstjeneste. 1561 blev han derfor nødsaget til at antage en personel kapellan, der forrettede de fleste af hans embedshandlinger, når måske bortses fra hans provsteforretninger.

Førstepræsten eller hans personelle kapellan benyttede sig ved højmesserne og andre kirkelige handlinger, de udførte, af det tyske sprog, først plattysk, fra 1670'erne højtysk. *Diakonens* eller andenpræstens kirkelige embedsvirksomhed var indtil 1656 begrænset, idet han normalt ved siden af sin skolegerning kun forrettede froprædikenerne. Disse prædikener var beregnede på tyende og småfolk, som ikke kunne forstå tysk, hvorfor de blev holdt på *dansk*. Ved de danske *froprædikener* var salmesangen dog tysk, og dette må vel være ensbetydende med, at i det store og hele har kun diakonen og kirkesangeren kunnet synge, så meget desto mere som anvendelsen af salmebøger endnu kun var forbeholdt de få. Foruden at prædike på dansk ved fromessen måtte diakonen dog også prædike på tysk, så ofte det var nødvendigt. I 1639 blev der ansat en *kantor*, som også lejlighedsvis har prædiker ved gudstjenesterne.

Det er iøvrigt meget få oplysninger, der er overleveret eftertiden om reformationsårhundredets præster, når bortses fra deres rent personlige data. Om deres forkyndelse og arbejde i deres kristne menighed vides så godt som intet. En mand som *Johannes Generanus*, der først var faderen Peter Generanus' personelle kapellan et

par år, inden han 1584 afløste ham som sognepræst, har ganske vist efterladt sig et håndskrift: *Åbenrå Annaler*, hvori han beretter om begivenhederne inden for sin bekendtskabskreds og om større og mindre hændelser i Åbenrå og omegn; især indeholder håndskriftet dog almindelige kirkebogsoplysninger om fødsel og død i Åbenrå. Men man får ikke mulighed for af disse ofte tørre og lakoniske årbogsoplysninger at få et billede af forfatteren som præst, med mindre dette negative kan tydes derhen, at det rent kirkelige og religiøse ikke har haft større betydning for ham. Ja, et par bemærkninger kunne måske pege i retning af, at han har været en af de præster, der befandt sig særdeles vel i et muntert vennelag, hvor tappen på øltønden ikke sad alt for fast. I selve kirkebygningen og dens inventar var han dog meget interesseret.

At alt ikke har stået helt vel til i Johs. Generanus' provsti lader udstedelsen af *kirkeordningen for Åbenrå amt af 1598* formode. Den hertugelige generalsuperintendent, biskop Jac. Fabricius den Ældre, havde 1594 sammen med Johs. Generanus visiteret alle kirkerne i provstiet, og ved denne rundrejse afsløredes adskillige mangler og misbrug, som den nye kirkeordning nu skulle søge at afhjælpe. Lignende uheldige forhold var heller ikke ukendte i Åbenrå, men Johs. Generanus synes ikke at have udfoldet særlige bestræbelser for at få bragt orden i tingene.

Provst Georg Hübschmann.

Det gjorde derimod hans svigersøn, *Georg Hübschmann*, der også er den første af de åbenråske præster, hvoraf der kan tegnes et mere nuanceret billede, og det skyldes især, at han fra sin tiltræden som sognepræst har betroet sin *kirkebog*, der i mangt og meget kan minde om en dagbog, stort og småt vedrørende sin menighed og åbenhjertigt kommenterer de begivenheder, der udspillede sig for hans øjne. Hans kirkebog er derved ikke blot blevet et værdifuldt kilde-skrift til byens og dens borgeres historie i midten af 1600-årene, men den er tillige blevet hovedkilden til en karakteristik af en begavet og samvittighedsfuld, omend noget pedantisk præst, der med ildhu og kamplyst drog i ledning for de moralske og kristelige leve-regler, der var nedfældet i kirkeordinanser og hertugelige forordninger.

Georg Hübschmann, der var født i Flensborg ved århundredskiftet, havde fået sin uddannelse ved universitetet i Rostock og havde derefter i et års tid fungeret som kantor i sin fødeby, inden han

1631 ved ægteskab med en datter af Johs. Generanus fik overdraget embedet som sognepræst i Åbenrå. Efter tabene og udskrivningerne i Kejserkrigen var det en fattig by, han kom til, og der var rivninger og store modsætninger mellem borgerne, og set fra en præsts synspunkt var *sæderne* sørgeligt i *forfald*. Med hele den autoritet og myndighed, som embedet forlenede ham med, vendte han sig mod de uheldige tilstande, og han gjorde dette såvel fra prædikestol ved navns nævnelse som underhånden ved sin sjælesørgergørelse. Han udøvede streng *kirketugt* og undslog sig end ikke for at nægte døende sakramentet, når de ikke efter hans formening ved skriftemålet havde vist oprigtig anger. Hans energi og kamplyst bragte ham derfor også snart selv midt ind i stridigheder, der kunne udarte til det helt groteske. I sin kirkebog har han gentagne gange noteret, at han på embeds vegne har set sig nødsaget til at skride ind mod frådseri, svir, banden og hor. Og han svang ikke blot svøben over de små i samfundet, men også byens spidser måtte undgælde. Han havde sine meningers mod og irettesatte med samme nidkærhed byens rådmænd for svir og ukristelig tale som den stakels ugifte kvinde, der havde haft uheldet med sig og havde født et barn uden for ægteskabet. Også de nygifte, der fik deres førstefødt på et efter provstens opfattelse for tidligt tidspunkt, måtte stå *åbenbar skrifte*. Selv var han her på den sikre side. Hans første barn kom først til verden efter 16 års ægteskab. Der er noget ukærligt og koldt i hans forhold til menigheden, han savnede tilgivelsens og glemselens gave.

Forholdet til hans underordnede embedsmænd var heller ikke godt. *Diakon Paul Johannis* var han utilfreds med, sin *organist Nikolaj Thomsen* fik han afskediget 1638 eller 1639, og forholdet til *kantor Christoffer Meerkatz* udviklede sig til en ren skandale, hvor provst og kantor gensidigt revsede hinanden fra prædikestolen til stor fornøjelse, men liden opbyggelse for menigheden. Christoffer Meerkatz, der var blevet ansat som kantor 1657 af magistraten med amtmandens billigelse, men mod provst Hübschmanns ønske, fik i kirkebogen det skudsmål, at han førte et ugudeligt, forargeligt levned med frådseri og drukkenskab, banden og sværgeren, han var en ærkeløgner og pralhans, der gjorde sin næste al den fortræd, han orkede, og øvede en skadelig indflydelse på ungdommen i skolen.

Til borgmester *Hans Magnussen* og byfoged *Anders Iversen* udviklede forholdet sig også næsten fra første færd på en yderst uheldig måde. Det har været de to herrer en sand fornøjelse at drille den

nærtagende provst, og de har ikke været smålige ved valget af midler. Selv gudstjenester kunne anvendes til deres grove påhit. 1637 udstyrede de således en af byens småtbegavede originaler i fine klæder med sølvbælte og en stor udenlandsk krave og lod ham i denne mundering i de ofrendes rækker marchere op til alteret for at ofre en søsling, alt imens kirken genlød af menighedens skraldende latter. Samarbejdet mellem provsten og amtsforvalter *Joachim Danckwerth* var derimod godt, hvilket bl. a. gav sig udslag i opførelsen af en ny skole og ansættelsen af en kantor 1639, da det i kirken gik uordentlig til med salmesangen. Til amtmand *v. Winterfeldt* var forholdet køligt, medens det fra første færd var det dårligst tænkelige til efterfølgeren, amtmand *v. Brockdorff*, bl. a. på grund af provstens påtale af amtmandens lidt for galante pigeeventyr. Det var i en ond tid, i en tid fuld af legemlig og åndelig nød, provst Hübschmann fik sit virke i Åbenrå. Overfor tidens ondskab og fordærv slog hans velmenende, men ofte lidt naive prædiken om forsagelse ikke til.

Præsternes uddannelse og afstamning.

Den første lutheranske sognepræst var en fremmed fugl fra Salzwedel, de følgende sognepræster var sønderjyder, men alle havde med undtagelse af en fået deres *uddannelse ved tyske universiteter*, fortrinsvis Rostock og Wittenberg. Den enlige undtagelse var Johannes Anchersen (1625—30), der foruden ved de to nævnte universiteter også havde studeret i København. Peter Generanus' to personelle kapellaner, Frederik og Johannes Brun var sønner af den første indvandrede sognepræst. For diakonerne vedkommende gjorde et lignende forhold sig gældende. Af de 12 kendte diakoner i tiden fra reformationen til 1660 ved vi, hvorfra de 8 stammer; 5—6 var fra Sønderjylland, 2—3 fra kongeriget, heraf en fra Skåne, men heller ikke de øvrige fires navne tyder på, at de skulle være af tysk afstamning. Uanset at alle diakonerne har kunnet tale og skullet prædike dansk, vides kun en af dem at have studeret i København, medens i hvert fald fem andre havde studeret ved tyske universiteter, fortrinsvis Rostock. Stort set kan altså siges, at de åbenråske præster fik deres uddannelse på tysk, dansk åndsliv og kultur var dem fremmed.

Fra Peter Generanus' tid var alle sognepræsterne *beslægtede* eller *besvogrede* med hinanden. Johannes Generanus var søn af forgængeren, Johannes Anchersen giftede sig med Johs. Generanus' enke

og Georg Hübschmann med hans datter. Pensionsspørgsmål og forsørgelse af præstedøtre blev let og smertefrit ordnet på denne måde. Meget muligt har det her som andetsteds været en betingelse for at få embedet, at efterfølgeren var villig til at indgå ægteskab med enken eller en datter. Dette kunne naturligvis føre til ægteskaber med store aldersforskelle. Johannes Anchersen måtte således i en alder af 28 år ægte den 12 år ældre enke Metta Generanus. Georg Hübschmann var mere heldig, da han 1631 kunne bestige brudesengen sammen med en jævnaldrende, måske endda noget yngre datter af Johs. Generanus.

Præstevalg.

Hvem præsteenken eller præstedatteren blev gift med, kom derfor i meget til at afhænge af, hvem menighed og magistrat ønskede som præst. *Valg* af en ny præst foregik i hvert fald fra slutningen af 1500-årene nemlig på den måde, at en eller flere kandidater holdt en prøveprædiken, så at menighederne kunne lære dem og deres forkyndelse at kende. Den foretrukne blev derefter af *magistraten*, efter at amtmandens godkendelse var indhentet, *udnævnt* til embedet. Amtmanden synes ikke i den her behandlede periode at have haft *præsentationsret*, men da han skulle godkende udnævnelserne, har han dog haft nogen mulighed for at gøre sin indflydelse gældende. Samme valg måde gjaldt både for sognepræster og diakoner; på valget af de sidstnævnte synes sognepræsten dog at have haft nogen indflydelse, en indflydelse, der kunne anvendes til at få en beslægtet anbragt i stillingen. Johs. Generanus fik således sin søstersøn Paul Johannis ansat som diakon.

Præsternes løn.

Præsterne var efter tidens forhold helt godt aflønnede. Til *sognepræsten* var der 1609 udlagt jord, hvori der kunne sås 3 ørter korn og bjerges 26 læs hø. Hertil kom en humlehave ved fjorden og to kålhaver på kirkebjergtet. En eng, som en mand, Godske Kirkefoged, i sin tid havde foræret marianerne, var engang i reformationsårhundredet kommet bort fra embedet, men det lykkedes provst Hübschmann efter en proces at få engen tilbage til embedet, omend kun som fæste; førstepræstens indtægter heraf beløb sig til 15 mk. årligt. Endvidere havde førstepræsten en række mere eller mindre faste indtægter i rede penge. Af *hvert par* i Åbenrå, hvilket vel må forstås som hver familie, fik han to gange om året, ved påske og

Prædikestol i Skt. Nikolai kirke. Skænket kirken 1565 af Sorte Hans, forlænget 1641 med en firefags bro.

mikkelsdagstide 2 sk., hvilket ialt blev til 52 mk., i forskellige *rentepenge* fik han 34 mk. 14 sk. og hertil kom så det årlige *offer*, der ikke kunne angives, da det vekslede fra år til år. Fra Kolstrup, Strågård og Avbæk fik han *korntiende* og fra landsognet iøvrigt $\frac{2}{3}$

Grotesk figur på Skt. Nikolai kirkes prædikestol. 1565.

af *smørbøren*, *brødene* og *teggene*. Diakonen fik den sidste trediedel. Fra slottet kom der to gange om året et stykke bygningstømmer, i oldenår et fedt svin, og førstepræsten havde ret til at *græsse* to køer på Brundlunds jorder; 1639 fik provst Hübschmann yderligere ret til at græsse to køer på Jørgensgårds jorder, en ret, der dog på magistratens foranledning igen blev ham frataget. I Hjordkær havde førstepræsten en *fæster* og i Kolstrup to toftetjenere, der betalte deres fæsteafgifter til ham, og når hertil kom, at han som provst modtog 2 rdlr. fra hver af provstiets kirker foruden nogle sportler, har han haft sådanne indtægter, at han har kunnet føre et stort og gæstfrit hus.

Diakonen var ikke slet så godt aflagt, men han har dog heller ikke lidt nød. Han fik tre gange om året 1 sk. af hvert par, hvilket

Topfeltet på Skt. Nikolai kirkes altertavle. Maleri forestillende Kristus på korset. 1642.

tilsammen gav 39 mk.: rentpenge, kohyre, smørbor m. v. gav årligt 18 mk. Af skoledrengene fik han mindst 4 sk. af hver, hvilket årligt gav 8 mk. Også diakonen havde en humlehøve og fra slottet fik han en eller to gange om året et træ til brændsel og i oldenår et fedt svin. Ligesom førstepræsten fik han offer og fik andel i landsognets ydelser. Da Johannes Brandorp tiltrådte som diakon 1656, blev han ikke som sine forgængere i embedet lærer for de latinske drenge, og en ændring af diakonatets indlægter måtte derfor gennemføres. Diakonen fik herefter en fast årlig sum på 300 mk. l. at betale i ti terminer og fik mod hidtil to trediedele af betalingen for salmesang ved begravelser nu kun halvdelen. Udførelsen af denne ligsang overlodes herefter helt til skolemestrene, således som tilfældet var i andre byer.

Guds hus.

Medens Skt. Andreas kapel på *Kapelbjerg*, det senere Galgebjerg syd for byen, blev nedrevet ved reformationen, har *kapellet på Skt. Jørgensgård* formentlig været i brug til omkring 1592, da det omdannedes til beboelse. *Skt. Nikolai kirke* synes ikke at have lidt overlast under de voldsomme begivenheder i 1523, og ej heller reformationen bragte til en begyndelse større forandringer i dens indre. Af de *sjuv altre* med deres apostel- og helgenfigurer fik i hvert fald

Storfeltet på Skt. Nikolai
kirkes altertavle.
Maleri forestillende Kristus
bundet til en ambolt, 1642.

nogle lov til at blive staaende til ind i 1600-arene. Men den nye lutherske gudstjeneste, hvori prædikenen blev et mere centralt led, førte med sig, at der måtte opsættes en *prædikestol* og *stolestader*. En prædikestol blev skænket til kirken 1565 af lensmanden på Skt. Jørgensgård, Sorte Hans, der på den tid var kirkeværge, og det er sandsynligvis ligeledes under hans auspicer, at *stolestader* blev opsat.

På den tid bekymrede man sig ellers ikke meget om *kirkegårdenes udseende*, og det var nok lidt af et særsyn, at Sorte Hans også havde de dødes have i sine tanker og lod Skt. Nikolai kirkegård beplante med træer: de voksede sig store og smukke, men de fleste blev ødelagt under storbranden 1610.

Den lutherske gudstjeneste førte også menighedssangen med sig, og til støtte for denne kunne der efter en indsamling blandt borgerne anskaffes et *orgel*. Det blev bygget af Matthæus Mann fra Buxtehude og blev indviet den 11. januar 1594 af organist Andreas Jacobi fra Flensborg. Fra 1596 var Claus Møller, der stammede fra Haderslev, byens organist, men det er dog ikke så meget hans orgelspil som udarbejdelsen af en kort byhistorie, den såkaldte bykrønike, der har bevaret hans navn for eftertiden. Et par år forinden orglets anskaffelse havde man i 1590 også fået en ny *kirkeklokke*, og kirken og dens tilbehør synes at have været i god stand, da den i 1610 blev

ramt af branden. Ved denne blev bl. a. hele tagkonstruktionen og et fritstående klokketårn ødelagt, men en del af inventaret, deriblandt prædikestolen og vel også orglet undgik flammerne. Man gik straks i gang med *restauration* og genopbygning, hvorved hertugen hjalp med træ fra sine skove. Et nyt klokketårn stod færdigt 1612, og to år senere var hele restaureringsarbejdet afsluttet. Et pulpitur i den nordlige korsarm udvidedes 1622 og samtidig blev en ny klokke og et ur eller sejrværk anskaffet.

Den næste store begivenhed i kirkebygningens historie indtraf i årene 1640—41. På amtsforvalter *Joachim Danckwerths* og provst *Hübschmanns* initiativ nedbrød man da korets apsis, og *koret* blev *forlænget* med 16 alen eller godt 9 meter, så at der efter Joachim Danckwerths ønske kunne blive bedre plads til altergæsterne. Dette som andre større arbejder i byen udførtes af en udenbys bygmester, i dette tilfælde af Andreas Clausen fra Haderslev. Ved samme lejlighed synes en næsten hel fornyelse af inventaret at have fundet sted. Sorte Hans' prædikestol overlevede dog restaureringen, omend den blev nedtaget og flyttet. Medens der før havde været adgang til den ad en trappe fra selve kirkerummet, kunne præsten herefter gennem en nyindsat dør gå lige fra sakristiet ad en nyetableret firefags bro ind på prædikestolen.

Samtidig med korudvidelsen fik kirken en ny *altertavle* i rig og voldsom barok, foræret af Joachim Danckwerth, og amtmand Jürgen von der Wisch skænkede en ny *døbefont*. En halv snes år senere fik kirken en ny, stor *klokke*, og i den anledning måtte der opføres et nyt klokketårn eller måske snarere et spir. Det opførtes 1650 af bygmester Jacob Arnoldt fra Flensborg over kirkens indgangsdør. Amtsskriver Sebastian Stahls søn, Frederik Christoffer, var den første, der i 1651 blev begravet under klokkeklang fra den store nye klokke, den lille klokke og de to gamle klokker, altså ialt fire klokker.

Byens øverste sociale lag havde deres familiegravsteder i selve kirken, og i Skt. Nikolai kirke er der ligesom i andre købstadskirker blevet anbragt adskillige *gravminder*, som en senere tid lidt pietetsløs har fjernet. Dette er således tilfældet med et epitafium over den myrdede borgmester Claus Esmarch, som hans søn 1623 lod ophænge i kirken, og en gravsten fra slutningen af 1500-årene over amtmand Bertram Sehested. Om denne gravsten berettes, at den var anbragt så højt, at den var til gene for gudstjenesten, og da en sum penge på 100 mk., der skyldtes kirken for oprettelsen af begravelse-

Udskåret englehoved på Skt. Nikolai kirkes altertavle. 1642.

sen, ikke blev betalt, er gravstenen formentlig blevet fjernet eller i hvert fald sænket ned i kirkogulvet allerede i begyndelsen af 1600-årene. Bevaret i kirken fra denne periode er kun en gravsten over Ide Rantzau, en datter af amtmand Kay Rantzau. Hun døde kun 2½ år gammel, men faderen lod alligevel over hendes grav i kirken anbringe en sten med en lang latinsk indskrift, afsluttet med vers.

Skolevæsen

I 1500-årene begyndte et offentligt skolevæsen at tage form, men foreløbig tænkte der dog kun på *drengenes undervisning*. Fik pige-

børnene overhovedet nogen skolegang, var det i små private skoler, såkaldte klipsskoler, og også en del af drengene gik — i hvert fald til ind i 1600-årene — i sådanne skoler. Der foreligger ingen sikre oplysninger om, hvornår det åbenråske skolevæsen er blevet opbygget med en borgerskole, hvor der undervistes i de elementære fag regning, skrivning, læsning og katekismus, og en *latinskole*, der kunne forberede eleverne til et videregående studium. Claus Møller nævner en skolemester og kirkesanger Herman, født i Skåne, som kan have virket i Åbenrå allerede omkring 1530, og da denne Herman senere i slutningen af 1550'erne forfremmes til diakon, må han have studeret og altså også have været i stand til at give undervisning i latin. Det er dog også muligt, at den tidligere marianer, hr. Louwe, samtidig med reformationens gennemførelse har overtaget stillingen som diakon, og som sådan har taget sig af latinundervisningen. Thi i Åbenrå blev det *diakonen*, der jævnsides hans egentlige kirkelige funktioner havde ledelsen af skolen og underviste de latinske drenge. Der kan altså allerede forud for kirkemødernes beslutninger i 1538 og 1542 have været undervist i latin i Åbenrå, men det er dog først efter kirkeordinansens udstedelse, at skolevæsenet blev fastere organiseret. Det synes at være sket i Peter Generanus' første embedsår, og det fortælles da også, at det første skolehus er opført 1552. At der har været latinskoleundervisning i 1550'erne, fremgår bl. a. deraf, at Hans Nissen, den navnkundige Niels Heldvads fader, har haft sin skolegang i Åbenrå.

Latinskolen var imidlertid kun for de få og særligt udvalgte, *borgerskolen* for de mange, der skulle have begyndelsesgrundene i regning, skrivning og læsning. I begge skoler — eller snarere klasser — var undervisningssproget *plattysk* til sprogskiftet i 1600-årene, da kirke- og skolesproget ændres til højtysk. En meget vigtig del af undervisningen bestod i at lære salmer, bønner og skriftsteder udenad. Der var *ikke* tale om regulær *skolepligt* for drengene, og kun en del af dem fik en nødtørftig skolegang.

De to *lærere* fik betaling af den enkelte elev, og for at sikre dem rimelige indtægter var private *vinkelskoler* for drenge forbudt, et forbud der dog ikke blev overholdt, hvad enten det nu skyldes, at forældrene har ønsket at få deres drenge undervist på dansk i vinkelskolerne eller simpelthen uoverensstemmelser med lærerne. Der har således været en konflikt med en skolemester Hinrik eller Heicke Martensen, der 1626 førte til indgriben fra hertugens side. Der må da have været en ret udbredt utilfredshed med læreren, idet

mange forældre sendte deres drenge i skole hos en Jacob Kleinsmed. Ved hertugelig skrivelse af 31. marts 1626 bekræftedes den ordinære skolemester dog i sit embede, og det blev forbudt Jakob Kleinsmed at holde skole. Samtidig understregedes, at de latinske drenge, således som det havde været tilfældet fra gammel tid, skulle undervises af kapellanen d. v. s. diakonen.

Georg Hübschmanns reformer.

Nærmere oplysninger om det åbenråske skolevæsen fås dernæst af en af provst Georg Hübschmann 1635 udstedt *anordning*. Også heri indskræpes, at der kun skal være en skole, den kombinerede latin- og borgerskole for drengene, og det nævnes, at diakonen især skal tage sig flittigt af de latinske drenge, som skal fortsætte studeringerne. Læreren må ikke skele til forældrenes stand og formue, undervisningen skal begynde og slutte med salmesang og bøn, og drengene skal møde præcist på klokkeslet i skolen. Om sommeren er der undervisning fra kl. 7—10, om vinteren fra kl. 8—11, hvorefter der er middagspause, indtil undervisningen begynder igen kl. 12. Eftermiddagsskolegangen begrundes med, at salmesangen er taget meget af, og derfor skal diakonen og organisten, der havde borgerskolen, undervise drengene i »*musica*«, hvilket vel må forstås som salmesang. Eleverne skal møde renvaskede og præcise til de angivne klokkeslet på de anviste pladser, skrivedrengene for sig og læsedrengene for sig. Forinden læreren kommer ind i skolestuen, skal de sidde pænt stille og gennemlæse deres lektier, og når læreren træder ind, skal enhver, således som det sømmer sig, tage hatten af. Det indskræpes, at drengene i den *latinske klasse* hjemme flittigt skal læse på eller lære udenad de lektier, læreren har givet dem for, så at de, når læreren kommer ind i skolestuen, straks kan fremsige lektierne og således, at han kan repetere med dem, hvad der måtte være nødvendigt. De elever, der lærer at *skrive*, skal ligeledes øve sig i skrivning hjemme. Eleverne formanens til at opføre sig stilfærdigt og pænt også uden for skoletiden, og skolemestrene skal udpege elever, der skal notere navnene på urostiftere, så at disse kan blive tilbørligt *afstraffede* ved slag i bagdelen uden hensyn til rang og stand og uden skånsel.

Eleverne skal også medvirke ved *kirkelige handlinger*. De må naturligvis ikke bande, skal gå flittigt i kirke og møde rettidigt der. Ved visse gudstjenester, f. eks. vespersang, skal de give møde i skolen og derfra gå til kirken to og to. Efter endt sang skal de igen gå

tilbage til skolen to og to, altsammen uden tumult. De, der kan læse, skal have en salmebog med, skal rettidig slå op i den og skal trolig hjælpe diakonen eller skolemesteren med at *synge*. De skal ved salmesangen rette sig efter skolemesteren og må ikke begynde sangen højere eller lavere end han, ej heller før. Og under altertjenesten og prædiken må ingen snakke og sludre med sidekammeraterne.

De omstændelige formaninger og påbud, provst Hübschmann finder anledning til at give, kunne tyde på, at ikke alt har været i mønstergyldig orden ved skoledrengenes kirkegang. I 1635-skoleordningen nævnes også de *skolepenge*, drengene må give for at deltage i undervisningen. Betalingen sker efter, hvilke og hvor mange fag den enkelte elev deltager i. For hver dreng, der lærer at læse, skal der betales 8 sk. i kvartalet, for hver dreng, der skriver, må betales 12 sk. og for hver, der regner, 1 mk. pr. kvartal. Også de, der læser latin, skal fjerdingårligt give 1 mk. Til disse indtægter kommer for læreren også *ligpengene*, der deles på den måde, at diakonen får to trediedele og organisten, skolemesteren i borgerskolen, en trediedel. Skolepengene derimod deles mellem diakonen og organisten efter udvist dygtighed og flid med provsten som opmand. Den gode provst Hübschmann ville opmuntre den ihærdige, straffe den efterladende.

Strid med hertug og amtmand.

Om denne anordning har bidraget videre til at sætte bedre skik på skolevæsenet og drengenes opførelse i kirken er vel tvivlsomt. I hvert fald har den fungerende amtmand, amtsforvalter *Joachim Danckwerth* under sin kortvarige embedstid i Åbenrå fra 1636 til 1641 ment, at der burde gøres noget mere for at forbedre skoleundervisningen og kirkesangen. Han fik derfor ansat en *kantor*, der skulle tage sig af undervisningen, hvilket vel vil sige, at han overtog en del af diakonens timer. Han skulle i årlig løn have 20 mk. foruden frit bord og bolig. Kantoren kom til at bo i den på Joachim Danckwerths foranledning i 1639 opførte *nye skole*, der ligesom det tidligere efter branden i 1610 nyopførte skolehus lå på kirkegården, nordvest for kirken. Men magistraten og borgerskabet var ikke synderligt begejstrede for at betale løn til nok en lærer og kirketjener og afskedigede ham derfor uden *kirkeinspektørernes*, amtmandens og provstens, vidende. Hertugen krævede imidlertid kantoren gen-

indsat i embedet og truede byen med en bøde på 500 rdlr., såfremt det ikke skete straks.

Endnu mere ubehageligt og ydmygende for byens styre var det dog, at hertugen bestemte, at magistraten og de på den tid tilfornede 12 mand fremtidig intet måtte foretage sig i kirke- og skolesager. Kun de forordnede kirke- og skoleinspektører havde herefter myndighed at udøve på disse områder. Det har også irriteret hertugen, at byen ikke ville ansætte en af hans yndlinge, Christian Wendler, som organist og lærer, hvorfor han gennemtvang hans indsættelse i embedet.

Bystyrets umyndiggørelse i kirke- og skolesager varede dog kun nogle få år, for da Troels Olufsen 1649 ansattes som skolemester og degn, var det igen *magistraten*, der udfærdigede *kaldsbrevet*, ganske vist med provst og amtmands billigelse. Af ansættelsesbrevet fremgår det iøvrigt, at Troels Olufsen foruden sine indtægter fra degne- og klokkerbestillingen for sin undervisning har nydt *studenterpengene* af de 10 kirker i Åbenrå provsti, som organisten hidtil havde haft, at han skulle have $\frac{1}{3}$ af indmeldelsesgebyrerne, $\frac{1}{3}$ af læsedrengegenes kvartalspenge og $\frac{2}{3}$ af regne- og skrive drengegenes kvartalspenge. Den sidste trediedel delte diakonen, hr. Paul Johannis, og kantoren, Christoph Zweichel eller Schwichelius. Til gengæld beholdt de to alle de penge, der kom ind fra de latinske drenge. I Troels Olufsens ansættelsesbrev oplyses også, at han af hver dreng skal have 5 sk. i brændselspenge og 1 sk. i fyringspenge, således som det hidtil har været tilfældet.

Fra 1639 har der altså foruden diakonen været to lærere, en kantor, der underviste de latinske drenge sammen med diakonen, og en *tysk skolemester*, der tog sig af den ordinære undervisning i borgerskolen, samtidig med at han forrettede degne- og klokkertjeneste ved kirken. En overgang var det dog *organisten*, der virkede som lærer i borgerskolen. *Diakonen* har næppe personlig taget sig af undervisningen, men har holdt en stedfortræder, hvis løn han selv har måttet udrede af sine embedsindtægter. Denne ordning har sikkert givet anledning til utilfredshed og klage, og ansættelsen af en *kantor* i 1639 er utvivlsomt sket for at komme uheldige tilstande i latinundervisningen og skoleledelsen til livs. Derfor, da diakon Paul Johannis døde 1655, og kantor Anton Brun samtidig blev afskediget, indsatte magistraten med amtmand von Winterfeldts billigelse en ny kantor, brandenburgeren Christopher Meerkatz, der snart blev provstens bitre fjende. Den nye kantor fik overladt ledelsen af sko-

len, idet dog den nye diakon, Johs. Brandorp, ved sin ansættelse 1656 forpligtedes til ved frivillige besøg at føre tilsyn med skoleundervisningen. Udnævnelsen af Chr. Meerkatz som kantor og lærer synes ikke at have været særlig heldig, og han blev efter hæftige sammenstød med provsten allerede afskediget ved mikkelsdagstide 1657, »fordi han var et meget ugudeligt menneske«.

Skoleinstruksen 1658.

Der kom herved i disse åringer igen uorden inden for skolevæsenet, og provst Hübschmann måtte derfor 1658 udarbejde en ny og mere udførlig *skoleinstruks*. Instruksen indeholder mange interessante enkeltheder vedrørende skoleforholdene. Der er 7 timers *skolegang* daglig, i vintermånederne fra kl. 8—11 og 12—16, i sommerhalvåret fra kl. 7—10 og 12—16. Ferier gaves ikke, kun efter de tre kirkelige hovedfester, fastelavnssøndag og årsmarkederne var der en dags frihed. Selv i bedeugen skulle drengene efter endt formiddagsgudstjeneste give møde om eftermiddagen, dog tilføjes, at eventuelle fraværende i bedeugen ikke måtte straffes strengt.

Skoledagen begyndes og slutes med salmesang og bøn, og lærerne skal som hidtil føre tilsyn med, at salmesangen og bønnen foregår langsomt og med andagt. Iøvrigt skal regne-, skrive- og læsedrengene i 1. morgentime læse en lektion i trykte bøger. Så snart en har læst sin lektion, skal han begynde at lære den salme eller de katekisationsspørgsmål udenad, som skal fremsiges onsdag eller lørdag, for at han ikke skal sidde ledig og lave spilopper, så længe de andre drenge endnu læser. I 2. time skal kantoren tage sig af de latinske drenge, medens organistens privat ansatte medhjælper, substitut, som tysk skolemester skal tage sig af regnedrengene. Alt imens skal skrivedrengene øve sig og læsedrengene læse på den lektion, der skal fremsiges i den følgende time. I denne 3. og sidste formiddagstime fremsiger så læsedrengene deres lektion for begge lærerne, og omendskønt det ville være højst nødvendigt, at skrivedrengene læste endnu en lektion, så at de kunne blive desto hurtigere færdige med læsningen, så kan dette dog ikke lade sig gøre, da der er mange drenge og kun to lærere. Om eftermiddagen begyndes igen med salmesang og bøn, derefter skal regne- og skrivedrengene læse breve, altså håndskrevne tekster, medens de små drenge samtidig skal læse i deres trykte bøger. Derefter skal kantoren undervise de latinske drenge, medens den tyske skolemester skal efterse de skriftlige arbejder. I den sidste time skal drengene igen læse for begge

lærerne. Onsdag og lørdag er der dog lidt variation i timeplanen. Onsdag skal de store drenge fremsige en salme for kantoren, og derefter skal de gå med ham til gudstjeneste i kirken. Når den er endt, følger de med kantoren tilbage til skolen, hvor undervisningen fortsættes. Den tyske skolemester forbliver under gudstjenesten i skolen og lærer de tilbageblevne drenge at fremsige bønner. Om lørdagen skal regne- og skrivebørnene fremsige Luthers katekismus og katekisationsspørgsmålene for kantoren og skal også læse epistel og evangelium. De små skal alt imens fremsige de fem hovedstykker og bønner for den tyske lærer og derefter læse.

Lærerne skal undervise drengene med flid, såvel de fattige, der intet betaler, som de andre, i læsning og skrivning. Og for at der kan være et vist system i overhøringen skal drengene skiftevis overhøres af lærerne. Kantoren skal mandag og torsdag overhøre drengene på første bænk, den tyske skolemester dem på anden bænk. Tirsdag og fredag byttes der om, således at lærerne kan blive æret og respekteret af samtlige elever. Lærerne må ikke fjerne sig fra skolen i skoletiden, og for at få det hele med, skal også nævnes, at lærerne ikke må *skære fjerpenne*, medens læsedrengene overhøres, da de ikke samtidig kan have øjnene rettet mod pennen og den læsende drengs læsebog. Kan en dreng ikke selv skære sin pen, skal han derfor møde før skoletiden i skolemesterens hus for at få pennen skåret. Når drengene skal *overvære søndagsgudstjenesten*, skal de gå to og to fra skolen til kirken under deres læreres tilsyn. I kirken skal *kantoren* stå på korpulpituret for herfra at kunne *dirigere salmesangen*, medens den tyske skolemester skal stå nede i koret, hvor hans forgængere forhen har stået, for at drengene kan se ham, og frygte ham, så at deres snakken og slemme gebærder ikke forstyrrer menighedens andagt og præsten, når han står foran alteret. Straks efter gudstjenesten skal lærerne afstraffe urostiftere.

Skolegangens resultater.

I skolen undervistes der i *læsning, regning, skrivning og religion*. Latin lærte kun et fåtal, der agtede at studere. Det plattyske undervisningssprog var nu afløst af det *højtyske*, men dette har ikke gjort skolegangen lettere eller mere udbyttebringende for de dansktalende børn. Undervisningen af to lærere i samme skolestue har naturligvis heller ikke bidraget til at højne udbyttet af skolegangen; megen tid er også blevet spildt ved, at drengene har skullet medvirke ved *begravelser* som sangere sammen med diakonen, senere kanto-

ren. I hvert fald omkring 1600 har udbyttet af skolegangen været ringe.

Når det i Claus Møllers krønike oplyses, at *Hans Magnussen* blev udnævnt til borgmester i 1632, fordi han var den eneste i rådet, som både kunne læse og skrive, har dette vel nok sin rigtighed. Ved kommissionsundersøgelserne i anledning af uregelmæssigheder i byregnskaberne foretog man 1638 en undersøgelse af de implicerede *råd-mænds skolekundskaber* og heraf fremgik, at to hverken kunne læse eller skrive, en kunne ikke regne og skrive, en har kunnet underskrive regnskaberne og om en fraværende og en døds færdigheder gives ingen oplysninger. Af 4-mandsudvalget har kun den ene kunnet læse og skrive. Fire andre borgere, der på borgerskabets vegne har overværet regnskabsaflæggelsen, synes derimod alle at have kunnet skrive, læse og regne. Når det stod så dårligt til med læse- og skrivefærdighederne blandt byens vise fædre og overklasse, må forholdene have været betydelig værre for den jævne borgers vedkommende. Langt den overvejende part af byens befolkning har i denne periode været *analfabeter*, men naturligvis kan provst Hübschmanns skoleinstrukser have bidraget noget til, at drengene i hans embedsperiode har lært mere, end deres fædre gjorde.

Der foreligger ikke oplysninger om, hvor mange drenge der er blevet undervist i *latin*, men der træffes kun ganske få *studenter fra Åbenrå* og omegn ved de tyske universiteter i 1500- og 1600-årene og ved Københavns universitet kun et par i 1590'erne. Hovedparten af disse studerende har vel nok fået i hvert fald den første undervisning i *latin* og forberedelse til universitetsstudierne ved den lille latinskole i Åbenrå, men reglen har været, at de, inden de lod sig indskrive ved universitetet, har søgt at dygtiggøre sig ved andre, større og bedre latinskoler. *Rostock* var så absolut det foretrukne af de tyske universiteter gennem hele perioden, kun nogle enkelte lod sig i periodens sidste halvdel immatrikulere ved andre universiteter, *Wittenberg*, *Königsberg* og *Jena*. Som Åbenrå modtog tyskuddannede præster og andre embedsmænd, således lod man også byens egne sønner få en tysk uddannelse.

De fattige og syge

Fattigforsorgen.

I middelalderen havde kirken i stor udstrækning taget sig af de fattiges og syges underhold og pleje, men inddragelsen af kirkens

gods og formue ved reformationen medførte, at den ikke længere var i stand til at løse disse humanitære opgaver. I social henseende betød *reformationen* derfor et *tilbageskridt*. I Åbenrå nedlagdes Skt. Jørgensgård som spedalskhedshospital, og den sociale forsorg, som byens katolske præstesamfund, marianerne udøvede, standsede også. De beløb, de lutherske præster og deres menighed indsamlede i fattigbøssen, og de summer, der årligt kunne afses fra kærner- og byregnskabets overskud, blev kun en ringe erstatning for middelalderens sociale forsorg. Det blev *strengt* at være *fattig* og nødlidende. Som et eksempel på, hvor lidet medfølelse man kunne være overfor medskabningers ulykke, kan nævnes, at provst Hübschmann i sin kirkebog anfører, at den 26. februar 1642 døde en sindssyg mand. I vinterkulde og østenstorm var han gået nøgen omkring i gaderne, indtil han faldt død om i Ramshered. Provsten retter i den anledning stærke bebrejdelser mod borgmester Hans Magnussen for, at han ikke havde ladet folk tage vare på dette stakkels menneske. Men har provsten selv ulejliget sig for at bringe hjælp til den sindssyge?

Medens hjælpen fra det offentlige, fra byens styre og kirken, i lang tid var ringe, må det ikke overses, at der inden for håndværkerlavene ydedes en betydelig *gensidig hjælp* til lavbrødre og deres familiemedlemmer, der var kommet i nød. Mange er også blevet hjulpet ved privat godgørenhed, men herved fremmedes *tiggeriet*. Det blev derfor også nødvendigt, at byen fik sig en *fattigfoged*, der kunne holde øje med de fattige og tage vare på, at tiggeriet ikke tog et alt for voldsomt omfang. Når nøden som følge af dyrtid blev særlig stor, måtte det offentlige dog træde hjælpende til. I 1624 måtte man således udpege 8 borgere til at bage brød til de fattige, da disse ikke selv kunne skaffe sig brødkorn til bagning.

En virkelig hjælp kunne dog kun bringes de dårligst stillede blandt de gamle og fattige ved oprettelsen af *fattighuse* eller -stiftelser, og den første stiftelse synes at være blevet indrettet af den initiativrige borgmester *Jens Hansen* omkring 1625. Men denne første stiftelse har åbenbart været ganske utilstrækkelig til at dække behovet, og amtsforvalter *Joachim Danckwerth* arbejdede derfor fra slutningen af 1630'erne for oprettelsen af yderligere et fattighus. Hvornår dette hus er rejst, står ikke helt klart, men det er vel nok sket ca. 1640, idet Joachim Danckwerth 1641 forflyttedes til Husum som borgmester. Nogle år senere, den 6. december 1652, skænkede han de årlige renter, 24 rdlr., af en kapital på 400 rdlr. til det af

ham og hans hustru byggede fattighus i Åbenrå. Senere viste det sig iøvrigt vanskeligt at få disse renter betalt. De to små stiftelser, der senere er sluttet sammen med den *Leistmann'ske*, formåede dog næppe at dække behovet. Det var og blev en ond tid at være fattig og syg i.

Pest og andre epidemier.

De smitsomme sygdomme, hvad enten det nu drejede sig om tyfus, kopper, skarlagensfeber, difteri eller syfilis, hærgede med mellemrum byen og tyndede ofte svært ud blandt dens indbyggere. Især børnene og de unge gik det udover, spædbørnsdødeligheden var forfærdende stor. Hvilke smitsomme sygdomme, det drejede sig om, kan ikke altid siges. I almindelighed brugtes benævnelsen *pest* om de smitsomme soter. Det er tilfældet i 1582, da mange af byens indbyggere flygtede ud i de omkringliggende skove for at sikre sig mod at blive smittede, og i 1629, da de kejserlige soldater bragte smitten til byen. Omendskønt borgerne også da i stort tal flygtede ud i skovene, døde dog nogle hundreder. Man var altså klar over, at sygdommen spredtes fra mand til mand ved smitte, og afspærrings- og karantæneforanstaltninger var da også det eneste virkelige middel, man kendte, til bekæmpelsen. Da der 1619 grasserede en pestlignende sygdom i Rise, forkyndtes på bytinget, at ingen af byens borgere måtte handle med beboerne fra Rise eller modtage dem i deres huse. Forbrød borgerne sig mod disse bestemmelser, ville de blive idømt alvorlig straf, medens folk fra Rise, der blev påtruffet i byen, med slag skulle uddrives af denne.

Dog nu og da, især i provst Hübschmanns tid, får man oplysninger om sygdommens art. Der dør mange børn af *børnekopper*, 1649 alene ca. 20, og 1653 bragte en officer ved navn Hans Carstensen, der havde gjort tjeneste hos Ulrik Chr. Gyldenløve, *sprinkelsygdommen*, d. v. s. tyfus, med sig på et besøg i sin fødeby. I løbet af et halvt års tid døde derefter 49, mest børn og unge mennesker, af sygdommen. Provst Hübschmann noterer i den anledning i sin kære kirkebog, at døden, der af åbenråerne kaldes »Schramsfull«, går omkring i gaderne i en gammel hests skikkelse og standser op ved de huse, hvor der skal dø folk af pest eller anden sygdom. »O Dorheit der Apenrader«.

Karl Gustav-krigenes gennemmarcher og indkvarteringer førte *nye epidemier* med sig, og det synes som om en lille trediedel af byens indbyggere i sidste halvdel af 1650'erne er bukket under for

pestsygdomme. Indbyggerantallet gik ned fra ca. 1750 i 1640'erne og 1650'erne til ca. 1200 i 1660'erne. Hvor uhyggeligt pesten kunne grassere fremgår iøvrigt af en oplysning om, at den 28. januar 1658 blev der fra Åbenrå på en dag kørt ikke mindre end 7 læs syge svenske, engelske soldater til Sjølund-lejren ved Kolding, og i oktober 1659 blev 5 døde fra Kilegård kørt til kirkegården uden kiste. Overfor de epidemiske sygdomme var der ikke meget at stille op. Man kunne afspærre og isolere og iøvrigt afvente en uafvendelig skæbne. Almindelig *personlig hygiejne*, der i hvert fald kunne have virket hæmmende på en del af epidemierne, var et så godt som ukendt begreb, og kloge mænds og koners råd nyttede her lige så lidt, som præsters formaninger mod at afholde sig fra usædelighed hindrede udbredelsen af kønssygdomme, hvoraf især den *franske syge*. syfilis. krævede sine ofre.

Barberer og kirurger.

Der har i Åbenrå som andet steds på den tid været kloge koner og mænd, derimod endnu ikke rigtige, fastboende læger. Med usikre mellemrum kom *omrejsende læger* til byen, men kunne en syg ikke afvente en sådans ankomst, måtte han rejse udenbys for at blive behandlet for sin sygdom. Det gjorde f. eks. Hans Nissen 1647. Han tog til Løgumkloster, men døde under kuren der. Til sårbehandling og mindre operationer måtte man i almindelighed ty til *barberer* eller *kirurger*, som de også kaldtes. I tiden indtil 1614 var der en eller to barberer i byen, men nævnte år fik *Jørgen Detlefsen privilegium* på udøvelsen af sit håndværk i byen. Han fik eneret på at foretage den første behandling og forbindelse af tilskadekomne mod til gengæld at anmelde alle voldshandlinger, som han i sin praksis fik kendskab til, således at voldsmændene kunne idømmes en for-tjent bøde, hvoraf en ikke ubetydelig andel havnede i den hertuge-lige kasse.

Barbererne lærte deres fag som et almindeligt håndværk, men desuden havde adskillige af dem udvidet deres kundskaber i kirur-gien ved som *feltskærere* at følge hærene. Dette må have været til-fældet med Jørgen Detlefsen, der i sin ansøgning til hertugen om privilegiet anførte, at han havde lært »udenlands i andre fremmede lande og nationer«. Jørgen Detlefsen eller Jørgen Balber, som han også kaldtes, nød sit privilegium som eneste barber og kirurg i Åbenrå i omkring 30 år. I 1640'erne er der også andre barberer, den ene var Jørgen Detlefsens søn, der vel har passet faderens forret-

ning på hans gamle dage, en anden formentlig hans svigersøn. Barberens eller kirurgens arbejde bestod ikke blot i ambulantly behandling af sårede. I hans hus kunne mere alvorligt tilskadekomne og måske også andre syge få ophold og pleje i kortere eller længere tid, og kuren kunne omfatte medicinsk behandling ved indgivelse af drikke eller andre medikamenter.

Byens første apoteker.

Det kan dog næppe have været barberens behov for eller ordination af medicin, der var årsagen til, at byen 1643 fik sin første privilegerede *apoteker*, idet barbererne også herefter fik ret til at sælge medikamenter til de patienter, de havde under behandling. Byens første privilegerede apoteker hed *Jørgen Kahle*, og det ser ud til, at de stedlige autoriteter, amtmanden indbefattet, stærkt er gået ind for, at han fik privilegiet, der ikke blot indeholdt bestemmelser om eneret på salg af egentlige medikamenter, men også på salg af krydderier. Desuden fik han ret, men ikke eneret, til at sælge rhinskvin og andre vine, samt fremmed øl; dog skulle han mod sin vilje ikke besværes med siddende gæster, fordi sådant i almindelighed var meget skadeligt for apotekerne og til stor ulempe for tilberedelsen af medikamenterne. Dette forbehold måtte ikke senere bebrejdes ham. For yderligere at gøre stillingen som apoteker i den lille by så tiltrækkende som muligt, blev han fritaget for alle skatter og indkvarteringsudgifter, ligesom han fik ret til at indføre de egentlige apotekerverer told- og licensfri. Men selv disse store begunstigelser var ikke nok til, at *Jørgen Kahle* kunne eksistere som apoteker i Åbenrå. Krigsbegivenhederne 1643—45 var medvirkende herved, idet han endnu, inden han havde begyndt sin virksomhed, blev frarøvet en stor beholdning af krydderier og medicin af fjenden. Endvidere viste det sig, at fire kræmmere ikke ville respektere hans eneret på salg af krydderier, og selv store bøder kunne ikke standse denne ulovlige handel. Han forlod derfor lige så stille byen og rejste til København, hvor han under en pestepidemi i begyndelsen af 1650-erne, medens lægerne der var bortrejste, hjalp borgerne »med alle slags tjenlige midler, og mange inficerede var derved med Guds hjælp blevet helbredede«. Der gik derefter nogle år, inden *Åbenrå i Timotheus Zimmermann* påny fik en apoteker.

Bybillede, befolkning og dagligt liv

Byens grænse flyttes mod syd.

I årene omkring 1560 gennemførtes en mindre omlægning af byens grænser. Anledningen hertil var oprettelsen af den hertugelige teglgård på Klinkbjerg, på skellet mellem byen og Kolstrup. Her havde oprindeligt det gamle rettersted ligget, men det måtte nu flyttes til »et bjerg« syd for byen, formentlig det såkaldte Kapelbjerg, som derefter fik navnet ændret til Galgebjerget. Samtidig indlemmedes under byjurisdiktionen nogle mellem byen og Galgebjerget beliggende kålgårde, nu gaden Sønderport.

Der opstod senere uenighed mellem byen og amtet om mageskiftet, men både 1609 og 1625 opretholdt byen sine krav på jurisdiktionen over Galgebjergs-området, medens der var mere tvivl om teglgården på Klinkbjerg. Det var denne usikkerhed, der førte til den skæbnesvangre strid mellem borgmester Claus Esmarch og hans senere banemand, teglgårdsforpagter Jørgen Skytte.

Galgebjerget eller Kapelbjerget med omliggende kålhaver led senere stor skade under oversvømmelser. Meget jord blev skyllet væk, og endvidere blev der ved anlæggelsen af vejen mellem Brundlund og ladegården, den senere Hjelmalle, anvendt meget fyld fra Galgebjergets nordside. Allerede omkring 1600 har det været udslettet.

Byen vokser.

Ved udgangen af middelalderen er byens *indbyggertal* anslået til godt 600. De voldsomme begivenheder i 1523 har nok reduceret antallet en del, men den forholdsvis rolige udvikling i 1500-årene har medført en betydelig befolkningsfremgang, i hvert fald var der omkring 1640 ca. 1750 mennesker i byen — trods brandkatastrofer og den alvorlige pestepidemi 1629. Krigsbegivenheder og pest reducerede i 1650'erne atter befolkningstallet, og i 1660'erne var der kun ca. 1200 indbyggere, måske lidt mere.

Siden middelalderen er befolkningen altså blevet fordoblet og der er blevet bygget *mange ny huse*. Udvidelserne fandt først og fremmest sted mod nord ad *Ramsherred*, hvor den fattigste del af befolkningen boede. I 1500-årene nåede man allerede her frem til Nørretorv og 1659 var bebyggelsen helt fremme ved Kilegård. *Klinkbjerg*, der i 1640 var en sidegade til Ramsherred, var dengang stort set udbygget med huse på begge sider af gaden, og *Nygade* var bebygget på østsiden, medens der på *Nybro* var nogle huse på vestsiden, hvor

det senere eddikebryggeri blev placeret. *Slotsgade* lå i overvejende grad på amtsjurisdiktionens område, og var udbygget til mølledammen. Men iøvrigt var bybilledet og gadenettet vel, som det kendtes ved middelalderens udgang. Byen har i denne periode været omgivet af et *plankeværk* eller et hegn af anden art, da det ellers ville have været meningsløst under Kejserkrigen at anbringe slagbomme ved alle indfaldsveje. Selv på *skibbroen* må der have været et beskyttende plankeværk, da der også her under Kejserkrigen anbragtes en slagbom.

Byens huse.

Ligesom i andre sønderjyske byer lå husene i Åbenrå i almindelighed med *gavlene ud mod gaden*, men der fandtes dog også i ældre tid en del *langhuse*, d. v. s. huse med langsiden vendt mod gaden. Gavlhusbebyggelsen medførte, at mange flere af byens borgere kunne komme til at bo ud til hovedgaderne, end tilfældet ville have været ved anvendelsen af langhuse. Mellem gavlhusene var der ofte smalle smøger eller gyder, og hvor man byggede flere huse bag ved hinanden på de lange byggegrunde, gjorde man de indre smalere end gadehuset for at få lidt gårdsplads. Bebyggelsen kunne afsluttes med et tværhus inderst på grunden. I 1500-årene har *bulhusene* formentlig endnu været dominerende. De var helt bygget af træ med svære, lodrette egestolper som bærende led, og mellem disse stolper anbragtes i riller de ca. 5 cm tykke bulfjæle, der udgjorde husets vægge. Mange af de huse, der brændte 1576, har vel været bulhuse, men de er næppe efter branden blevet genopført som sådanne, for allerede i middelalderen var man begyndt at bygge bindingsværkshuse, der ikke krævede nær så meget træ, og op imod 1600-årene var bindingsværkshusene dominerende. Brandene i 1600-årene tyndede yderligere ud i bulhusene, men enkelte er dog blevet genopført. Længe har en forholdsvis betydelig del af stald- og ladebygningerne været af træ, og så sent som 1910 fandtes endnu i Åbenrå en halv snes bulhuse, næsten alle i to etager. I dag er der kun rester af to bulhuse, der dog er af yngre datum.

Bindingsværkshusene er stort set bygget efter samme princip som bulhusene. Svære stolper udgør den bærende konstruktion, herimellem er der tværbjælker, og felterne mellem stolperne og tværbjælkerne er blot udfyldt med mursten eller lerklining i stedet for fjæle. Også af bindingsværk er der i dag bevaret meget lidt i Åbenrå, dels er meget ødelagt ved brand, og dels har det fattige, lille Åbenrå ikke

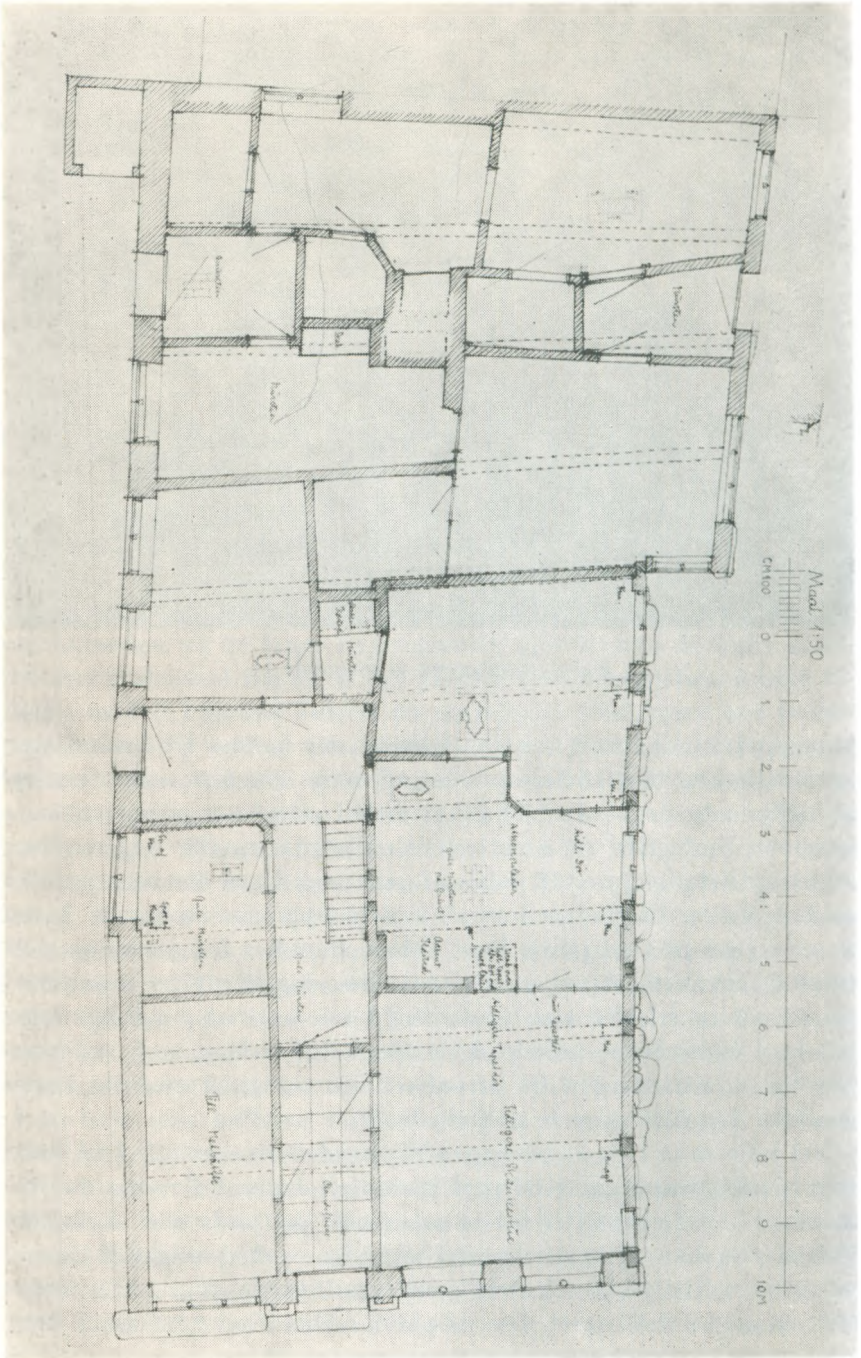

Bulhus. Bagbygning til Storegade 11.

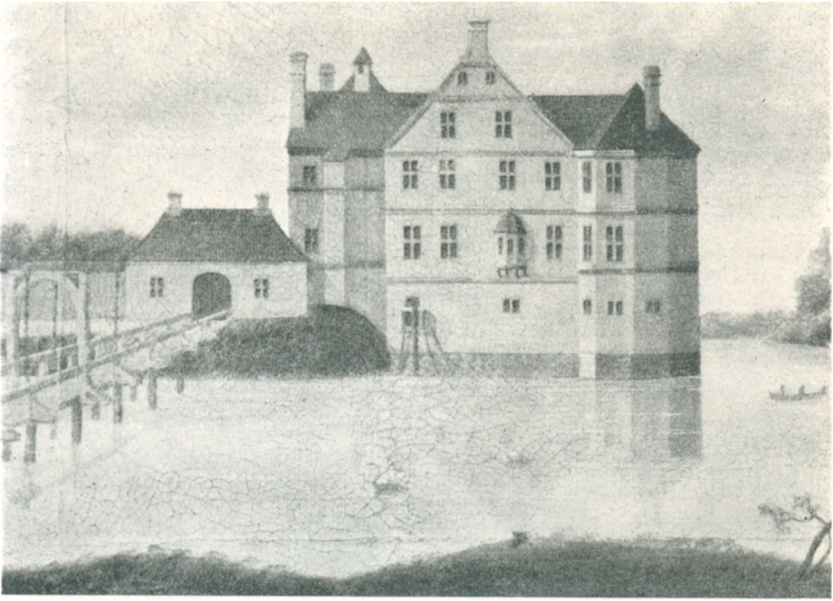
kunnet skabe de store købmandsgårde, der kendes fra andre byer, og som senere slægter har forstået at værne om. Fra anden halvdel af 1500-årene er bevaret bindingsværk i østgavlen på en enetages ejendom, Storegade 11, men senere ombygninger har dog medført, at det oprindelige præg til dels er forsvundet. Også den senere under navnet *Mutter Stallboms* hus så kendte bygning, Storegade 2, der nu er flyttet til Den gamle By i Århus, stammer fra denne periode. Bindingsværksgavlen ud mod gaden blev dog her 1738 erstattet af en murstensgavl. De store træmængder i bul- og bindingsværkshusene i forbindelse med det let antændelige stråtag, som var fremherskende, var årsagen til, at enhver uforsigtighed med ild kunne medføre den helt store brandkatastrofe.

Vel ville man i dag vist sige, at byen med sine mange små huse, hvis bindingsværksgavle ud mod gaden på denne tid endnu må formodes at have været fri for skæmmende lag puds eller kalk, har haft et vist skær af hygge og idyl over sig, — men alligevel. Husene var ofte overbefolket i en uhyggelig grad, kolde, fugtige og mørke har mange af dem været, den tids helligforhold har i høj grad været sygdomsfremmende.

Grundplan af Mutter Stallboms hus, Storegade 2. Opmålt af arkitekt H. H. Elmquist 1936.

Brundlund slot, som det må have set ud efter ombygningerne 1605 og 1652--53.
Udsnit af maleri af H. H. Eegberg 1750.

Brundlund slot.

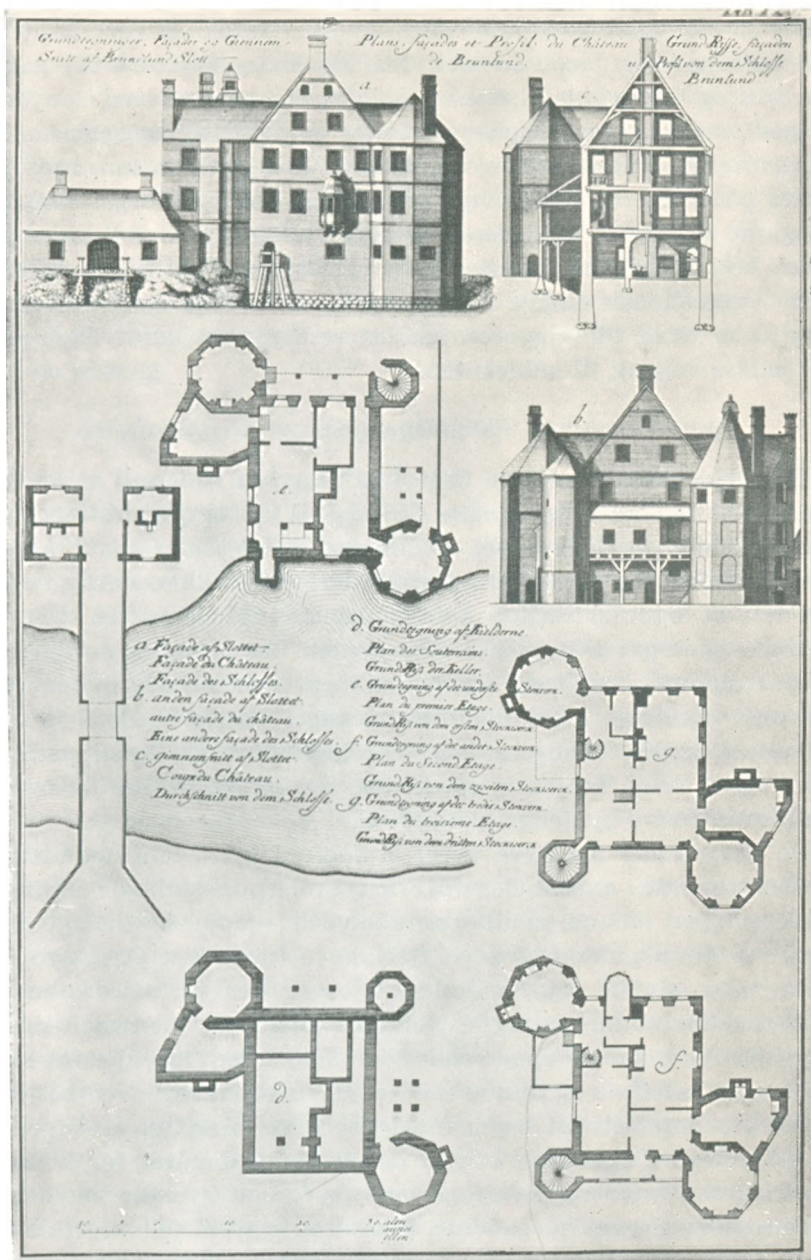
Den betydeligste af de verdslige bygninger var Brundlund slot, hvor amtmanden havde sin bolig, og hvor hertugen tog ophold, når han var på gennemrejse eller inspicerede sit amt og sin by. Selv om der i 1600-tallets krige anlagdes forskellige *forsvarsværker* omkring slottet, havde det dog forlængst mistet sin betydning som egentlig fæstning. Dette kom ved ombygninger og på anden måde til at præge hele anlægget på slotsholmen. *Avlsbygningerne* flyttedes i sidste halvdel af 1500-tallet et par hundrede meter mod vest, og på selve *holmen* stod derefter foruden slottet kun et par økonomibygninger og en kontorbygning. I slutningen af 1500-årene var slottet ret forfaldent, og der byggedes og repareredes jævnlgt på det. Den venstre runddel opførtes 1581, og 1589 lod den nytiltrådte amtmand Kaj Rantzau udføre omfattende *reparationer* og ombygninger både på selve slottet og i ladegården. Taget på slottet var så utæt, at man ikke kunne »sidde tørt«, og det måtte derfor underkastes en grundig reparation. Samtidig blev der i slottet indrettet et nyt køkken, der ad en vindeltrappe fik forbindelse til en nyudgravet kælder.

Også de ydre anlæg var meget forfaldne, og 1592 byggede man derfor såvel en ny vindebro som et nyt porthus, der lidt vest for det nuværende porthus hang ud over slotsgraven. Kun nogle få år efter var slottet igen så forfaldent, at det i 1597 måtte underkastes en ny bekostelig reparation. I de følgende år arbejdedes der igen på udenværkerne. Frederik Ahlefeldt flyttede 1598, umiddelbart efter sin tiltræden som amtmand, materialerne fra beboelseshuset og en lade på den nedlagte lille ladegård, Ornum ved Varnæs, til Brundlund, og heraf opførtes ved slottet et hus indeholdende 5 gemakker og kamre, nemlig et kancellikammer, en borgestue, en skrivestue, amtskriverens kammer, vel hans kontor, og endnu et lille gemak. Den nye kontorbygning, der først blev nedrevet så sent som 1934, havde to grundmurede gavle, brandmur på den østre langside og var tækket med teglsten. I Frederik Ahlefeldts amtmandstid opførtes endvidere et nyt fangetårn og et kammer til fodknægten og portneren. Arbejdet udførtes af ingen ringere end bygmester *Peter de Castella*, hvis navn er kendt fra større bygningsarbejder i Sønderborg.

Disse bestandige reparationer og ombygninger hindrede dog ikke, at slottet stadig forfaldt mere og mere, og amtmand *Clement Gadendorp*, der skildres som en fin og lærd adelsmand, måtte derfor straks ved sin embedstiltræden 1605 igen sende bud efter Peter de Castella. Slottet blev underkastet et grundigt *eftersyn*, og det konstateredes herved, at træværket var så råddent, at bygningerne under en storm let kunne falde sammen. Man må her dog sikkert kun have tænkt på tagkonstruktionen og måske etageadskillelserne, da selve den middelalderlige bygning var af grundmur. Man måtte gå radikalt til værks, men det er dog stærkt overdrevet, når Claus Møller i sin krønike beretter, at Gadendorp lod slottet nedrive og opføre af ny. Den grundige restaurering, der var tale om, omfattede først og fremmest en hel ny tagrejsning og endvidere byggedes der om inde og ude. Omkostningerne herved beløb sig ialt til 924 rdlr. 30 sk., en meget betydelig sum. Af dette restaurerede slot haves der fra midten af 1700-årene billeder, der viser, at bygningen har haft et helt renæssanceagtigt præg med kraftige udvendige gesimbsbånd mellem etagerne, med store firkantede vinduer, placerede i fast orden og med fastformede, forholdsvis stejle gavle og ret spidse afdækninger på hjørnetårnene, der kun ragede lidt op over taget. I alt væsentligt har slottet stået i denne skikkelse indtil ombygningen i begyndelsen af 1800-årene under professor C. F. Hansens ledelse.

Under krigene befæstedes slottet med et solidt *plankeværk*, men

Brundlund slot. Facader, snit og grundplaner, 1749.

ellers foretog man først påny større byggearbejder i årene 1652—53, da tømremester Jacob Arnoldt fra Flensborg nedbrød det gamle porthus og den gamle vindebro. I stedet for opførte han et nyt to-etages *porthus* i forlængelse af slottet mod øst og byggede en ny *vindebro*, belagt med solide egeplanker. Såvel porthus som bro byggedes på et fundament af nye pæle bragt hid fra Norge. Omkostningerne ved dette omfattende byggeri beløb sig til lidt over 600 rdlr., heri indbefattet betalingen for en tønde øl til håndværkerne ved byggeriets afslutning. I byggesummen er dog også medregnet udgifterne til en lille slagbro over den vestlige grav, ad hvilken man fik lettere adgang til ladegården.

Stadshygijne.

Hovedparten af borgerne drev landbrug ved siden af deres bynæring, hvilket naturligvis satte sit præg på by- og gadebilledet. Der fandtes inden for byområdet møddinger, stalde, lader og *kornhjælme*. De sidste var man fra myndighedernes side ikke særlig begejstrede for, og magistraten befalede dem 1619 afskaffet. De var brandfarlige og har vel heller ikke pyntet. Det samme gjorde heller ikke de mange *pindehegn*, der var anbragt mellem husgrundene. De var også på anden måde uhensigtsmæssige, idet forbrydere og urostiftere let under forfølgelse kunne springe over dem og slippe bort. Borgmester Jens Hansen krævede dem derfor 1623 afskaffet og erstattet med mere pyntelige plankeværk.

De fleste gader må have været *brolagte*, i hvert fald nødtørftigt, idet der berettes om, at der 1613 var brolægningssarbejde i gang i Gildegade, og når en så lille og ubetydelig gade blev belagt med sten, må hovedgaderne givetvis også have været det. Også syd for byen var et stykke vej, Sønderbro, brolagt. Der var således en vis mulighed for at kunne færdes tørskoet udendørs, men man måtte tage sig i vare for de åbne rendestene, hvori der flød ajle fra staldene, alskens affald og uhumskheder. Magistraten søgte ved bestemmelser og idømmelse af bøder for de groveste forseelser at sørge for en vis *renlighed* i gaderne. I hvert fald to gange om året, før årsmarkederne, skulle husejerne drage omsorg for, at kreatur- og hestegødning blev fjernet fra gaderne. Man drog også til felts mod de latriner eller »*hemmeligheder*«, der var bygget for langt ud på gaden. En borger i Slotsgade idømtes således i 1616 en bøde på ikke mindre end 8 rdlr., fordi han havde nægtet at flytte sin »*hemmelighed*«, hvorfra der var afløb direkte ud på gaden, og hvorfra der udsend-

tes en ulidelig stank. Især var magistraten også ivrig for at få *snavset fjernet* fra gaderne, når man ventede hertugen på besøg. Det var dog langt fra alle, der var så »fine« på det, at de havde indrettet sig med en »hemmelighed«, i hvert fald er den ikke altid blevet benyttet. Som en helt dagligdags ting berettes under en vidneafhøring, at en mand besørgede et nødvendigt ærinde foran sin husdør. Efter mørkets frembrud — gadebelysning var ukendt — har det ikke været lige behageligt at færdes på gaden, og det har vel heller ikke kunnet undgås, at drikkevandet i de *offentlige brønde*, hvoraf der i hvert fald var placeret en foran rådhuset og en på Store Torv, har fået en bismag.

Befolkningens sociale og nationale sammensætning.

Godt en fjerdedel af byens knap 300 husstande hørte 1640 til *indersteklasse*n, der boede til leje hos andre. Denne gruppe var byens socialt dårligst stillede og havde ikke borgerret. En part af indersterne har levet af tilfældigt arbejde, andre var småhåndværkere uden for lavene som f. eks. skoflikkere, en del har været fiskere, og endelig har nogle gamle udslidte mennesker, der måtte leve af en kummerlig fattigunderstøttelse og andres barmhjertighedsgerninger, hørt til denne gruppe. Af den *husejende befolkning* udgjorde håndværkerne sikkert den talrigeste gruppe, og derefter fulgte købmændene, der var byens højeste sociale lag, når bortses fra den ret fåtallige embedsmandsstand. I 1500-årene havde også enkelte adelige huse i byen.

Navne i bevarede skatteregistre viser, at langt den overvejende part af skatteyderne havde almindelige *-sen navne*, nogle anføres med fornavn + stednavn, som angiver, hvorfra de eller deres slægt stammede, f. eks. Vollerup, Bomskov, Felsted, Høgebjerg, Fynbo, og atter andre anføres med fornavn + erhvervsbetegnelse som f. eks. væver, klejnsmed, snedker. Blandt disse sidste kan en del være indvandrede syd fra, men fornavnene tyder i almindelighed ikke herpå. Kun ganske få faste slægtsnavne som Preen, Struck og Korff fortæller, at her er tale om slægter af *tysk oprindelse*. Sammenlignet med andre sønderjyske byer synes den tyske islæt i tiden indtil 1660 at have været forsvindende, hvilket utvivlsomt hænger sammen med byens ringe størrelse og små erhvervsmuligheder. Det har ikke været fristende for tyske håndværkere og købmænd at slå sig ned her.

På baggrund heraf ser det desto mærkeligere ud, at byens *officielle sprog* var *tysk*. Retsprotokollerne førtes på nedertysk indtil

1616, derefter på højtysk, medens kirkesproget var nedertysk i hele provst Hübschmanns tid, når bortses fra diakonens danske froprædikener. Kun ganske undtagelsesvist prædikede provsten ved begravelser på højtysk. Drengene lærte nødtørftigt i skolen at forstå tysk, men pigerne har vel næppe lært så meget, at de har kunnet overvære provstens tyske søndagsprædikener med større udbytte. Befolkningens sprog var dansk, og det ses da også, at enkelte har vendt sig mod det for dem uforståelige tyske sprog ved at kræve private dokumenter som skøder affattet på dansk.

Umådeholdent drikkeri.

Provst Hübschmann korsrer sig i sin kirkebog over sin menigheds drikfældighed og umoral — ikke uden grund. Der levedes i Åbenrå i 1500- og 1600-årene et hårdt liv. Renæssancens livslyst og livshunger medførte udskejelser og tåbeligheder, som man ville anse for opspind, hvis ikke kilderne enstemmigt berettede derom. Der blev *drukket tæt* af småfolk såvel som af byens højeste sociale lag. Har det nu og da knebet lidt med at sælge *Kückelhahn*-øllet udenbys, var der god afsætning for det indenbys; det var ikke uden grund, folk værnede om deres humlehaver, der leverede et vigtigt råstof til ølbrygningen. Der blev drukket *øl* ved familiefester, ved lavssammenkomster, ved aflæggelsen af byens og kirkens regnskaber, ved rådmandsgilder og på tingdage, der blev drukket dagligt, drukket uden mådehold, og adskillige drak sig ihjel. Det usandsynligt store ølforbrug må delvis tilskrives den kendsgerning, at man endnu ikke kendte the og kaffe, og at der måtte betydelige mængder af drikke til at skylle den megen saltmad ned, der var daglig kost.

Hvor udbredt drikkeriet var, giver politivedtægten af 1613 måske det bedste udtryk for. Det siges bl. a. heri, at nogle af borgerskabet lige så vel som andre møder *drukne på bytinget*, hvor de opfører sig støjende og uforskammet. De berusede blander sig i andre folks sager og irriterer andre gode folk med vidtløftighed, hvoraf ofte opstår stor ulejlighed. Det forordnedes derfor, at man skulle møde ædru for retten og opføre sig kristeligt og ærbart der. De, der herefter mødte drukne på bytinget, ville blive idømt en bøde, og hjalp dette ikke, skulle den eller de tøjlesløse straks indsættes i arresten.

I bestemmelser fra 1617 siges yderligere, at byfogden skal sørge for, at bytinget begynder tidligt på dagen, for at parterne kan møde ædru og for at tinget kan være afsluttet kl. 10 eller 11. Af politivedtægten fra 1613 fremgår det endvidere, at mange *kroværter* holdt

udskænkning af øl og brændevin hele *natten*, hvorved deres naboer og andre gode folk blev forstyrret i deres nattesøvn. Det blev derfor endnu engang alvorligt forbudt at udskænke for det ryggesløse tyende, som ved nattetide løb fra den ene kro, til den anden, og som ofte skreg og lavede ufred på gaden. Tidligere udstedte forbud mod udskænkning i kirketiden blev indskærpet. Overtrædes disse bestemmelser af kroværterne, medfører det bøder på tre mk. til by og hertug, og de, der ved skrig og slag i stenbroen forstyrrede natterfreden, skulle af bytjeneren bringes i arresten, hvorefter der skulle ske retslig forfølgelse.

Råben, *larmen og slagsmål* ved nattetid har været en meget hyppig foreteelse. Og det har ikke blot været ryggesløst tyende, der har været ophavsmænd dertil. Allerede i en hertugelig forordning af 1600 nævnes således, at såvel adels- som andre standspersoner foretager udskejelser i Åbenrå. Både om dagen og om natten forefalder hyppigt *skyderi*, overfald på vægtere og rudeknusninger, hvorved ikke blot Gud fortørnes, men også ærlige borgere bliver forurologgede, og, hvad måske værre var, andre letsindige og tyende kunne muligvis smittes af disse udskejelser. Hertug Johan Adolf befalede derfor borgmester, råd og det menige borgerskab under trusel om bortfald af privilegier, at ifald nogen, han være af adelstand, hoftjener eller af anden stand, forøvede *optøjer* i Åbenrå, så skulle han straks efter forbrydelsens art enten bindes eller sættes i fængsel, og der skulle ufortøvet rejses sag imod ham efter byens ret og sædvane. Skulle det ske, at sådanne tøjlesløse med magt modsatte sig arrestation, og vægterne ikke var stærke nok til at bringe dem i arresten, skulle der straks slås alarm med stormklokken, og alle borgere var da under trusel om straf pligtige til at møde med deres våben og være behjælpelige med at få urostifterne anbragt bag lås og slå.

Slagsmål og optøjer.

Når øllet går ind, går forstanden ud. Meget ofte synes forstanden helt at have manglet. Bøderegistre, retsprotokoller og retsakter melder om optøjer og *slagsmål* i en uendelighed. Politivedtægt og hertugelige forordninger havde kun ringe eller ingen virkning. 1621 måtte således ikke mindre end 50 af den lille bys beboere betale bøder for slagsmål og optøjer, og udfaldene af disse slagsmål var ofte alvorlige *legemsbeskadigelser* eller *drab*, da det var almindeligt, at man gik bevæbnet med bøsse, spyd, økse eller sværd. Et til to drab om året som følge af fuldskab og gadespektakler var ikke usædvan-

ligt. Nogle af de værste spektakelmagere og bøller i de to første årtier af 1600-årene var ingen ringere end byfoged *Claus Årup* og den ligeledes socialt højt placerede tolder på Toldsted, *Christoffer Arnkiels* mange sønner. I brøderegistret for 1613 oplyses således, at Asmus og Hartich Arnkiel har afhugget en barbersvend to fingre, slået ham over halsen med et spyd og slået hans hoved blodig. Samme år sårede broderen Jacob en mand fra Holstebro på munden. Helt galt blev det dog 1615, da Asmus og Jacob Arnkiel en nat efter et drikkelag slog følge med byens to vægtere. Medens den ene af dem blæste i sit horn og den anden udråbte timeslaget, kom de to brødre i klammeri med dem på hjørnet af Slotsgade og Søndergade. Udfaldet af slagsmålet blev, at den ene af vægterne blev så maltrakteret af 10 sår, at han kort efter døde heraf. Brødrene var vel i og for sig lige gode om drabet og søgte derfor også begge ved flugt at unddrage sig straf, men de blev pågrebet. Jacob blev erklæret for at være drabsmanden, og han blev halshugget. Hans yngre brødre afskrækkedes dog ikke heraf, men fortsatte endnu mange år deres udskejelser i byen.

En anden slem fredsforstyrrer i byen var *Jep Helloth*. 1620 idømtes han gentagne gange bøder for udskejelser og vold under drukenskab. Hos Peter Kromand havde han og Peters Spillemand således tilladt sig, da kromanden og hans kone var gået i seng, at pisse ind gennem nøglehullet i krokonens nye kiste og ligeledes i et drikkebæger. Fornøjelsen takseredes til $\frac{1}{2}$ rdlr. i bøde til hver. Af mere graverende art var de optøjer, som amtsskriver *Peter Mouritzens* søn, Jasper, begik nytårsnat 1631. Med en stor skovøkse smadrede han først i Lytke Clausens hus døren mellem køkkenet og dørnset, og i den store dørnset slog han en fylding ud. Med i købet gik endvidere tre vinduer med 40 ruder i dørnset og 5 ruder i forstuen. En måneds tid senere maltrakterede Jasper sammen med skomager Jørgen Lousen i den grad en Jørgen Decker, så han af to mænd måtte bæres ind i sin faders hus. I 5 dage spyttede han blod, så han måtte under barbererens behandling. Det er dog værd at bemærke, at amtsskriveren ikke havde sønnen boende i sit hus og ikke ville have med sagen at gøre.

Også i kirken under gudstjenesten kunne der foregå ganske artige ting. Hans Klejnsmeds søn, Carsten, kom således 1640 fuld i kirke, hvor han råbte op og slog vinduesruder ud. Hans fader blev herover så vred, at han pludselig døde.

Provst Hübschmanns kamp mod det umådeholdne drikkeri blev

en kamp mod vejrmøller. Selv måtte han som provst deltage i familiefester, hvor øllet flød i stride strømme, og ofte blev han på grund af sin prædiken om mådehold direkte forulempet. Da han således 1637 ved et bryllup nægtede at skåle mere end en gang, kom han i heftig strid med byfoged Anders Iversen, der når lejlighed gaves, strøede om sig med en udsøgt samling af skældsord om provsten, med organist Nikolaj Thomsen, der gjorde mine til at slå løs på sin overordnede, og med en Jes Decker, der hældte provsten et glas øl ned ad ryggen. Lignende episoder blandt de fornemste kredse var ikke fremmede for provsten, og da borgmester Hans Magnussen engang havde overfuset provstinden på det groveste, håbede provsten, at han ville undskylde sig med, at han havde været fuld, men mod forventning bedyrede borgmesteren, at han ikke havde været mere fuld, end at han vidste, hvad han sagde og gjorde.

Men hvad enten borgmesteren i dette tilfælde har været fuld eller ej, foreligger der dog vidnesbyrd om, at også i ædru stand kunne en borgmester og en rådmand under udøvelse af deres embedspligter komme i *klammeri* med hinanden. Dette skete i hvert fald 1613, da borgmester Jens Lousen sammen med rådet afholdt en synsforretning over den forfaldne stenbro syd for byen. Jens Lousen lod her ophidselsen løbe af med sig og slog rådmand Iver Schrøder over den ene arm med en økse, så han styrtede til jorden og fik den ene fod af led. Man måtte køre den tilskadekomne hjem på en vogn, og han måtte holde sengen en tid lang. De to mænd blev dog nogen tid efter enige om at lade alt være glemt, mod at rådmanden fik en erstatning på 20 sletdaler. Men borgmesteren måtte dog samme år se sit navn figurere i bødelisten med en sum på 1 rdlr.

Det vanskelige 6. bud.

Kønslig omgang uden for ægteskabet var forbudt og strafbar, uanset om forholdet fik følger eller ej, men overtrædelserne af det gennem alle tider så vanskeligt overholdelige 6. bud blev vel ikke mindre af den grund. Det ligger i sagens natur, at det kun er de færreste forhold, der kom myndighederne for øre. I tilfælde af opdagelse måtte begge parter erlægge de såkaldte *lejermdålsbøder*, der alt efter formueomstændighederne kunne beløbe sig fra 2—6 rdlr., i særlige tilfælde dog endnu mere. Også de »for tidligt« i ægteskab fødte børn måtte der bødes for til de verdslige myndigheder, og i provst Hübschmanns tid måtte såvel gifte som ugifte syndere stå *offentlig bod* i kirken, forinden de igen kunne få adgang til nadve-

rens sakramente. Den kirkelige straf kunne derved ofte virke endnu strengere end den verdslige, og stor bitterhed vakt mod provstens hårdhændede hævde af de kirkelige forskrifter.

Sladder og personligt fjendskab kunne bringe mangan en agtværdig borger i ubehagelige situationer, thi myndighedernes undersøgelser og *offentlige afhøringer* på tinge kunne være meget nærgående. Laurids Jacobsen beklagede sig således 1610 over, at han påny havde fundet Hans Strågård i sengen hos sin søster, medens de drev utugt med hinanden, og 1611 angav Nis Hygendahl, at Jacob Clementsen en nat var kommet til hans dør og havde banket på. En Mette Michels var derefter stået op og havde lukket Jacob ind. Næste morgen havde han spurgt »Gamle Karen«, hvor Jacob Clementsen var, og hun havde svaret, at han om natten havde ligget hos Mette, men Nis havde ikke set det. Når han bedyrede, at han ikke havde set de elskende, skyldes det nok, at det også var strafbart at huse folk, der drev utugt. Dette måtte Andreas Raben således sande 1615, da han fik en bøde på en halv rigsdaler for at have herbergeret to personer, som havde sovet i samme seng. På baggrund af den strenge offentlige moral kan det derfor se lidt mærkeligt ud, at byen havde et bordel, »dat fruwenhus«, beliggende i Ramsherred, men en sådan institution hørte nu engang efter datidens opfattelse hjemme i et velordnet samfund. Selv provst Hübschmann nævner det uden anstød.

Honnet ambition.

Et karakteristisk træk i tiden var den honnette ambition, som også i Åbenrå gav sig udslag i en særlig *rangforordning*, hvori de enkelte befolkningsgrupper var placeret efter deres sociale betydning, og hvor der var fastsat regler for, hvorledes de enkelte befolkningsgrupper eller klasser skulle gå klædt, hvor mange gæster der måtte indbydes til barnedåb og bryllupper, hvor mange retter mad der måtte serveres for gæsterne o. s. v. Borgmester Jens Hansen skal have udstedt en sådan ny rangforordning, der dog ikke er bevaret. Men de almindelige bestemmelser, der kendes fra andre byer, var også gældende her, og derfor kan man f. eks. se, at der idømtes bøder for at gå med forbudt klædning, eller at der rejstes tiltale mod borgere, fordi de ved bryllupper havde gjort brug af trommer.

I Åbenrå synes den honnette ambition dog især at have givet sig udslag ved *placeringen i kirken*. Her havde hver familie efter fornemhed sin faste plads, der var noteret i et såkaldt *stolestaderegister*.

Det ældste åbenråske stolestaderegister stammer fra 1567, og et helt nyt blev udarbejdet 1648, da det gamle efterhånden havde givet anledning til en del klager og spektakler. Stolestaderne gik nemlig almindeligvis i arv, og ved generationsskifter kunne der let ske forskydninger i den sociale position og indbyrdes rangfølge. Især holdt kvinderne stærkt på rangfølgen, og det kom nu og da under gudstjenesten til højst dramatiske opgør mellem dem i kirken; 1618 ville Thyra Slibsgård således ikke tillade, at Margaretha Strauchs kom ind i kirkestolen til hende, hvilket medførte, at Margaretha på stedet gav Thyra et blåt øje, og at Sidsel Slibsgård udstødte et skrig. Alle tre blev idømt bøder. Det blev da også betragtet som en vanskelig og meget kompliceret opgave i 1648 at udarbejde et nyt stolestaderegister, der kunne tilgodese alle berettigede krav. Både provst, borgmester, råd, byfoged og kirkeværger måtte lægge deres hoveder i blød.

Begravelse.

Også ved begravelser betød den honnerte ambition en del. Dels for at hædre den afdøde, men i endnu højere grad for at hævde familiens renommé i det offentlige omdømme skulle begravelsen gerne være så prunkfuld som muligt; ofte ofredes der ganske betydelige summer for at få en afdød slægtning ført til det sidste hvilested. Der blev *ringet* med en, to, tre eller fire *klokker*, ofte flere dage i træk, og ved begravelserne medvirkede diakonen, senere kantoren med sine *skoledrenge*, der *sang* salmer. Også her var der forskellige grader og takster. Der var lig, der blev ført ind i kirken, og hvorover diakonen og hans drengekor sang tyske salmer, og atter andre, de helt fine lig, hvorover der blev sunget på latin. Som et yderligere supplement kunne der afbrændes røgelse i kirken ved kisten. Også præstens *ligtale* kunne for gode ord og betaling, navnlig det sidste, gradueres efter omstændighederne.

Mod en klækkelig betaling kunne man endelig blive *begravet* inde i kirken; folk som amtmand Bertram Sehested, byens præster, borgmester Claus Esmarch og amtsskriver Peter Mouritzen havde deres familiegravsteder i kirken og med dem mange andre af Åbenrås mere fremtrædende og velhavende borgere. Den store part af byens beboere fandt dog deres sidste hvilested på *kirkegården* syd for kirken; nord for denne begravedes *de uærlige*, rakkere, tyveknægte, selvmordere, syndere, der ikke havde stået offentlig bod og nogle af de henrettede. For de sidste var det en særlig, men til tider også ret

kostbar begunstivelse at blive begravet her frem for at blive hængende i galgen eller liggende på retterstedet; for de øvriges vedkommende var det vanærende at blive begravet på denne del af kirkegården uden klokkeanlæg og salmesang. Det var en ære for familien og standen, at deres døde blev *fulgt til graven* af et stort følge, og håndværkerlavens medlemmer var derfor forpligtede til at deltage i lavsbrødres begravelse. Beværtningen i den afdødes hjem efter begravelsen, gravøllet, kunne ofte udarte til rene drikkegilder.

Dåb og kirkegangskoner.

Dåben skulle gerne finde sted så hurtigt som muligt efter fødslen. Mødrene kunne derfor ikke være tilstede, men måtte da til gengæld 6 uger efter fødslen give møde ved højmessens som *kirkegangskoner*, og under udfoldelse af forskellige ritualer blev de budt velkommen i menigheden igen og velsignet. Men samtidig med kirkegangen skulle mødrene og deres nærmeste naboersker og veninder ofre til præsten. Da provst Hübschmann imidlertid havde foranlediget, at de store *koneforsamlinger* ved fødsler, barselsstuerne, blev afskaffet, blev de åbenråske kvinder fortørnet på ham og i stedet for at indfinde sig ved højmessens, mødte de nu op ved fromessen, og i stedet for provsten blev det diakonen, der modtog ofret. Provsten klagede derfor til hertugen og fik ham til 1638 at udstede befaling om, at kirkegangskonerne som forhen skulle indfinde sig ved højmesserne.

Oplivende stunder.

Megen plads har der i almindelighed ikke været i borgernes huse til afholdelse af større festligheder, og kroerne har heller ikke haft egentlige festlokaler. Derfor holdtes *bryllupsfester* og lignende normalt *på rådhuset*, der altså, samtidig med at det var byens administrative centrum, tillige var dens gildehus. Mulighederne for adspredelser var iøvrigt få. Læse kunne kun de få og udvalgte, og det egentlige *læsestof* har i det store og hele kun omfattet bibel, salmebog og andre religiøse skrifter. Kun den ugentlige kirkegang, hvor man samtidig fik myndighedernes bekendtgørelser oplæst, torve- og tingdage og lavssammenkomsterne har været små, faste og tilbagevendende oplivende momenter i en ellers trist og fattig hverdag.

Mulighederne for en fornuftig tidsfordriv i den i hvert fald for tyende og håndværkssvende yderst sparsomt tilmålte fritid var små. Man fandt derfor sammen i *kroerne*, og medens ølbægrene og bræn-

devinskrusene tømtes, gik snakken og sladderen. Venskaber plejedes og fjendskaber stiftedes, injurier og slagsmål blev ofte udgangen. Årets store begivenheder var *årsmarkederne* med deres mange tilrejsende handelsfolk og gøglere, *fastelavnsfestlighederne*, der kunne udarte til optøjer, og *fugleskydningen*. Den sidste er formentlig af middelalderlig oprindelse, men kan kun spores tilbage til 1623, da nogle borgere anklagedes for at have skudt efter papegøjen i pinseugen, hvilket var i strid med helligdagslovgivningen. Denne var iøvrigt ikke særlig streng. Dens vigtigste bestemmelser var, at der i kirketiden ikke måtte arbejdes og ikke udskænkes i kroerne.

Fyrstebesøg.

Oplivende momenter i hverdagen var det også, når konge, hertug eller andre fyrstelige personer opholdt sig på Brundlund eller eventuelt blev indkvarterede hos en af de i byen bosatte embedsmænd eller hos en velhavende borger. Disse fyrstebesøg var ret hyppige, og de mange medfølgende embedsmænd, adjudanter, lakajer og kuske har skabt liv og røre og også givet en velset forøgelse af omsætningen i den lille by. Et af de længste fyrstebesøg fandt sted 1581, da *hertug Adolf* under skifteforhandlingerne efter Hans den Ældre tog ophold på Brundlund, medens Frederik 2. holdt til på Koldinghus. De egentlige forhandlinger fandt sted mellem kongens og hertugens råder på rådhuset i Haderslev, men der var daglig kurerforbindelse mellem forhandlerne og de to fyrstelige arvinger.

Lidt ekstraordinær var også kongens og hertugens samtidige besøg 1594. *Christian 4.* indlogerede sig hos amtsskriver Wulff Kalund, der i den anledning havde en beskeden udgift på 31 mk. 10 sk., medens hertugen opholdt sig på slottet, som åbenbart ikke har været rummeligt nok til at huse begge de fyrstelige herrer. Men *Christian 4.* blev dog indbudt til at deltage i festligheder på slottet, og det var ikke småting, der blev *fortæret og drukket* ved den lejlighed. Den hertugelige embedsmand, Henrik Blome havde sørget for, at der var fire oksehoveder eller ca. 600 liter vin i forråd på slottet, men da disse 600 liter i løbet af en dag eller to var drukket, måtte man skyndsomt ved nattetid hente en ny forsyning på $1\frac{1}{2}$ oksehoved eller ca. 225 liter vin i Flensborg. Hertil kom så, at hertugen havde givet ordre til, at der intet måtte nægtes kongens junkere og tjenere, der ikke deltog i festen på slottet, men som spiste og drak i deres logier. Som begrundelse for at amtsskriveren havde udleveret vin af sin privatbeholdning, angives, at det ikke har været muligt

at opdrive vin i byen. Også en ny forsyning af drikkeglas måtte der til. Det har sikkert været alle tiders største drikkelag i Åbenrå.

Også når hertugen alene aflagde besøg på Brundlund sammen med sit følge, var *fortæringen stor*. Til et ophold i dagene fra 12. til 17. juni 1601 indkøbtes hos Lorenz Ubbingh i Flensborg 2 okseholder vin, 2 tdr. Rostock-øl foruden krydderier, franskbrød, hvedemel og to fedestude. Endvidere fik man andetsteds i Flensborg 7 tdr. dobbeltøl, hos Peter Rode i Åbenrå 6 tdr. øl til tyendet, og Jens Lousen leverede 3 tdr. »einfältig Kakebille«, d. v. s. øl fra Eckernførde, der var kendt for at levere særlig godt øl. Heller ikke hvad mad angik, slog Brundlunds ellers velforsynede spisekamre til. Der indkøbtes fedekalve, fedesvin, skinker, torsk, rejer, rødspætter, smør, salt og eddike. Ved mere stilfærdige fyrstebesøg blev der også beværtet på rådhuset som f. eks. 1632, da kronprins Christian, prins Frederik og prins Ulrich var på deres for borgmester Jens Hansen så skæbnesvangre gennemrejse, og 1638, da hertug Filip af Lyksborg gæstede byen. Selv om mere luksusbetonede varer til de forfinede herrer og damer blev indkøbt i Flensborg eller Haderslev, nød byens handlende og kromænd dog også godt af fyrstebesøgene.

Tiden 1660 til 1720

En ny tid bliver til

Nye mænd.

Efter de mange og lange krigsår havde 1660 omsider bragt *freden*, og en ny epoke i Åbenrås historie var dermed blevet indledt. Det var »nytiden« med alt, hvad den førte i sit skjold, der nu holdt sit indtog på vore breddegrader. Øget centralisering af administration og økonomi, ortodoks kirkelighed med en ordrigdom uden lige, svulstig barok med rangklasser og parykker, altsammen noget, der var i pagt med tiden.

Den 27. april 1661 var borgmester og råd samt præsteskabet og notabiliteter fra by og egn indkaldt til Brundlund slot, hvor landets nye hersker siden 1658, hertug *Christian Albrecht* af Slesvig-Holsten-Gottorp, nu omsider fandt stunder til at lade sig *hylde* i den nordligste del af sit lilliputrige. I tiden efter folkets hyldest til landsherren blev det åbenbart, at statsmagten nu greb helt anderledes direkte ind i det lokale styre. En række personskifter på snart sagt alle områder inden for den lille bys offentlige liv var med til at fremme overgangen til det nye. Regeringens stedlige repræsentant, amtmand *Heinrich von Brockdorff*, blev ganske vist endnu ti år i sit embede, idet han først i 1670 afløstes af amtmand *Hans Blome*, der fratrådte, da hertugdømmet i 1676 blev inddraget af kongen. Da den hertugelige regering igen fik herredømmet i 1681, blev *Friedrich von Günderoth* amtmand. Denne mand beklædte i disse år samtidig den indflydelsesrige stilling som hofmarskal ved hoffet på Gottorp og opholdt sig derfor hovedsageligt i Slesvig, hvor han ejede et palæ i bydelen Frederiksberg.

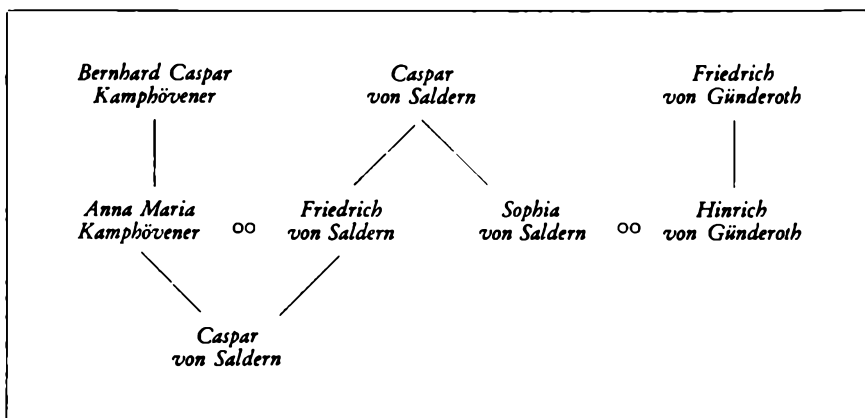
Amtsskriveren, den strenge og ubønhørlige *Sebastian Stahl*, overlod allerede i 1666 en betydelig del af sine forretninger til svigersønnen *Caspar von Saldern*, hvis endelige udnævnelse til amtsskriver fandt sted efter Stahls død i 1669.

Ligesom amtmanden havde sin residens på Brundlund, boede amtsskriverne og herredsfogeder i Slotsgade, hvis indbyggere bortset

fra de østligste, ikke hørte til Åbenrås borgerskab. Det er derfor ikke uforståeligt, at der i årene, der fulgte, knyttedes nære slægtskabsbånd mellem *Günderoth'ere* og *Saldern'ere*, og disse familieforbindelser udstraktes også til efterkommere af *Bernhard Caspar Kamphövener*, der i 1672 var blevet herredsfoged over Rise herred. Det er disse forhold, den slesvig-holstenske historiker Paul v. Hedemann-Heespen har haft i tankerne, da han i en almindelig omtale af tidens klievæsen og nepotisme anfører, hvorledes den slags artede sig i den nordligste del af det gottorpske hertugdømme: »Mod nord udgjorde *Günderoth'erne* sammen med *Kamphövener'ne* og von *Saldern'erne* en besvoret kreds, som indtil det gottorpske herredømmes fald beherskede det kommunale regime i Åbenrå«.

Caspar von Saldern overtog i 1695 også hvervet som borgmester i Åbenrå, og i 1704 blev hans datter *Sophia von Saldern* gift med amtmandens søn *Heinrich von Günderoth*, der kort tid efter blev amtets husfoged. Efter borgmestersønnen *Friedrich von Salderns* ægteskab i 1710 med *Anna Maria Kamphövener*, en datter af herredsfoged *Bernhard Caspar Kamphövener*, var svogerskabet endeligt beseglet. Det var en søn i det sidstnævnte ægteskab, *Caspar von Saldern*, senere herre til Schierensee ved Kiel, der blev en af 1700-årenes betydeligste statsmænd, snart i holsten-gottorpsk, snart i russisk tjeneste.

Men der kunne nævnes andre markante skikkelser, som var med til at sætte deres præg på Åbenrås udvikling i årene frem til det gottorpske styres fald. Først og fremmest provst *Trogillus Arnkiel*, der i

Den Günderoth-Saldern-Kamphövener'ske svogerkreds i Åbenrå.

1672 afløste den ligeledes meget betydelige Georg Hübschmann. Mere end nogen anden var han sin embedsed til hertugen tro, ja stod og faldt med hele det gottorpske styre. Selv om det er urigtigt at betragte ham gennem det 19. århundredes briller, således som historikeren A. D. Jørgensen har gjort ved at kalde ham »førstegrøden af Kieler universitetets fordærlige virksomhed over for Sønderjyllands danskhed«, står han dog frem for andre som repræsentanten for den nye tids kultur i tysk klædebon. Og tysk vil fra nu af sige det *højtyske* eller — som Georg Hübschmann skriver, de få gange han anvendte det — det »meissniske« sprog (efter byen Meissen i Sachsen). Sammen med latinen sidder det højtyske sprog fra nu af i højsædet, og plattysk må herefter ligesom befolkningens danske tungemål finde sig i at blive betragtet som et almuesprog, der benyttedes i enkelte borger- og håndværkerhjem, samt på skibbroen og af krostuernes farende svende.

Den nye tid stillede langt større krav til bystyrets mænd. De måtte være fortrolige med administrative opgaver og måtte være i stand til at forme det højtyske sprog. Dette kom tydeligt frem ved *borgmestervalget i 1664*. Året før var dette for så vidt allerede blevet varslet, som det om gamle Hans Magnussen hed, at han var »udlevet, svag på forstanden og livet og til stadighed lå i sin seng«. Ingen af rådets medlemmer evnede imidlertid at tage en borgmestergerning op, og valget faldt da på den hidtidige herredsfoged i Sønder Rangstrup herred, *Karsten Haggensen*, der var af gammel Åbenråslægt. I sine unge år havde han gennemrejst store dele af Europa — lige fra Holland til Polen. Til sidst var han blevet løjtnant i en af de fremmede hære, og samtidens hårde og ubønhørlige soldaterliv kom til at præge ham for livstid.

Et andet af byens børn overtog i 1666 stillingen som *byfoged*. Det var *Conrad v. Niendahl*, en søn af den fra Utrecht indvandrede teglværksejer Johann v. Niendahl, en af de nederlændere, der var kommet til de gottorpske landsdele ved grundlæggelsen af Frederiksstad i 1621. Den nye byfoged har åbenbart vundet alles agtelse og tillid ved bestridelsen af sit vanskelige embede, thi i hans eftermæle hedder det, at han var »en israelit, i hvem der ikke var svig«.

Bytinget ophører.

Inden for retsvæsenet oplevede Åbenrå en nyordning, der var i nøje overensstemmelse med den nye tids krav og med den almindelige udvikling inden for retsvæsenet, som nu var ved at komme i

gang. De sager, der pådømtes af det gamle *byting*, var ofte blevet alt for omstændelige, da både byfogeden som hertugens repræsentant samt sandemænd og nævninge skulle gennemgå akterne. For de stridende parter betød denne vidtløftige retspraksis, at omkostningerne ved at føre en proces tårnede sig op over det rimeliges grænser. I andre hertugelige købstæder var bytinget derfor allerede forlængst blevet afskaffet og med henblik på de mange eksempler på klikedannelse og på indbyrdes kiv og strid er der vist kun ringe grund til at beklage, at det menige borgerskabs indflydelse på det offentlige liv indskrænkedes ved denne udvikling. Rettergangen har vel også kun kunnet vinde ved, at den ikke mere behøvede at være afhængig af en tilfældig stemning blandt borgerskabet.

Hidtil havde rådstueretten kun virket som appelinstant, men ved en hertugelig forordning af 19. februar 1664 bestemtes det, at alle stridigheder fremtidigt skulle forelægges *borgmester og råd som dommere* i første instans, mens *sandemænd og nævninge* skulle *afskaffes*. Byfogeden skulle dog ligesom hidtil, og ligesom det var skik og brug i alle slesvigske købstæder, påse, at den hertugelige regering fik sine *bødeindtægter*, og hvad der ellers måtte falde af til statens tarv.

Det åbenråske bystyre ønskede dog at gå endnu videre og udbad sig en yderligere forordning, der skulle hindre, at de, der var utilfredse med rådstuerettens afgørelser, uden videre lod sagen *appellere* til den hertugelige *hofret* i Slesvig, hvorved det kunne ske, at sagens omkostninger kom til at overstige det beløb, processen drejede sig om, og parterne ville dertil forsømme deres borgerlige håndtering. Man ønskede med andre ord at sætte en stopper for det rethaveri, som det gamle byting vist kun alt for ofte havde givet næring til. En ny hertugelig forordning af 8. september 1665 bestemte derfor, at kun sager med bødepålæg over 100 mk. kunne appelleres, og den appellerende måtte dertil forpligte sig til at indestå for alle udgifter ved sagens førelse, hvis den nye afgørelse gik ham imod, ligesom han også måtte være rede til at yde rådstueretten en kaution på 10 rdlr. Disse bestemmelser har naturligvis kun kunnet øge rådstuerettens kompetence, da en appel herefter var noget af et voveligt foretagende.

For så vidt var alt gået, som bystyrets mænd kunne ønske sig, og den mand, der havde fremkaldt de to hertugelige forordninger, har utvivlsomt været borgmester Karsten Haggensen. Men da han ville et skridt videre og have afskaffet byfogedens kontrol med bøde-

tingningen, slog denne plan fejl. Selv om byens repræsentanter i deres skrivelse til hertugen hævdede, at *byfogeden* ikke detog i *bødetingningen* i de andre slesvigske købstæder, synes Karsten Haggensen og hans råd ikke denne gang at have fået medhold. Regeringen har vel haft sine grunde til ikke at overlade den slags til byens egne repræsentanter.

Deputeretkollegiet oprettes.

Åbenrås bystyre havde nu som før i høj grad karakter af et fåmandsvælde, og faren for klikeherredømme var derfor bestandig akut. Mens Karsten Haggensen var borgmester — men ganske vist uden hans tilskyndelse — skete der dog nogen ændring i de bestående tilstande, idet det hidtidige *firemandsudvalg* afløstes af et *deputeretkollegium* på 8 medlemmer. De deputerede blev anset for at være borgerskabets repræsentanter i byens styre, og de udpegedes gerne blandt de ældste og højeste skatteydere. Antallet af deputerede havde hidtil ikke ligget fast. Hvis man skal tro en klageskrivelse i denne sag, havde der tidligere været snart 4 og 8, snart 12, 16, ja endog 24 deputerede. Dette er dog ikke helt rigtigt. Hidtil havde man haft et firemandskollegium ved siden af borgmester og råd, mens der undertiden ved særlige lejligheder kunne udpeges *udvalg* af det nævnte omfang. De 24 mænd afgav således erklæring på borgerskabets vegne, når der f. eks. skulle indstilles en ny borgmester.

Firemandskollegiets kontrol af borgmester og råds arbejde har vel ofte været ret svag, og det har derfor utvivlsomt betydet et fremskridt i kampen mod klikevæsenet, da det ved en forordning af 3. februar 1678 blev bestemt, at der fremtidigt ved siden af borgmester og råd skulle være 8 deputerede i Åbenrå. De deputerede havde først og fremmest til opgave at varetage byens *økonomiske anliggender*. De førte således tilsyn med skattelægningen og med inddrivelsen af skatterne. Endvidere var det sædvane, at den nye rådmænd, der skulle træde i stedet for en afgang, af rådet blev udpeget blandt de deputerede.

Den vigtigste årsag til, at spørgsmålet om en revision af deputeretkollegiets sammensætning var blevet rejst, var borgerskabets ønske om en retfærdigere *fordeling af skattebyrderne*. Alt for mange af byens embedsmænd med borgmester Karsten Haggensen i spidsen havde forstået at skaffe sig *skattefrihed* eller i hvert fald beskatningsmæssige fordele. Det skulle derfor være det nye deputeretkollegiums hovedopgave at sørge for, at ingen af Åbenrås bor-

gere slap for kontributionen. »Heller ikke borgmester og råd!« hed det. Tværtimod skulle borgmesteren efter gammel sædvane betale den første daler, når man tog fat på at inddrive kontributionen.

Også alle de besværligheder, som den politiske uro i 1670'erne medførte — man tænkte vel særligt på indkvarteringen af de kongelige tropper — skulle fordeles ligeligt. Selv om byskriveren eller bysekretæren såvel som byfogeden var udnævnt af amtmanden, skulle de påtage sig deres andel af byrderne. Målet måtte nemlig være, hed det i borgerskabets klage af 1. februar 1676, at »alle kontribuerede på lige fod alt efter deres huse og midler«. Dette standpunkt blev imødekommet med forordningen af 3. februar 1678.

Og tilsyneladende er dette princip blevet håndhævet i en længere årrække. Det vakte nemlig voldsom modstand, da byfoged Burchard Kier i 1708 søgte at slippe for skat af sit hus. Under ingen omstændigheder ville borgmester og råd gå med til det, og man begrundede afslaget med forordningen af 3. februar 1678. Den eneste undtagelse, der var gjort, skete efter hertugelig henstilling med hensyn til provst Georg Hübschmanns enke.

Reduktionen af plovtalet.

Efter århundredets store krige var der fattigdom overalt. Regeringen savnede penge til administration og til underhold af hof og hær, men undersåtterne evnede ikke at svare de skatter, som de blev pålignet. Gottorperstatens finansielle situation blev ikke bedre af, at der nu også skulle bruges penge til underhold af den *garnison*, der lå i fæstningen *Tønning*. Åbenrå skulle alene til dette formål udrede 1½ rdlr. pr. plov ifølge en bestemmelse, der var blevet truffet den 12. oktober 1660. Men i forvejen var kommunen i restancer med hensyn til den ordinære kontribution. Til Kieler omslag — det store pengemarked, der hvert år blev afholdt i Kiel i ugen efter Helligtrekonger — skulle Åbenrå betale 375 rdlr. samt renter af restancerne.

Men byen fattedes penge. Hvad nyttede de høje skattekrav, når hverken viljen eller evnen til at betale var til stede. Der var ikke andet for regeringen at gøre end at foretage en ny regulering af skatteopkrævningen. I 1673 nåede man omsider frem til et resultat, idet Åbenrå fik sit *plovtalet reduceret* fra 75 til 50 plove. Den følgende omslagstermin i 1674 skulle åbenrårerne i stedet for 3 rdlr. nu betale 2 rdlr. pr. plov.

Dette var imidlertid kun en nødforanstaltning, som regeringen

under forholdenes tryk var gået med til, men den blev ikke des mindre bekræftet den 12. oktober 1681 for yderligere ti år. Da de var gået, mente åbenræerne sig stadig ikke i stand til at betale efter det fulde plovstal. Lange og trange forhandlinger førte til, at det den 9. januar 1694 bestemtes, at plovstalsreduktionen skulle blive ved magt i endnu to år. For at nå så vidt havde rådet fremhævet krigene og de kongelige troppers indfald, der havde været flere store ildebrænde, og i 1693 havde en epidæmi bortrevet 70 mennesker. Som følge af disse forhold og det tunge skattetryk var en del borgere *flyttet bort fra Åbenrå*.

Åbenrå opnåede at bevare reduktionen, skønt regeringen måtte vide, at byens borgere netop i disse år havde kræfter til en vældig *udvidelse af skibsfarten* og til en tilsvarende forøgelse af handelsflåden. Men skænk og gaver havde banet vej for en gennemførelse af åbenråernes ønsker, og i det hele taget havde det gottorpske styres ubestridelige popularitet vel for en del sin rod i det forhold, at det som regel altid lod sig gøre at træffe en *rimelig ordning* med regeringens mænd, når man blot pressede tilstrækkeligt længe på. Den 30. juni 1696 blev det imidlertid fastslået, at nu skulle plovtalet igen op på sin gamle højde. Alligevel gjaldt det reducerede plovstal endnu i 1701, og det var først den kongelige regerings mænd, der i 1713 krævede en beskatning efter 75 plove gennemført.

Under striden mellem konge og hertug

Sekvæstrationen.

De store kriges tid var forbi i 1660, men derfor blev Åbenrå og de øvrige gottorpske distrikter ikke forskånet for politisk uro. Enevældens indførelse i 1660 havde styrket den danske kongemagt, og for Christian 5. var det udenrigspolitiske mål både at stække den svenske stormagt og at gøre en ende på hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorp, der til stadighed spillede under dække med Sverige. Spændingen mellem kongeriget og Gottorp nåede klimaks, da *den skånske krig* mellem Danmark og Sverige tog sin begyndelse. Umiddelbart før julen 1676 lod Christian 5. kongelige *tropper besætte de gottorpske landsdele*, der blev inddraget under kronen, den såkaldte »sekvæstration«.

Alle de undersåtter, der hidtil havde været gottorpske, fik nu pålæg om at ophøre med at vise hertug Christian Albrecht (1659—94) lydighed, og det var naturligvis et krav, der måtte volde samvittig-

hedskvaler hos alle hertugelige embedsmænd, så meget mere som hertugen fra sit eksil forbød sine undersåtter at efterkomme de kongelige ordrer. Den, der under disse forhold frem for andre kom til at stå som gottorperhertugens klippe i Åbenrå, var provst *Trogillus Arnkiel*, der havde overtaget sit embede i 1672. Han var født i 1638 på Toldsted, hvor hans forfædre havde siddet som toldere helt siden kong Hans' dage. Efter studier ved universiteterne i Leipzig og Dorpat i 1670 blev han magister ved det kun fem år før grundlagte landsuniversitet i Kiel. Hans dannelse var således udelukkende tysk, og han kan anses for at have været den første bevidst gottorpske undersåt i sin by. Som sådan anså han det for sin embedspligt at være tro mod sin landsherre.

Sammenstødet med de *kongelige myndigheder* fandt sted i Tønder, hvortil Trogillus Arnkiel var indkaldt den 6. august 1677 sammen med gejstligheden fra de tre gottorpske amter i Nordlesvig, Åbenrå, Tønder og Løgumkloster amter, ialt 62 præster. Men inden de gav møde på Tønderhus, havde de en sammenkomst i provstegården, og her formanede både provst Stephan Kenckel og Trogillus Arnkiel de forsamlede præster til nøje at betragte deres embeds- ed og deres samvittighed, idet de som gejstlige skulle gå foran med et godt eksempel. Derefter begav alle sig til Tønderhus, hvor den nye, kongelige amtmand Adolph Hans v. Holsten lod *ordren om lydighed* oplæse. En skriftlig erklæring om lydighed, udfærdiget i to eksemplarer, for Tønder-Løgumkloster og for Åbenrå, *nægtede* de gejstlige imidlertid alle som én *at skrive under på*, hvorimod de overvejede frem og tilbage, om de skulle undertegne en erklæring om, at de havde påhørt amtmandens kundgørelse. Det endte med, at de heller ikke ville underskrive denne. Dermed var handsken kastet.

For Trogillus Arnkiel og hans embedsbrødre synes nægtelsen ikke at have fået videregående følger. Sekvæstrationen var jo en art besættelsestid, og der fandt derfor ingen udnævnelser sted af nye embedsmænd, når der ses bort fra, at amtmand Hans Blome måtte vige for den *kongelige amtmand Adolph Hans v. Holsten*, der også varetog kongens interesser i Tønder.

Med afslutningen af den skånske krig i 1679 kunne den hertugelige regering atter indsættes i sine rettigheder, og nu overtog *Friedrich von Günderoth* herredømmet på Brundlund. For så vidt var alt atter i sin vante gænge.

Kun måtte *Karsten Haggensen* i 1681 *forlade borgmesterstolen*.

Adolph Hans von Holsten, amtmænd over Åbenrå amt 1677-79.

Han havde ikke evnet at samarbejde med radet, eller i hvert fald ikke med to af rådmændene, Hans Becker og Hans Taysen, der 1670'erne igennem atter og atter klagede over hans ledelse af byens anliggender. De fremhævede over for regeringen på Gottorp, at en af deres radskolleger, Peter Andersen, var broder til borgmesteren og fulgte ham blindt, mens den anden, Jürgen Andersen Leck, var et viljeløst redskab for borgmesteren. Undertiden kom det til rent korporlige scener, og når man så bort fra Karsten Haggensens nærmeste slægt i byen, var hadet imod ham stort, thi hans pengegriskhed havde været ud over alle grænser. Da han omsider blev drevet ud af borgmesterembedet, havde han en lang række processer bag sig. Af en tjenestepige blev han samtidig udlagt som barnefader.

Okkupationen.

Efter afskedigelsen af Karsten Haggensen blev amtsforvalter Cas-

par von Saldern, amtmand Friedrich von Günderoths svoger, *borgmester*, og dermed begyndte den Saldern-Günderothske periode i Åbenrås historie, som med undtagelse af okkupationsårene fra 1684 til 1689 varede ved lige til det gottorpske styres fald i 1713. Det var i denne periode ikke så meget de indfødte slægter som familier med tilknytning til hertughoffet på Gottorp og med uddannelse på Kiels universitet, der sad i højsædet.

Foreløbig fik dette herredømme dog en brat ende, idet Christian 5. i 1684 atter engang lod sine kongelige *tropper* rykke ind i *det gottorpske Slesvig*, og denne gang var hensigten åbenbar: det gottorpske Slesvig skulle for steds forenes med de kongelige dele af hertugdømmet. Derfor skred de kongelige myndigheder nu til afskedigelse og fordrivelse af alle de embedsmænd, der ikke ville aflægge troskabsed til Danmarks konge.

Denne politik havde så tydeligt Ludvig 14.s samtidige »reunioner« af Strassburg og andre elsassiske byer og egne til forbillede, og ofrene herfor blev alle Åbenrås højere embedsmænd. Amtmand Friedrich von Günderoth erstattedes denne gang af amtmand *Wulf Blome* fra den kongelige del af Holsten.

Også borgmester Caspar von Saldern måtte fortrække. *Karsten Haggensen* gjorde da forsøg på at vende tilbage til sin fødebys borgmesterstol, thi han var nu at finde i den kongelige lejr. Her kunne han især regne med at finde støtte hos Haderslevs amtmand, den senere storkansler, grev *Conrad Reventlow* til Sandbjerg, hvis elskerinde en af Karsten Haggensens døtre var blevet. De fik tre børn sammen, det ældste er født i 1684, og Karsten Haggensen var ikke sen til at udnytte dette forhold til eget bedste. Men som følge af harmdirrende borgerprotester fra Åbenrå lykkedes det ham dog ikke at blive *borgmester*. Det blev den ældste rådmand *Peter Taysen*.

Karsten Haggensen kom i stedet til Løgumkloster, hvor han var kgl. amtsforvalter og husfoged fra 1684 til 1687, da han på personligt meget fordelagtige vilkår afstod dette embede til svigersønnen Friedrich Hübener. Sine sidste år tilbragte han på Vandlinggård ved Haderslev, som greven havde overladt sin elskerinde. Efter hendes tidlige død i 1691 sørgede Karsten Haggensen for børnenes opdragelse. I 1695 blev de adlet under navnet *Revenfeld*. Under den kortvarige krig i året 1700 håbede Karsten Haggensen endnu engang at kunne vinde indflydelse, skønt han da var på gravens rand. Han døde i 1701 på Vandlinggård. —

Den af gottorperhertugens embedsmænd i Åbenrå, hvis skæbne man kender mest til i disse år, er provst *Trogillus Arnkiel*. På baggrund af hans holdning til de kongelige myndigheder under sekvæstrationen er hans afskedigelse særdeles forståelig. Han fortæller selv, at han blev fjernet fra sit dobbelte embede som præst og provst, »fordi han ikke ville aflægge troskabsed til Danmarks konge, men ville bevare sin samvittighed ren og uoplettet og vise den hengivenhed, han var sin gottorpske landsherre skyldig«.

I den hertugelige del af Holsten fandt han god modtagelse, og i årene fra 1684 til 1689 virkede han som visitator i de holsten-gottorpske menigheder. Skønt afsat fra sine embeder i Åbenrå mente han sig alligevel berettiget til fortsat at lede byens *fattigstiftelse*. Men i 1688 anklagede borgmester og byskriver ham for provst Michael Stichelius i Haderslev, som blev meget oprørt over Arnkiels anmasselse. Det følgende år kunne der intet uddeles af fattigstiftelsens midler, fordi Stichelius havde forbudt Arnkiel at have inspektion med den. Men — skriver Arnkiel derefter — »hans regering har nu gudskelov ende, og min bøn fra årene i forvejen: »Gud fri os af denne nød for Kristi skyld, amen« er da blevet hørt«.

For Åbenrås *søhandel* var okkupationsårene *ikke nogen god tid*, thi ved en forordning af 1. august 1685 var »Aabenraa« og andre hertugelige slesvigske købstæder blevet ligestillet med almindelige dansk-norske undersåtter med hensyn til told, og de kunne derfor ikke i disse år drage fordel af deres særstilling som gottorpske undersåtter. I det hele taget bestod fædrelandsfølelsen i første række af undersåttlig troskab mod landsherren, og hovedparten af Åbenrås borgere åndede derfor lettet op, da den danske regering under pression fra stormagterne ved traktaten i Altona den 20. juni 1689 måtte forpligte sig til atter engang at *rømme de gottorpske landsdele*.

Rettroenhedens præster.

Årene efter 1660 er kirkeligt set ortodoksiens tid. Det gjaldt om at værne den rene lære, og det var provstens embedspligt at gribe ind over for åbenlys overtrædelse af de ti bud. Provst *Georg Hübschmann* havde gjort dette ganske uden persons anseelse og var ikke gået af vejen for de hadefulde angreb fra høje og lave, som han af den grund blev udsat for, og som han jævnlige betroede sin kirkebog. Alt i alt blev hans eftermæle alligevel godt. Det hed om ham, at han i overensstemmelse med sit navn »Hübschmann« havde væ-

ret et godt menneske. »*Quinquoque cum moriar, mea spes erit unica Christus*«, »når jeg engang dør, vil mit håb alene være Kristus«, har han skrevet foran sine optegnelser. Intet i hele hans livsholdning og i hans provstegering tyder på, at han er blevet dette motto utro.

Ved hans død i 1672 var hans eneste søn, Johannes Hübschmann, født efter forældrenes barnløshed gennem seksten år, endnu ikke gammel nok til at kunne komme i betragtning som hans efterfølger. Han blev i stedet sognepræst i Øster Løgum fra 1679—97. Menighedens vokationsret skulle da træde i kraft, og tre meldte sig til embedet, Johannes Hestermann fra Haderslev, Thomas Mauw, der senere blev præst i Ditmarsken og i Tønning, samt *Trogillus* — eller Troels — *Arnkiel*, der fik kaldet. Som magister fra det nyoprettede universitet i Kiel og som søn af tolderen i *Toldsted ved Hørvejen* har han været de to andre overlegen både med hensyn til teologisk uddannelse og med hensyn til de pengemidler, som har været nødvendige for at udløse Georg Hübschmanns enke.

Amtmand Hans Blome gik varmt ind for *Trogillus Arnkiels* ansættelse. Da borgmester Karsten Haggensen søgte at hindre hans udnævnelse under det påskud, at menighedens vocation ikke foregik på ret vis, fordi Thomas Mauw havde trukket sig tilbage inden prøveprædikenen, skrev amtmanden et længere indlæg til hertugen, hvori det bl. a. hedder: »Alle og enhver på dette sted ved, at borgmesteren sammen med sine få slægtninge af ukendte årsager er imod magister Arnkiel og volder ham allehånde vanskeligheder, ja søger at gøre ham forhadet i byen, skønt de fleste og fornemste borgere er overordentlig tilfredse med ham og anser ham for velkvalificeret«. Efter dette var den hertugelige godkendelse af Arnkiels indsættelse sikret, og provstens politiske optræden har ikke givet den gottorpske regering grund til at fortryde dette.

Trogillus Arnkiel.

Uden tvivl må *Trogillus Arnkiel* anses for en af Åbenrås betydeligste præster. Han er i hvert fald den af byens gejstlige, der har efterladt sig den største *litterære produktion*, men også som kirkelig personlighed rager han op over jævnmålet. Betydeligst blev hans virke for *konfirmationens indførelse*. På en synode 1682 i Varnæs præstegård, hvortil alle provstiets gejstlige havde givet møde, fik han deres tilslutning til konfirmationens indførelse i Åbenrå provsti fra året 1683 at regne. Hermed var et værk indledt, der skulle tjene ungdommens kristelige oplysning og fremvækst i troslivet. Arnkiel

var en af dem, der jævnedes vejen for det følgende århundredes pietisme. Hans store bog om konfirmationen, i virkeligheden det første større arbejde af den art, viser, at han har været i tankeudveksling med en række tyske teologer af samme åndsretning, bl. a. Philip Jacob Spener i Berlin.

Under okkupationen måtte Arnkiel forlade Åbenrå, men som visitorator i Holsten-Gottorp lykkedes det ham også at få konfirmationen indført på disse kanter, og den 13. december 1686 fik han udvirket en hertugelig befaling om, at konfirmationen skulle indføres overalt i hertugens lande og byer. Ved tilbagekomsten til Åbenrå fandt han konfirmationsværket i god gænge rundt omkring i provstiet, blot ikke i selve Åbenrå, men her fik han hurtigt konfirmationen genindført. Alt så således ud til at skulle lykkes for ham.

Først i 1692 mødte han vanskeligheder, idet diakonen, Andreas Raun eller Raven, der i 1668 havde efterfulgt Johannes Brandorp, pludselig gjorde knuder. »Han kaldte dette Herrens værk en usædvanlig og utilbørlig nyskabelse, ja udskreg det for papistisk«, skriver Arnkiel. »Jeg arbejdede netop på »Cimbrische Heyden-Begräbnisse«, men striden tog overhånd, og der var ingen udsigt til fredelig bilæggelse, skønt mægling forsøgte af gejstlige og verdslige. Mit embede og min samvittighed bød mig at lægge det påbegyndte værk til side og i stedet udarbejde »Christliche Confirmation der Catechumenen«. Det var ham en hjælp, at han havde adgang til det store bibliotek på Gottorp slot, og i 1693 kunne værket udsendes. Een gang for alle var munden blevet lukket på den formastelige diakon.

Trogillus Arnkiel oplevede i disse år sit livs middagshøjde. Hans forfatterpen syntes utrættelig. Til vejledning for sine præster udarbejdede han nogle »Einfältige Catechismus-Fragen . . . zum Gebrauch derer Apenradischen Kirchen«. Skarpt og fyndigt formedes her de *spørgsmål* ud fra *katekismen*, som præsterne skulle overhøre deres konfirmander i. Til brug for sin menighed skrev han dertil i 1692 »Haupt-Summa Christlicher Religion«.

Men dertil påtog Arnkiel sig langt større opgaver. I murstensdigre bind skildrede han i disse år *forfædrenes liv og levevis*, således som en af datidens lærde måtte forklare det. Han var ikke for intet født i den minderige egn i nærheden af Urnehoved og lige op til Hærvejen, hvor samfærdslivet dengang pulserede. Allerede i 1683 havde han udgivet et lærd værk om det første *guldhorn*, i 1691 fulgte »Cimbrische Heyden-Religion«, og i de følgende år arbejdede han ihærdigt videre. I 1702-03 udkom i Hamburg de to nævnte skrifter

sammen med »Cimbrische Heyden-Begräbnisse« og »Cimbrische Heyden-Bekehrung« i eet stort, samlet bind »til glæde for alle antikviteters Liebhaveere«, som det hed i forlæggerens anbefaling af værket.

Men da var der forlængst indtrådt afgørende ændringer i Arnkiels liv. Det havde ramt ham hårdt, at der ved hans broder, tolder Christoffer Arnkiels død i 1694 blev konstateret omfattende toldsvig, og det er rimeligvis under afviklingen af hele denne sag, at han har pådraget sig amtmand *Friedrich von Günderoths fjendskab*. Hidtil havde forholdet imellem dem været udmærket. Arnkiels søn fik således i 1681 i dåben navnet Friedrich efter amtmanden, der var indskrevet som fadder. Nu var derimod alt forandret. Efter en årelang undersøgelse blev Toldsted i 1696 overtaget af Johan Rønnau, hvis hustru Metha Ivers almindeligvis anses for at have været en uægtefødt datter af von Günderoth. Snart skulle også lokale stridigheder i Åbenrå vise, at amtmanden stedse var Arnkiels modpart. —

Foranledningen var et ønske, der i 1696 blev fremsat af nogle beboere i Ramsherred om en *genvej til kirken*. Hidtil havde folk fra denne bydel åbenbart skudt genvej til kirken ved at benytte midtergangen tværs igennem apoteker Hans Vieths hus. Den trafik ønskede apotekeren nu standset, og resultatet blev en strid, som nok kunne skabe røre i et småskårent lillekøbingsmiljø. Både provst og bystyre blev snart inddraget i sagen, og man enedes da i 1698 om en ordning, der måtte synes rimelig. Apotekeren skulle fjerne et par brøstfældige fag i den ene ende af sit hus og afstå dette grundstykke til en kirkesmøge imod at få godtgørelse i form af et stykke kirkegårdsjord af tilsvarende størrelse. Et par fattige kvinder, der havde boet i den nedbrudte del af huset, fik provsten anbragt på fattigstiftelsen.

Men se, om man nu kunne ånde lettet op efter, at striden var blevet lykkeligt bilagt. Fra amtmand von Günderoth modtog provst og borgmester en skrivelse, der i voldsomme vendinger vendte sig imod det trufne arrangement. En sjettedel af Åbenrå kirkesogns indbyggere — Slotsgade, Kolstrup, Jørgensgård m. m. — hørte ind under amtmandens jurisdiktion, og der kunne derfor ikke træffes dispositioner med hensyn til den fælles kirkegård uden, at han var blevet spurgt. I en ydmyg skrivelse søgte de to angrebne parter at forsvare deres handlemåde med at henvise til, at der havde været flere fortilfælde, hvor man havde taget af kirkegårdens jord uden at spørge amtmanden om forlov. Fra byens side nægtede man sam-

tidig meget bestemt, at der skulle være andre end bystyrets mænd, der havde myndighed over kirkegården, og til trøst for den fortørnede amtmand kunne man da oplyse, at også de amtsundersåtter, der boede på Jørgensgård, fik gavn af den nye kirkegang. Den har da også fået lov til at blive og benyttes den dag i dag. —

Amtmanden ændrede herefter sit angreb, således at det fik direkte sigte mod provst Arnkiel. Han klagede over, at *kirkegården* ikke blev holdt i orden. Skarn og snavs og svin — tilmed provstens — var gængse foreteelser her, og ofte var den næsten ufremkommelig. Amtmændene havde siden den store kirkerestaurering i 1641 et særligt pulpitur lige over for prædikestolen og med god udsigt til alteret. Adgangen hertil skete gennem et trappehus på kirkens sydside. Det lå lige over for provstens stuevindue, og derfor måtte han være klar over de utilstedelige tilstande på Åbenrå kirkegård, hed det i amtmandens klage.

Provsten undskyldte sig med, at han var nødt til at benytte kirkegården til græsning ikke blot for sine svin, men også for nogle får, en ko og en del gæs, ligesom byens kantor havde ret til at have et lam gående på kirkegården. *Provsteembedets indtægter* var det nemlig stadig gået ned ad bakke med. To store gårde i Kolstrup var blevet nedbrudt og lagt ind under ladegården, ligesom 27 toftroder i Rise skov, Witzeng, var kommet bort fra pastoratet. Det fedesvin, han kunne tilkomme hvert år fra slottet, fik han aldrig, og den eftergræsning, der tilkom ham på Nestmark, var for halvandet år siden blevet forment ham. Altimens var provsteembedet blevet ligestillet med diakonembedet med hensyn til offer ved begravelse, bryllup og fra kirkegangskoner. For dispensationer for at stå åbenbar skrifte og for slægtskab i 3. grad modtog provsten heller ikke mere noget som helst, og de 100 rdlr., han havde løfte om at få hvert år fra Tønder amtshus for sin troskab under okkupationen, havde han kun modtaget i de første tre år.

Og med hensyn til orden — eller manglende orden — på kirkegården, da havde provsten ingen myndighed. Det var byens øvrighed, der skulle tilse den slags. Skarpretterens dreng førte på byens vegne opsyn med kirkegården, men han varetog ikke sit hverv på rette måde. Det hændte endog, at der var *støj på kirkegården* i selve gudstjenestetiden, og at folk her slog kegler eller gav sig af med anden form for »turnering«, men den slags anfægtede øjensynligt øvrigheden lige så lidt som al det »mummum«-spil, der foregik i byens huse på trods af alle forordninger.

Dr. Christian Gottlieb Koch.

Den, der på provsteembedets vegne brugte disse heftige vendinger om byens øvrighed, var Trogillus Arnkiels svigersøn, *Christian Gottlieb Koch*, en mand, der — født i Magdeburg 1671 — alle dage blev fremmed for den by og egn, han var havnet i. I betragtning af hans senere udvikling må det siges at være betegnende, at han så sig nødsaget til at forlade sin fødeby, fordi han i ungdommeligt overmod havde indladt sig i en offentlig strid med en af byens præster om kiliasmen, læren om de sidste tider. Et voldsomt temperament og den mest stivsindede form for ortodoksi var alle dage karakteristisk for ham. Efter studier i Königsberg og Leipzig var han i 1698 kommet til Kiel, hvor han blev dr. theol., og herefter var der ikke langt til provstehjemmet i Åbenrå. Han ægtede i 1702 Arnkiels datter Ida efter at være blevet *adjungeret svigerfaderen* den 17. juli 1700.

Imidlertid mente han, at han var så fornem, at han ikke kunne være almindelig »adjunkt« eller hjælpepræst; han fik i 1701 tilladelse til at kalde sig »*viceprovst*« og »*compastor*« og gjorde derfor fordring på at blive anerkendt som medlem af byens gejstlige stand, først provsten, »*præpositus*«, så viceprovsten og compastoren, derefter diakonen.

I årene efter århundredskiftet var det i virkeligheden ham, der *af gavn* var byens og egnens *provst*, thi Arnkiel var i de sidste tolv år før sin død i 1712 en syg og nedbrudt mand. Hvad det i grunden var for en sygdom, han led af, står ikke helt klart. Han klagede allerede i 1690'erne over tiltagende svaghed, men i løbet af år 1700 blev det værre. Man hævdede på den tid i provstegården, at der i Åbenrå grasserede »*en klæbende syge*«, som den stedlige øvrighed ganske vist ikke ville vide noget af, men i stedet søgte at neddysses for ikke at skade byens handel.

Den 30. november 1700 lod borgmester Caspar von Saldern afholde forhør i sagen. Det viste sig da, at en række personer var blevet inviteret til provstegården, nogle fik plads i den store dagligstue, andre i pisselen. Jomfru Ida skænkede øl for gæsterne; en del af dem blev taget med ind i det lille kammer, enten af provstinden, af dr. Koch eller af Christian Albrecht Volckhardt, provstindens søn af første ægteskab, der et par år senere blev præst i Bjolderup sogn. En efter en lod de indbudne sig efterhånden overtale til at skrive under på, at de havde været angrebet af »*den klæbende syge*«. Man får næsten det indtryk, at der har rådet en art *besættelse i provste-*

gården. Måske har Arnkiels sygdom derfor først og fremmest været en psykisk lidelse. Denne opfattelse støttes af, at han selv i en klage til hertugen over byens tavshed med hensyn til »den klæbende syge« kalder sin svaghed »malus hypochondræus«.

At øvrigheden har forstået, at det var galt fat med provsten, tyder udnævnelsen af en adjunkt hen på, selv om alle vist bagefter højligt beklagede, at det blev dr. Koch, og navnlig, at det var lykkedes denne at blive viceprovst og compastor. Amtmand Friedrich von Günderoth hævdede således, at Kochs kaldelse den 25. maj 1701 havde fundet sted uden hans vidende og samtykke, da han i de dage havde ligget syg af feber.

Snart gerådede dr. Koch i en voldsom *strid med byens øvrighed*, idet han gjorde fordring på at få *egen tjenestebolig*. Hvorledes skulle han kunne passe sine studier, når der i hele provstegården kun fandtes een jernovn, og den stod i dagligstuen. Selv havde han blot et lille værelse. Menigheden måtte derfor sørge for en passende bolig til ham.

Men borgmester Caspar von Saldern og hans råd nægtede pure at påtage sig forpligtelsen til at sørge for en tredje præst. Man havde fra gammel tid provsten og diakonen, og dr. Koch ville de kun anerkende som adjunkt, lønnet af provstens egen lomme. »At denne vigtigprås, der ofte havde kaldt vor gode stad for et hul — »ein Nest« — med flere stridigheder end et helt fyrstendømme, at han nu ikke ville nøjes med at titulere sig »doctor« og »assessor«, men også har anmasset sig titler som »vicepræpositus« og »compastor«, det kunne menigheden virkelig ikke undgælde for«. Følgende passus i borgmester og råds klage over dr. Koch vidner om, at det gamle Faustsagn ikke har været ukendt i Åbenrå omkring år 1700: »Han vil gerne have os som sine tjenende ånder, således at vi ligesom en Mephistophilus skal opvarte hr. doktoren efter hans forgodtbefindende og efterkomme hans befalinger, ja han vil gøre sig til et idol og forlanger, at vi skal kysse denne lutherske paves fødder«.

Situationen var i virkeligheden slet ikke ufarlig for Arnkiels og Kochs stilling i byen, thi de havde nu både amtmand og borgmester imod sig. Hårde beskyldninger og ondsindede stiklerier blev den umiddelbare følge.

Arnkiel havde — vel for at afværge de fremsatte beskyldninger om papisme — *afskaffet messehagelen*. Nu krævede amtmanden, at dr. Koch igen tog den i brug, og han skulle sørge for, at guldgalonerne på den var i orden. Borgmesteren klagede over, at Arnkiel egen-

mægtigt havde indført prædikener *onsdag formiddag* i stedet for overhøringer søndag eftermiddag. Nu ønskede han det ændret, skønt Koch hævdede, at der sjældent var kommet flere end 30 personer, og at rådet i hvert fald kun sås yderst sjældent.

Utvivlsomt gik bølgerne jævnlige højt, når en mand af dr. Kochs støbning tog ordet fra prædikestolen, men han advarede rådet mod forsøg på at anmelde ham på grund af hans prædikener, således som det var sket med Arnkiel i 1696, for han havde altid fuldt udarbejdet koncept til sine prædikener. Men så angreb rådet ham for at vælge ukendte salmer ved gudstjenesterne. En fælles salmebog havde man ikke, så folk måtte lære salmerne udenad, hvis de ville synge med, men Koch kunne tænke sig, at den Lüneburg'ske salmebog kom i brug, og at der blev ophængt tavler i kirken, hvorpå menigheden kunne læse begyndelsesordene af salmerne. Det ene ord tog det andet. Rådet klagede over, at Arnkiel ofte var kommet for sent til prædikenen, således at menigheden måtte tilbringe ventetiden med at synge en ekstra salme. Koch svarede, at det skyldtes svigerfaderens sygdom, men at han selv ikke sjældent måtte lade menigheden synge en salme til, fordi fadderne ved barnedåben lod vente på sig. Når de så omsider arriverede, gik snakken lystigt og ganske uanfægtet af det hellige sted, så Koch måtte bede om ro.

I løbet af 1702 var forholdet mellem byens gejstlige og verdslige øvrighed blevet så uforsonligt, at amtsskriver og borgmester Caspar von Saldern og herredsfoged Bernhard Caspar Kamphövener anmodede hertugen om tilladelse til at antage en anden sjælesøger. Denne tilladelse er åbenbart ikke blevet givet, for hen på efteråret demonstrerede de to herrer ved at kalde menigheden ud af kirken, hvorefter de overfusede provst og viceprovst, da de var på vej ind i kirken.

Altimens søgte amtmand Friedrich von Günderoth af al magt at hindre *Arnkiels stedsøn* Christian Albrecht Volckhard i at blive præst i Bjolderup. Dette sogn hørte til Åbenrå provsti, men kun en ringe del af det lå dengang under Åbenrå amt; resten hørte enten til Tønder eller Haderslev amter, og von Günderoths indflydelse var derfor kun ringe. Ved en proces søgte han at vise, at Arnkiel havde benyttet sig af familieskabet til at presse sin stedsøn ind i embedet, men sognets menighed sluttede op om provsten og bevidnede, at den havde gjort brug af den frie vokationsret. Dommen gik derefter amtmanden imod. Det kan vist siges, at det har været et held for provst og viceprovst, at amtmand Friedrich von Günderoth afgik ved dø-

den i 1703. I hvert fald brændte striden mellem den verdslige og gejstlige øvrighed i denne omgang ud, og først under diskussionen om provstestaldens tag blussede den påny op.

Provst og diakon i strid.

Altimens havde provstefamiliens forhold til diakonen været det dårligst tænkelige. *Andreas Raun* eller *Raven*, der i sin tid var gjort tavs med hensyn til sin opfattelse af konfirmationen, var død i 1696, og *Trogillus Arnkiel* hævdede, at han havde anbefalet sønnen *Johannes* som efterfølger. I modsætning til faderens danske eller plattyske navneform er det betegnende for den sproglige og kulturelle udvikling, at han altid benævnes på højtysk eller på latin: *Johannes Rabe(n)* eller *Johannes Corvinus*.

Ligesom sin fader søgte *Johannes Rabe* at optage en teologisk drøftelse med provst *Arnkiel*, men dennes svar udformedes atter engang i et lærd skrift, »*Christi zweyfaches Mitler- oder Erlösungs-ampt*«, der udkom i Hamburg i 1701. Ud fra den hellige skrift og kirkens bekendelsesskrifter hævdede *Arnkiel*, at Kristus havde et todelt embede, nemlig som konge og som ypperstepræst. Men også i søndagsprædikenerne fandt *provst og diakon* atter og atter lejlighed til at *fejde imod hinanden*, til liden opbyggelse for menigheden, men måske nok til moro for somme. Fra *Gottorp* fik de to kamp- haner den 10. oktober 1701 anvisning på at holde ro under gudstjenesten. Alene dette, at *Arnkiel* har fremlagt sin opfattelse i et særligt skrift, tyder på, at han har taget på sagen med stor alvor og måske nok med for stor alvor. For diakonens vedkommende synes sagen derimod mere at have været en art spilfægteri. Utvivlsomt har *Rabe* følt lokal medbør i disse år, hvor provsten lå i strid med både amtmand og borgmester.

I løbet af 1702 vovede *diakonen* sig dog for langt ud, idet provsten den 26. september rejste anklage imod ham på grund af hans *moralske vandel*. Han havde deltaget i et par *bryllupsfestligheder*, hvorunder de våde varer havde flydt lidt vel rigeligt, og diakonen var kendt for at holde ud til sidste mand, skønt dette ikke var til- ladt for en gejstlig. Hen på natten deltog diakonen i en art »døde- dans«, og den var blevet så hektisk, at han havde kastet sin *parryk* af hovedet og bundet et tørklæde om i stedet. På et vist tidspunkt havde han derefter smidt sig ned på gulvet og ladet de andre dan- sende springe hen over sig; senere havde han drukket alle vakre pi-

gers skål og revet hatte og parykker af deltagerne. Sagen var ganske oplagt, og diakonen indrømmede også bagefter sin forseelse.

Skolens misrøgt.

Johannes Rabe var i Åbenrå ikke ukendt for sin drikkfældighed, men det samme gjaldt også byens *tyske skolemester Detlefsen* og da især *kantor Johann Kier*, der i 1699 havde afløst Froder Christian Fabricius. Som kantor skulle han også opvarte med orgelspil og sang i kirken. Han skulle endvidere foregå sine elever med et godt eksempel ved et ædrueligt og mådeholdent levned, men ak, der var med hensyn til dette langt igen! Han mødte jævnligt stærkt beskænket til gudstjenesten og sang for med forkerte salmer, skønt provst Arnkiel ivrigt vinkende oppe fra alteret søgte at rettede ham. Skolen misrøgtede Kier og Detlefsen i en sådan grad, at folk begyndte at sende deres børn udenbys til skole. Sagen var så alvorlig, at man i 1704 enedes om at afsætte Kier. I stedet blev den unge *stud. theol. Bertram Augustini* byens kantor. Han forestod Åbenrås skolevæsen helt til 1740.

Den dybeste årsag til uenigheden mellem provst og diakon var vel nok af *økonomisk natur*. Allerede under Andreas Rauns strid på grund af konfirmationen havde dette spillet en rolle, skønt Arnkiel havde tilbudt at dele indtægterne af denne kirkelige handling lige- ligt med sin diakon. Konfirmationshandlingen som sådan tilkom dog alene byens provst, og måske har da diakonen frygtet, at Arnkiel derved rev en stor del af menigheden til sig. Dette blev nu ikke tilfældet — i hvert fald ikke, mens Johannes Rabe var diakon. Mange foretrak den lystige diakon til embedshandlingerne — bryllupper og barnedåb f. eks. — hvilket atter betød, at betalingen herfor tilfaldt ham. Måske blev diakonen også foretrukket, fordi byens verdslige øvrighed så ganske havde taget afstand fra Arnkiel og dr. Koch.

Nægtes kan det ikke, at *mammon* har spillet en lidt for stor rolle i *provstegården*, og dr. Kochs mange fortvivlede udbrud over de trange kår, der blev budt ham, og over udgifterne ved tækningen af provstestalden viser, at provstegårdens folk var nogle hårde negle, når sagen gjaldt penge. Løn som compastor lykkedes det ikke *dr. Koch* at tiltvinge sig; han måtte som adjunkt nøjes med at blive underholdt af svigerfaderen. Men til gengæld formåede hans *ubændige virkestrang* snart at skaffe ham rigelig kompensation, idet han kastede sig ud i *erhvervslivet*. Teglmester Peter von Niendahl havde

i 1705 måttet opgive sit erhverv, og det blev dr. Koch, der sammen med Jacob Sedien drev Jørgensgård teglgård, ligesom han snart efter også var »pensionair« eller forpagter på teglgården ved Sønderstrand. Hedspore som han var, har han fra denne virksomhed efterladt sig en række voldsomme indlæg, vendt imod folk, der ville gå ham i næringen. Men resultatet var heller ikke til at kimse ad: dr. Koch blev med årene utvivlsomt den *rigeste mand*, åbenråderne nogensinde har haft som sjælehyrde.

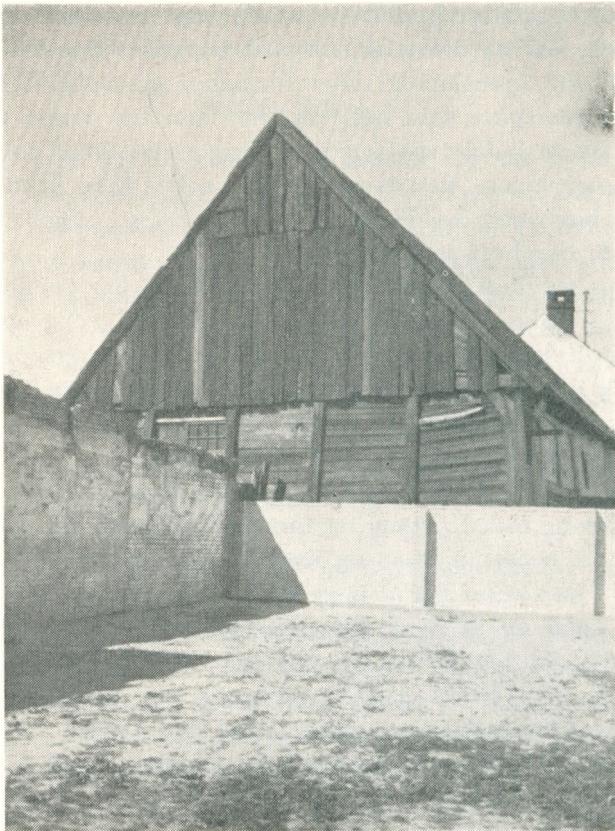
Altimens var han en ikke ubetydelig *teolog*, der jævnligt lod sine meninger fremkomme på tryk, på latin eller på tysk, og bange for at tage en fejde om nogle af de spørgsmål, der lå ham på sinde, var han aldrig. Det kunne da hænde, at han indlod sig på materier, der må synes noget ufrugtbare, såsom en »Betænkning om en hermaphrodits ægteskab«, der udkom i 1706.

Dr. Koch var *rettroenhedens* mand, og hans kristendom hvilede på det skrevne ord. Lærdom og forstand skortede det ikke på, men derimod nok mere på troen og livet i Kristi efterfølgelse. Mens svingefaderen kan anses for at have været en vejbereder for *pietismen*, blev dr. Koch en af dens skarpeste *modstandere*, og det skyldes uden tvivl hans påvirkning, at svogeren Friedrich Arnkiel, Åbenrås borgmester i 1720'erne, i 1712 udsendte sin »Rettung des ersten Nordischen Christenthums«, vendt imod den kendte pietistiske teolog Gottfried Arnolds »Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie«.

Pietismen med dens konventikelvæsen var af det onde og i hvert fald ganske unødvendigt og unyttigt i hans egen by. I årene 1710 til 1720 havde han søgt at samle folk til ugentlige bibellæsningsmøder, men han var holdt op dermed på grund af manglende tilslutning. Ergo var den slags unyttigt!

De sidste store brandkatastrofer.

Den store brand i 1610 havde været en frygtelig katastrofe, men den blev desværre ikke den sidste storbrand. Åbenrå oplevede. — Tværtimod hændte det adskillige gange i årene efter 1660, at den røde hane galede i Åbenrå og lagde store dele af byen i aske. En oversigt over *skadernes omfang* ser således ud: 1669: Slotsgade, 1679: Gildegade, 1680: Vestergade, 1686: Ladegården ved Hjelmallé, 1694: Skibbrogade og Fiskergade-kvarteret, der ved den lejlighed kaldes med det gamle navn »Holm«, 1707: første gang Slotsgade og de nærliggende dele af købstaden, 4. kvarter, som blev

Delvist bevaret bulhus, Slotsgade 9.

anset for byens bedste, og anden gang en tredjedel af husene på Ramsherred, og endelig 1708.

Efter så mange brandkatastrofer måtte Åbenrås borgere naturligvis mere end nogensinde være opsat på at få truffet foranstaltninger, der kunne tjene til at *hindre brandenes opståen*. Men at nå så vidt var i virkeligheden en lang og træls vandring. Det var en forbavsende letsindighed, borgerne kunne udvise. De byggede gladeligt deres huse tæt klinede op ad hinanden med rigelig anvendelse af tømmer fra omegnens skove — og tækkede dem med strå! En sådan byggemåde måtte naturligvis altid frembyde fare for brand. Dertil kom, at *skorstenspiberne* ofte opførtes af træ oversmurt med et lag puds. Denne byggemåde var medvirkende til den store brand, der den 18.

Bindingsværkshus fra ca. 1700, der senere en tid var eddikebryggeri, Nybro 14.

januar 1669 opstod i Thomas Peltzers hus i Slotsgade og derfra bredte sig ud over hele gaden og ind i den tilstødende del af købstaden, Vestergade og Søndergade. Beboerne i Slotsgade, der som amtsundersåtter hørte ind under amtmandens jurisdiktion, bad den 8. februar om lov til at hente tømmer i omegnens skove til nyopførelse af deres huse. Til trods for den store brand i 1610 brugtes der stadigt en stor mængde tømmer ved opførelsen af datidens gavlhuse i bul- og bindingsværk. Amtmand Heinrich von Brockdorff anbefalede da også omgående de brandlidtes ansøgning, men han undlod ikke samtidig at opfordre den hertugelige regering til at forbyde fremtidig anvendelse af træ til skorstenskonstruktionen, »disse lidelige skorstene, som oversmurt med en smule kalklim, er alt for usikre over for faren for ildsvåde«, hed det i amtmandens indlæg. Den 16. februar fulgte omgående et hertugeligt forbud herimod.

De følgende års ret hyppige brande tyder just ikke på, at hertugens ordre er blevet efterkommet. Det har simpelthen ikke været muligt at få folk til at ombygge de skorstene, der havde tjent dem troligt gennem så mange år. Efter de næste brandkatastrofer blev det klart, at årsagen til, at katastroferne fik et så stort omfang, var

de mange *stråtag*. Med vindens hjælp sprang ildsluerne fra det ene tag til det andet. Dette forhold blev taget op til behandling i en hertugelig forordning af 11. februar 1681, hvorefter alle Åbenrås indbyggere ikke alene skulle lade være med at anvende strå og rør til tagene ved nybyggeri, men alle, der havde råd til det, skulle inden for en to- til tre-årig frist lægge tegl på deres huse med tilhørende stalde i stedet for strå. Hvis man ønskede at beholde stråtag over staldene, skulle de ligge i en nærmere bestemt »distanz« fra husene. Folk, der ikke havde råd til at lægge tegl på deres huse, skulle lade det gøre, efterhånden som stråtaget indbød til reparation. De kunne da tage hele eller halve fag ad gangen og således efter et åremål forvandle deres stråtækte ejendom til et teglhængt hus. En låneordning fremmede dette samfundsgavnlige forehavende, idet långivere til dette formål skulle have første prioritet i de pågældende ejendomme frem for alle andre kreditorer.

Så vidt forordningen af 11. februar 1681, men som så mange af regeringens påbud kan også denne ses som et eksempel på den for-gæves kamp, myndighederne ofte måtte føre for at få deres forordninger og lovbud efterlevede. I virkeligheden var der jo denne gang kun tale om en gentagelse af tidligere tiders mange og strenge påbud om indførelse af »stentag«. At det denne gang ikke gik stort bedre, vidner stridighederne efter brandene i 1707 kun alt for tydeligt om. Alene ved den første brand den 21. juli blev 26 huse, 2 lejligheder og 28 stalde luernes rov i Åbenrås bedste kvarter, hvortil endnu kom skaderne i Slotsgade med i hvert fald 15 nedbrændte huse foruden staldbygninger. Og så fulgte endda endnu en storbrand den 9. august. Det var ikke sært, at folk fik øjnene op for, hvor farligt det var med stråtag på huse og stalde. Men også den gamle uskik at *tørre hø og halm* oven over bageovnen havde fremmet flammernes hærgen. Men inden der var rettet noget på disse åbenbare misforhold, lød råbet om brand atter engang i den hårdt ramte bys gader. Der havde været Margrethe-marked midt i høj-sommeren 1708, og slagter Matthias Frees havde beredvilligt åbnet sin stald for krøblinge og betlere. Intet var da lettere end at lægge skylden for branden over på disse samfundets stedbørn, og slagter Frees fik ikke af sine bysbørn tak for sin menneskekærlige handle-måde, thi 10 huse og 7 stalde var denne gang blevet ildens bytte.

Tre store brande i løbet af tolv måneder, det var mere end Åbenrås borgere selv kunne magte. En tilladelse til almindelig kollekt til fordel for de skadelidte var ikke nok. By og borger gik derfor til

Slottsgade. Gavlhuse med karnapper, opført efter den store brand 1707.

regeringen om hjælp og fik den også i form af 10 års *skattefrihed* for alle katastroferamte. Denne anerkendtes af det kongelige styres mænd, da disse efter 1713 overtog regeringsmagten, så det har nok været en nødvendig foranstaltning. Men til gengæld var regeringen jo i sin gode ret til at spørge om, hvorfor der da endnu fandtes stråtag, når dette jo vitterligt var blevet forbudt adskillige gange, sidst i 1681. For at dække over gammel slendrian fandt åbenråerne da på at undskylde sig med, at okkupationsårene var kommet kort efter, og under disse forhold havde de haft andet at tænke på.

Den gottorpske regering har øjensynligt ladet sig nøje med denne forklaring og indskærpede atter engang det gamle forbud mod stråtag. Men denne gang skete der noget i den rigtige retning, simpelt hen fordi byens øvrighed og vel flertallet af borgerskabet indså, at man havde betalt for dyre lærepenge ved at sidde regeringens forordning overhørig. Den 23. maj 1710 traf magistraten den vigtige beslutning, at den nærmest følgende søndag skulle det publiceres fra prædikestolen, at alle Åbenrås indvånere skulle have deres *stråtag fjernet*, inden fjorten dage var gået. Og denne gang lod man

ikke stå til, thi efter fristens udløb blev det besluttet, at strået skulle rives ned af 108 navngivne borgeres huse.

Striden om provstestaldens stråtag.

For så vidt gik alt efter ønske. Kun skulle provstestaldens stråtag endnu give anledning til megen strid og spektakel. Trogillus Arniel var på den tid, denne strid blev udkæmpet til dens yderste og bitreste konsekvens, en gammel og syg mand, om hvem alle i byen vidste, at han ikke havde langt igen. Det blev derfor *dr. Koch*, der i denne sag førte pennen på provsteembedets vegne, og den opfattelse, man gjorde gældende i provstegården, gik ud på, at det måtte være et menighedsanliggende at få strået fjernet og erstattet med tegtag, ligesom menigheden iøvrigt varetog alle vedligeholdelser af denne ejendom. Man behøvede blot at henvise til, at stalden kort tid før var blevet tækket på menighedens bekostning med strå, der var hentet i Smedager.

Men menigheden bestod ikke blot af Åbenrå købstad, men også af landboerne i Kolstrup, samt naturligvis indbyggerne i Slotsgade, og hvad vedkom det landboerne, at man inde i byen forlangte stråtagene fjernet? Enes om fordelingen af de udgifter, en ombygning af det omstridte staldtag ville medføre, kunne de ikke, og fra bystyrelsens side søgte man da at skyde genvej ved at hævde, at provsteembedet måtte påtage sig udgifterne herved. Påstand stod mod påstand, og der blev atter engang fejdet og brugt mund, papir og blæk og det i et spørgsmål, som det måtte have været nemt at ordne i mindelighed, men der var jo nu engang uforsonligt had mellem Åbenrås verdslige og gejstlige øvrighed.

Borgmester og råd indklagede spørgsmålet til amtmand Claus Ahlefeldt, der havde afløst baron Görtz. I 1709 havde borgmesteren afstået amtsskriverembedet til sin søn Friedrich von Saldern, og der herskede således stadig god forståelse mellem by og amt. Amtmanden gav den 18. august 1710 byfoged Burchard Kier ordre til at rive stråtaget af, således som man gjorde hos andre, der var uefterrettelige i denne sag. Det skete dog alligevel ikke foreløbigt. I stedet kom sagen til bedømmelse på tinge, og her blev det den 12. december 1710 kendt for ret, at taget skulle rives ned, inden fjorten dage var gået. *Dr. Koch* hævdede, at sagen var et menighedsanliggende, og af kirkeregnskaberne fremgik det, at stalden i 1671 var blevet repareret på de kirkesvornes foranledning. Herimod hævdede modparten, at provstegården både under provst Johannes Generanus og

under Georg Hübschmann var blevet bygget større for de pågældendes egen regning. Menigheden kunne derfor ikke med rette være forpligtet til at sørge for mere end de 12 fag, som provsteboligen oprindeligt bestod af. Provstens bagehus, bryggers og stald havde menigheden ingen forpligtelser overfor. »Det fortjener at indlemmes i Åbenrås chronica, for at enhver kan se, hvorledes senatus præparerer sig til den forestående julehøjtid«, rasede viceprovst Koch i sin klage til overøvrigheden på Gottorp. Fristen for nedrivningen var nemlig sat til 2. juledag, senest 3. juledag. Det fortjener imidlertid også at nævnes i byens krønike, at det lykkedes provstefamilien at få fristen for nedrivningen udsat til et godt stykke ind i det nye år. Den 15. maj 1711 tog amtsskriver Friedrich von Saldern omsider affære. Fire mænd fra Slotsgade rev da taget af stalden.

Dermed skulle denne prekære sag være ude af verden. Men ak og ve, strået havde amtsskriverens raske svende ikke fjernet, og det fik lov til at blive liggende til vidnesbyrd om provstefamiliens protest imod, hvad den anså for et overgreb. Således hengik der godt et år. Den 4. juli 1712 var strået stadig ikke fjernet, og nu kom der klage om, at det frembød fare for en ny brand. Thi altimens havde provstefamiliens avindsmænd ikke forholdt sig rolige. En brand var således blevet påsat i en have, der stødte op til provstestalden, og kun med nød og næppe var en katastrofe blevet undgået.

Den 31. juli 1712, en god måned før sin død, sendte den gamle provst sit klagemål til regeringen. »Enhver i Åbenrå ved, at jeg i de sidste to år næsten dagligt har holdt sottesengen. Jeg er forlængst afdød fra denne verden og forventer kun min salige forløsning fra den verden, som gennem 40 år hverken har givet mig rist eller ro. Frem for alle andre har jeg været hertugen tro —«. Han bad derfor om, at det måtte blive borgmester og råd pålagt at lægge nyt tag på stalden og at sørge for fjernelsen af strået, ligesom det var sket hos diakonen i overensstemmelse med kirkeordningen.

Dermed ebbede sagen ud. Ved *Trogillus Arnkiels* død var der omsider blevet tyst omkring provstens stald, men dr. Koch betroede sin kirkebog, at amtsskriveren havde gjort, hvad han formåede, for at hindre, at der fra provstiets kirker blev ringet for den afdøde, men det var ikke lykkedes ham.

For byens høje ret.

Åbenrås ledende kredse, borgmester og råd såvel som provstefamilien, kunne ikke ved deres uforsonlige sind give det jævne bor-

gerskab noget godt eksempel til efterfølgelse. Når hidsighed parret med stridslyst og ufordragelighed var så udbredt blandt byens fremtrædende mænd, hvor meget værre måtte det da ikke stå til med jævne mennesker? Rådets *retsprotokoller* fortæller om strid mellem borgerne i den lille by, om *forbryderne* og om almindelige mennesker, fanget i fordommens og stolthedens lænker.

En mand fra Als, der i krigens år var kendt for at have stjålet bønders og borgeres heste og solgt dem til soldaterne, og som nu i 1669 var blevet *morder*, lykkedes det omsider myndighederne at få fat på, medens han skjulte sig i en kålgård. Imidlertid fik hans kone en smed i Knivsig til at fremstille seks falske nøgler, og ved hjælp af den ene af dem fik de jernene om hans ben løst. Det skete, mens de fire borgere, der var sat til at holde vagt over ham, var gået hver til sit kl. 4 om morgenen. Men den skyldige undgik alligevel ikke sin skæbne. Han blev sammen med kone og børn pågrebet i Randers og ført til Åbenrå. Efter at have været underkastet *tortur* faldt dommen den 17. februar 1670, og den lød på *hængning*. Hertugen havde forinden resolveret, at den døde krop skulle skæres ned og lægges i en kasse og bringes til professor Daniel Maier ved Kieler universitetets medicinske fakultet.

En tyvagtig tiggerske slap i 1663 noget nådigere. Hun blev *brændmærket* af bøddelen, derefter *kagstrøget* og drevet ud af byen. Den hæler, der havde aftaget hendes tyvegods, blev naglet til kagen og fik et øre skåret af. Det skete andre til skræk og advarsel. Også han blev drevet ud af byen, men han måtte forinden sværge *orfejded* på, at han aldrig mere ville sætte sin fod på stadens enemærker.

Stor opsigt vakte det, da man i 1702 erfarede, at »ildmennesket« — vel sagtens en gøgler fra markedet — havde forgivet sig med rottekrudd. Skarpretteren måtte skaffe hans lig af vejen, og et hertugeligt reskript opfordrede alle apotekere og »krudtkræmmere« til at være forsigtig med at sælge af denne vare.

I 1717 blev en *zigeunerske* slået til kagen og derefter riset ud af byen. Åbenbart har man anset hele denne fremgangsmåde for et større arbejde, thi bøddelen Christoph Soltwedel modtog 5 mk. 12 sk. af byens kasse for at udføre dommen. I det hele taget var *bortvisning fra byen* en ret almindelig straf over for alle fremmede, der forså sig. I 1668 måtte en pige, der var blevet besvangret af en mand fra landet, således forlade byen.

Det nævnte forhold fortæller også noget om den forskel, der var på landboens og byboens retslige stilling. En borger hørte under sin

bys rettergang, og borgmester og råd måtte derfor i 1668 højligt beklage, at amtmand Heinrich von Brockdorff uden retsforfølgelse af nogen art i nogle dage havde sat en af borgerne ind i *tårnet på Brundlund slot*, da denne havde villet køre forbi Slotsmøllen. Den *træhest* — »hölzernes Esel« —, der på den tid fandtes foran Brundlund, måtte ikke benyttes til afstraffelse af en borger.

Hvor byens jurisdiktion hørte op, fandtes *slagbommene* ved Nørreport, Sønderport og på Skibbroen. I 1673 blev det pålagt de to kæmnere at drage omsorg for, at de blev reparerede, inden fjorten dage var gået. De skulle forsynes med gode låse, og over Sønderport skulle der lægges tagsten. Det sidste kan vel kun betyde, at *Sønderport* har haft en særlig portbygning. Søn- og helligdage skulle slagbommene holdes lukkede, og der måtte ingen tørve- og brændekørsel finde sted. Et sådant forbud kneb det nu med at få respekteret, og i 1702 klagede dr. Koch over, at der om lørdagen kom vogne fra steder som Ballum, Risummoor og Gram. Om aftenen læssede de *tømmer* nede på Skibbroen, og søndag morgen før froprædiken kørte de tilbage. Det benægtede borgmester og råd ganske vist, men indrømmede dog, at en og anden kunne blive noget forsinket, således at udkørslen fandt sted i gudstjenestetiden.

Det blev pålagt borgere, der boede ved slagbommene, at føre tilsyn med trafikken der. De skulle om natten og på søn- og helligdage opbevare *nøglen til bommene*, og de måtte kun lukke op for bytjenere og for fremmede rejsende. I pesttider var vagttjeneste ved slagbommene en slags borgerligt ombud. Det var således tilfældet, da *pesten* truede i 1709. Enhver rejsende skulle standses ved slagbommene og afgive forklaring om, hvem han var, hvorfra han kom, og hvorhen han ville, samt forevise pas, der først skulle bringes borgmesteren til gennemsyn, inden den rejsende fik adgang til byen. Om natten skulle der på skift til stadighed gå to mand ved hver slagbom, og det var borgerne forbudt at sende fruentimmere eller børn til denne vagttjeneste. I 1710 skærpedes bestemmelserne ydermere, idet der fra nu af skulle være fjorten eksaminatorer til at holde forhør over alle tilrejsende, og i 1711 var pestfaren blevet så overhængende, at man forbød alt rejsesamkvem med Flensborg. Også på anden måde sørgede borgmester og råd for god »politi«. *Brønden* på Storetorv var blevet beskadiget af kådhed eller ved uagtsomhed. Især spandene og kæden, de hang i, var det gået ud over. For at hindre sligt i fremtiden skulle brønden forsynes med lås. *Vagthuset* på Torvet kunne i 1708 udlejes til Rasmus Hyrde, da den natlige

borgervagt nu skulle ophæves, og vægteren overtog »begvagten«. Da borgerne ingen fattigfoged betalte til, måtte de hver af med 3 sk. 6 pg. til vægteren.

Folks honnøret ambition måtte øvrigheden jævnlige gribe ind overfor. Især var det svage køn angrebet af *rangsygen*, men deres respektive ægtemænd var aldrig sene til at kræve deres families borgerlige placering anerkendt. Særlig kendt blev det postyr, der opstod ved borgmester Caspar von Salderns datters bryllup i 1700. Et par kvinder kom da i en sådan strid om pladsen ved bordet, at de gerådede i slagsmål, sprang over bordet, så de to kæmpende tumlede om på gulvet. »Her vil jeg sidde, og I skal vige for mig!« skreg den angribende. Altimens anbragte de nærmest siddende sig således, at der slet ingen plads blev til overs. Sagen kom for retten, hvor de to parter hurtigt blev forligte og lovede, at nu ville de være gode venner og til gengæld dele den mulkt, som retten idømte dem.

Mere forargelig var den anmasselse, som apoteker Fabricius' hustru viste under en altergang i 1717, da hun puffede en medsøster til side. »Fabricia« havde sagt: »Stakkel, vent lidt, jeg er bedre end I«. En anden borgerkone var fulgt efter hende og havde derefter sagt til den tilsidesatte: »Går hun foran Jer, så tilkommer det også mig!« De var nemlig lige i stand, men den sidste var før gift. Følgelig havde hun forrangen. Efterhånden greb den slags sager sådan om sig, at øvrigheden i 1724 måtte offentliggøre en omstændelig rangordning.

Også mændene kunne give frit afløb for det hidsige gemyt. Stadssekretær Prehn fra Haderslev havde således kaldt apoteker Fabricius en *hundsfoot*, men denne svarede, at det kunne han selv være. Derefter var apotekeren blevet korporligt angrebet, men han havde været lige ved at få krammet på angriberen, da monsieur Schnobel slog ham i jorden. Apotekeren krævede nu ved retten ikke satisfaction, men sine omkostninger erstattet.

Mange folk var lette ofre for alskens *overtro* og for enhver form for taskenspilleri. I 1704 var et sølvbæger forsvundet, men en skomagervend Jochem Nettelbeck forsikrede, at han nok skulle være mand for at skaffe tyvegodsset frem. Han havde i Hamburg lært en metode, der ufejlbarligt ville udvise, hvor det stjalne gemte sig. Over for retten måtte han redegøre for, hvorledes han bar sig ad, thi man lugtede trolddom, og den slags var strafbart. Ved solopgang havde han stiltiende skudt en trane, taget hjertet ud og gennemstukket det med synåle. Derefter var han gået ind i huset, hvor

Gårdparti med udvendige trappeopgange og bulbuskonstruktion, Vestergade 5.

tyveriet var blevet begået, havde skåret nogle spån af dørtærsklen og kommet dem sammen med det gennemstukne tranehjerte i en potte fyldt med vand. Han havde ikke sagt noget, ikke manet eller primsignet eller gjort tegn, men var blot blevet ved med at lade potten koge over ildstedet. Han havde derefter sendt sin bror ind i huset for at se, om den stjalne sølvske var kommet for en dag, og det var den! Gerningsmanden har vel ment at gøre klogt i at give tyvegodset fra sig. Men øvrigheden så strengt på et sådant forehavende. Skønt skomagersvenden bedyrede, at han intetsomhelst ulovligt havde foretaget sig, ikke benyttet sig af ulovlige midler, ej heller havde fremstammet uforståelige ord, blev han idømt to dages fængsel og udvist af byen med pålæg om aldrig mere at vise sig der.

Men ikke tilfreds hermed krævede dr. Koch, at den bestjålne familie skulle afhøres, om den havde forsøgt at finde tyvegodset ved at skaffe sig hjælp af folk, der kunne mane og udvise. Også en

mand fra »det Hamborger herberge« blev afhørt. I 1706 måtte den bestjålne handskemager Nikolai Petersen på dr. Kochs forlangende aflægge ed på, at der ikke var blevet forsøgt trolddom, hekseri eller genvisning for at få sølvskeen tilbage.

Åbenrås præstestand var endnu i 1710 på vagt over for *hekseriet*. skønt troen på den slags ellers var ved at være på retur. Alle byens gejstlige — Arnkiel, Koch, Corvinus — bad magistraten nøje undersøge, om Matthias Foermands kone var en heks, thi de havde ansvaret for sjælene og for uddelingen af nådegaverne. Så længe ryg- tet holdt sig, var den almindelige kirkebøn blevet hende nægtet. De vidste ikke, om de fortsat kunne tåle hende i menigheden, eller om de måtte give det Hellige til en så ofte beskyldt person. Sagen synes dog at være blevet ordnet i mindelighed. Hekseprocessernes tid var forbi, selv om overtroen endnu sneg sig frit om i krogene.

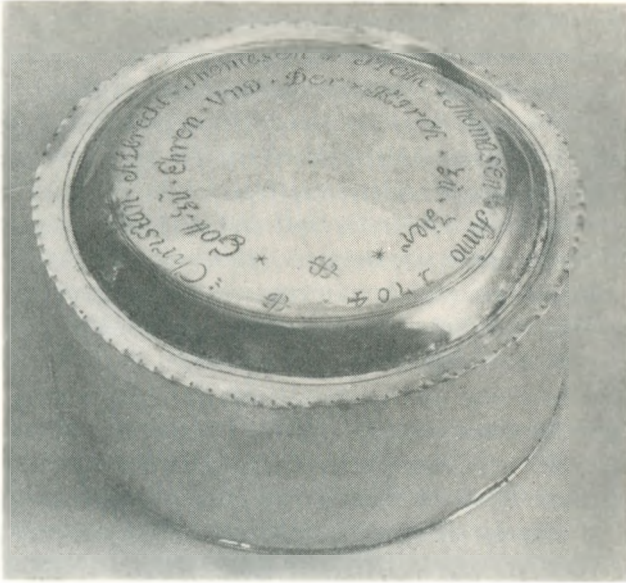
Fattigdommen havde et sikkert tag i store dele af befolkningen, og de milde stiftelser formåede kun i begrænset omfang at råde bod på de elendiges kår. Gamle og syge mennesker tog ofte til takke med små kamre, folk havde tilovers i deres huse. Det var som nævnt til- fældet hos apoteker Vieth, da en ende af hans hus skulle nedrives for at afgive plads til den omstridte kirkesmøge. Et andet sted fik en mand, der ønskede at rive sit brøstfældige hus ned, ordre til for- inden at skaffe sin svigermor under tag et andet sted.

Brænde skaffede småkårsfolk sig ved at *sanke* i de omliggende skove. Men det var ikke altid, at myndighederne så med milde øjne på den slags. Ofte stjal folk nemlig, hvad de skulle bruge af grov- tømmer, og straffene for ulovlig hugst var derfor strenge. Et par kvinder, som havde sanket kvas i Stubbæk skov, fik en yderst ublid behandling. Netop som de var nået til Sønderport, red Hans Foged fra Årup ud af byen. Ved synet af kvinderne, der sad og hvilede sig på deres kvas, skreg og bandede han: »I djævelssakramenteriske horer, I skal få Fanden, hvorfor ødelægger I skoven?« »Min gode Hans, vi har ikke været i Eders, men i Stubbæk skov«. »Det bryder jeg mig ikke om«, lød svaret, og han slog dem, så den ene var ved at falde besvimet om.

Byens næring

Håndværkerne.

Som håndværksby har Åbenrå i tiden umiddelbart efter århund- redets store krige næppe haft særlig høj rang. Der fandtes i slutnin-

Oblatæske i Hjortkær kirke, fremstillet 1704 af guldsmed
Asmus Christoffersen, Åbenrå.

gen af 1600-årene kun *lav* for skræddere og skomagere, som begge havde fået privilegierne bekræftet i 1630'erne. Skomagerlavet var langt det ældste. Det skrev sig helt fra 1496, og dets privilegier blev atter engang bekræftet den 7. januar 1661.

Andre af byens håndværkere havde tilknytning til *udenbys lav*. Det gjaldt de tre felberedere, og det gjaldt Åbenrås to hattemagere, som hørte til hattemagerlavet i Itzehoe. De øvrige håndværk tilhørte *ingen lav*, hverken byens farver, bøsse-mager, pottemager, to barberer, samt slagterne, bagerne, smedene, snedkerne og bødkerne. Om musikanten gjaldt det samme.

Lavsvæsenets ulemper og dets hæmmende virkning over for ethvert frisk initiativ havde til følge, at der den 18. februar 1664 udsendtes en hertugelig bekendtgørelse om, at alle *lav* og *gilder* i Åbenrå skulle *ophæves* for et tidsrum af seks år. Enhver håndværker, »han være, hvem han ville«, kunne i de seks år nedsætte sig i byen; han måtte drive sit håndværk frit og uhindret og sælge sine varer i og uden for byens enemærker.

Men efter denne frist var håndværksmestrene atter på vagt over for »*bønhaser*«, der ville snige sig ind i deres erhverv. Det kunne undertiden give anledning til både kiv og klammeri. I sommeren

1704 mødte således to felberedersvende op hos Hans Hansen træhugger og kaldte ham en skælm og en gemen tyv, en hundsfot og en fusker, hvorefter de gav sig til at sønderhugge de skind, han havde hængende uden for sit hus. Da hans kone begyndte at tage på vej og ville gribe ind for at bjerge skindene, fik hun ord som hore og horeunge til bekomst. Svendene var blevet udsendt af deres mestre, der netop havde været forsamlet med andre af felberederlavet i Sønderborg. På dette møde var bølgerne gået højt. Nu skulle der gøres kål på alle de uretmæssige konkurrenter, og svendenes overfald var i virkeligheden en udløber af lavsmestrenes ophidselse. En mulkt på 10 rdlr. viste dem dog, hvor alvorligt retten så på den slags overgreb.

De erhverv, der var uden lav, måtte undertiden lade de fremstillede varer underkaste offentlig kontrol. Ikke mindst var det nødvendigt med hensyn til de fødevarer, som *slagtere* og *bagere* udbød til salg. En undersøgelse af brødets vægt gav i 1685 ret store forskelle. Brød til to skilling vejede således 3 pund 28 lod, 3 pund 8 lod, 3 pund 6 lod, 3 pund, ja endog 2 pund 29 lod, mens brød til een skilling varierede fra 2 pund 4 lod til 1 pund 26 lod. Der forlyder ikke noget om, hvorledes det gik synderne.

I overensstemmelse med regeringens merkantilistiske erhvervs-politik fik slagter Matthias Frees den 18. december 1673 *monopol på al slagting* i Åbenrå. Han skulle forpligte sig til at forsyne byens borgere med frisk kød til en pris af 18 penning pr. pund i tiden fra jul til Skt. Hans og 1 skilling lybsk i tiden fra Skt. Hans til jul. For denne rettighed måtte han betale 10 mk. om måneden. Men borger-nes utilfredshed med dette monopol var stor, og følgen blev naturligvis en udbredt smughandel. Matthias Frees klagede over, at han dagligt måtte se på, at folk fra Slotsgade og andre bebyggelser forsynede borgerne med frisk kød. Omsider lykkedes det borgmester og råd den 2. april 1703 at få Frees' monopol ophævet.

Skibsbyggeri.

Med den tiltagende skibsfart i årene efter 1660 udvikledes skibsbyggeriet til et erhverv, der var af væsentlig betydning for Åbenrås næringsliv. Til at begynde med var Åbenrås egne skippere ikke altid i stand til at aftage de fartøjer, der blev tømret ved byens skibbro, og en del af de færdige *skibe* måtte derfor *sælges* til andre havnebyer. Man mente imidlertid ikke, at en sådan eksport var gavnlig for hjembyen. I hvert fald klagede åbenråerne til deres hertug, for-

di skibe, der blev bygget i deres by, meget ofte solgtes »til nabobyerne«, og hermed har de naturligvis ment *Flensborg*, som var langt den farligste konkurrent. Sønderborg, der siden 1668 også var en kongelig by, synes at have haft tilstrækkeligt opland i det rige Als, Sundved og Ærø, og Haderslevs dårlige indsejlingsforhold kunne aldrig gøre denne by til en særlig farlig konkurrent. I virkeligheden gik åbenråernes bestræbelser i den følgende tid ud på at tilrive sig hele forsyningen af det nordslesvigske område eller i det mindste at overtage forsyningen af det nordlige gottorpske område, amterne Åbenrå, Løgumkloster og Tønder, med varer fra landene hinsides Østersøen.

Den 28. marts 1670 udstedte regeringen da som svar på åbenråernes klage en forordning, der skulle sikre, at skibe, der blev bygget i byen, også kom til at tjene den stedlige søfart. Hvis nybyggede skibe straks blev solgt, skulle der »tilfalde hertugen samt borgmester og råd og derværende kommune 4 rdlr. til deling af hver læst, som skibet rummede. Solgtes skibet efter eet års sejlads, skulle afgiften være 3 rdlr., efter to år 2 rdlr. og efter tre år 1 rdlr.«. Hensigten med denne forordning er jo let gennemskuelig, men utvivlsomt har den været til gavn for skibsfarten, og ikke mange år efter var der et *livligt skibsbyggeri* i Åbenrå. Det var i 1682 af et sådant omfang, at skibstømmerne fik skyld for at ødelægge *skibbroen*. Den trængte da til en gennemgribende reparation. Skibene kunne ikke mere lægge til, men måtte ankre op ude på reden et par hundrede skridt fra land, således at de måtte losses og lastes ved hjælp af pramme. Men reparationen kostede penge, og Åbenrås deputerede samt 16 borgere krævede, at de, der byggede skibe på skibbroen, også bidrog til dens reparation. Slotsgade-folkene burde ligeledes yde en skærv til dette formål, fordi de nu havde fået adgang til at benytte skibbroen.

Skibsbyggeriet udvikledes videre i de kommende år, idet man nu også evnede at bygge de store fragtskibe, som hidtil var blevet indført fra Eckernførde og Neustadt i Holsten. Det vakte således megen opsigt i Åbenrå, da skipper Christian Frellesen Frees' nybyggede skib på 60 læster løb af stabelen i 1707.

Årets markeder.

Fra gammel tid havde der været to årlige markeder, på *Marie Magdalene dag* den 22. juli og på *Galli dag*, den 16. oktober, men den sidste markedstermin synes omkring midten af 1600-tallet at være blevet rykket frem til *Mikkelsdag*, den 29. september. Disse to

terminer var imidlertid alt andet end heldige. Det blev nemlig påstået, at de faldt sammen med andre markeder, men udtalelser af den art hører sig næsten til, hver gang man gjorde forsøg på at få et marked flyttet. Værre var den kendsgerning, at Åbenrå blev holdt ganske uden for oplandets ikke ubetydelige handel med kvæg og heste, fordi den slags gerne fandt sted i forårsmånederne. Ved hertugens brev af 25. maj 1666 blev der gennemført en nyordning. Åbenrå fik fremtidigt tilladelse til at afholde tre årlige markeder, hvert med tre dages varighed. Det første skulle vare fra den 12. til den 14. april, altså ganske umiddelbart efter egnens største kvæg- og hestemarked i Kliplev. De to andre markeder skulle nu finde sted på *Margrethe dag*, den 13. juli, og *Galli dag*, den 16. oktober, og begge begyndte som kvæg- og hestemarkeder, mens der tredjedagen måtte slutes af med et krammarked.

Årsmarkederne spillede en stor rolle for byens handelsliv. Her måtte der handles frit og åbent af alle, enten man var borger eller fremmed. Landmændene kunne få afsat deres kvæg og heste eller anskaffe sig nye dyr. Meget ofte kunne man her møde opkøbere fra Sydtønder amts marskegne. Også småkårsfolk havde ved markedstider mulighed for at falbyde deres *hjemmelavede produkter* såsom bagværk, træskærer- og pottemagerarbejder. Og udenlandske folk mødte frem på årsmarkederne, der således blev et sted, hvor hjemmefødningen modtog indtryk af fjerne egenes mennesker. *Jøder* falbød som regel tekstilvarer af forskellig slags, lige fra spraglede bånd til klædestoffer. Men også wallonske kedelflikkere og *kedelførere* fremviste her deres kobbertøj fra Ardenner-bjergene. I tider, hvor hjemmebryggeri og -brænding betød meget for den enkelte husholdning — selv om regeringspåbud ofte søgte at standse denne trafik — var der altid efterspørgsel efter kedelførernes produkter.

Forprang.

Striden om Slotsgade-beboernes adgang til skibbroen skal i virkeligheden kun ses som en udløber af den århundredgamle strid mellem by og land. Byens borgere måtte stadig være på vagt for at værne deres privilegier. Uden monopol på handel og købmandskab ville købstaden og dens borgere hurtigt være dømt til undergang.

Landboernes handel uden om købstadens købmænd og uden om dens markeder kaldtes »forprang« eller »forkøb«. Men det var også forprang, når byens borgere løb ned til skibbroen for at købe varer fra de skibe, der fuldtlastede lå på reden. Det var ofte sket og med

manges vidende, hed det i det forbud herimod, som borgmester og råd udstedte den 26. februar 1664. Forprang fandt dog først og fremmest sted på landevejene uden for købstadens tre slagbomme. Både i *Kolstrup* og i andre landsbyer handlede og købslog folk underhånden uden om de lovlige markedsterminer, hed det i en klage af 24. august 1681. Amtmand Friedrich von Günderoth lod landbefolkningen forslå, at de ville komme til at bøde 20 rdlr., hvis de modtog heste og kvæg eller andre varer, som skulle sælges bort underhånden.

Men lige meget hjalp det. Atter og atter skete der brud på de bestående love. Således var det galt igen 1698. Der klagedes da over *ulovlig handel* i både Løjt kirkeby, Varnæs og Brunde. Folk i disse landsbyer drev høkeri med tobak, brændevinsbrænding, maltgøring og lignende, og de betalte hverken told eller licent. Heller ikke indskriden imod dette ulovlige forhold hjalp mere end ud over et kortere åremål. I 1703 klagede åbenråerne igen, og nu fulgte en skarp tilrettevisning fra Åbenrås amtmand, baron von Görtz i Slesvig. Det fremgik heraf, at selv præster fremstillede brændevin og handlede med det. Specielt sigtedes der til pastor Wilhad Fabricius i Løjt, der opkøbte honning til fremstilling af mjød.

Også mange af Åbenrås indbyggere søgte at omgå bestemmelserne, idet de tog ophold hos slægt og venner på landet, opkøbte korn fra Fyn, Als og Sundeved og gjorde malt af det, ligesom de lod hente salt på Als og bragte det med båd til Løjtland. Caspar von Saldern aflagde i 1717 det vidnesbyrd, at sådan havde åbenråerne båret sig ud igennem de sidste 40 år, lige så længe, han kunne mindes.

Fremmede købmænd forså sig også ofte mod købstadens næringsrettigheder. De kom fra omegnens markeder, af hvilke især årets to korsmessemarkeder i Klipleve spillede en stor rolle, og »huserede« ude på landet med deres varer. De falbød hør, linned, tobak og alt det, der blev kaldt »kramvarer«. Senere klager over det samme forhold vidner om, at heller ikke baron von Görtz' tilrettevisning frugtede noget. Myndighederne førte en Don Quichotes forgæves kamp mod stridige vejrmøller. Sagen var den, at øvrigheden ikke ejede et kontrolorgan, der var i stand til at skaffe dens love og bestemmelser adlydt. Mandatet mod brændevinsbrænding blev således fornyet i 1709, uden at det hjalp spor.

Smugleri.

Med de øgede krav om told- og licentafgifter tog også smugleriet

fart. Ikke sjældent klages der over skippere, som lod en del af lasten ro ind til Løjtland eller til Varnæs vig, inden toldopgørelsen fandt sted ved skibbroen. Alle kneb gjaldt, og meget ofte gik det nok også godt. Des større opsigt vakte det da, når en blev grebet i smugleri. Skipper Laue Jacobsen tog flittigt del i sin hjemby's samhandel med Sverige. I 1680 var han vendt hjem fra Västervik på Smålands-kysten med en god ladning tømmer og tjære og fremviste ved ankomsten en specifikation over lasten, som de svenske havnemyndigheder i Västervik havde udstedt. Den egentlige kontrol kunne derfor godt vente til morgendagen, og det gik Caspar von Saldern, der også var licentforvalter i disse år, beredvilligt ind på. Men om natten kom toldbetjente under vejrs med, at pramme fra Laue Jacobsens skib af nogle båds mænd blev roet ind ad Mølleåen til skipperens grund, der strakte sig ned til åen fra hans hus i den del af Slots-gade, som lå inden for Åbenrås område. Det lykkedes ved den lejlighed toldbetjentene at beslaglægge fire tønder tjære, der var bestemt til en købmand i Tønder. Straffen blev som bestemt i forordningen: konfiskation af hele ladningen.

Øl- og brændevins-koncessionen.

Når åbenråerne særligt havde rejst klager over ulovlig ølbrygning og brændevinsbrænding i 1703, skyldtes det, at de på det tidspunkt lå i forhandling med regeringen om at få eneret på disse to erhvervs-grene i hele amtet. Fra 1675 til 1703 havde herredsfoged Bernhard Caspar Kamphövener koncessionen på forsyning af amtets under-sætter med øl og brændevin. Alt, hvad landboerne behøvede af disse varer til deres bryllupper, barkedåb, begravelser og til deres gilder og sammenkomster — vel især grandestævnet — skulle herredsfogeden forsyne dem med, ligesom han også leverede til kroerne, ja endda kunne godkende anlæg af nye beværtninger på passende steder, som det hed.

Nu tilkøbte Åbenrås øvrighed sig denne rettighed for en sum af 40 rdlr. årligt. Den 14. juni 1704 underskrev følgende rådmænd og deputerede denne aftale: Lüdich Harmensen, Jacob Börentz (Bjørnsen), Peter Tielsen, Peter Gorrissen, Johann Otto von Niendahl. Owe Friedrich Rolfsen, Jacob Sedien, Michel Rolfsen, Asmus Callesen og Peter Jerresen. De forsikrede på byens vegne, at oplandets befolkning ikke skulle komme til at lide mangel på øl og brændevin, og at prisen skulle ligge fast på 4, 5 eller 6 mk. lybsk pr. tønde, alt efter kornpriserne. Samtidig fik de ret til at konfiskere brænde-

vinskedlerne og foretage visitationer i omegnens kroer for at se, om der fandtes fremmed øl. Da der snart lød klager over ringe afsætning af øl og brændevin, udnævntes i 1709 *Ove Fr. Rolfsen* til oldermand for de koncessionshavende. Han skulle da sammen med fire hjælpere tage ud på »*visitats*« i omegnens kroer for at se, om man der drak fremmed øl. Det var dog stadig tilladt godtfolk at brygge øl til brug i egen husstand, men landsogdenes høkere skulle hente deres beholdning inde i Åbenrå. Høkeri ude på landet ansås ikke for forprang, når blot de varer, der blev handlet med — hør, tjære, jern, salt, linned, tobak — blev hentet på købstadens markeder eller købt hos dens købmænd.

Privilegerede erhverv.

I 1663 fik Andreas Augsburg privilegium som *barber* i Åbenrå, men hans navn forsvinder snart efter fra byen. Den ledende barber var da i årene herefter Adolf von Soest, der havde ægtet en tidligere barbers hustru. Ved hans død i 1697 blev den hidtidige byfoged Johann Beyer udnævnt til barber. I ansøgningen om privilegiet fremhævede han, at han ofte i felten havde aflagt prøve på sine færdigheder i dette erhverv. Efter århundredskiftet bestred Detlef Junge og Jürgen Höcker barberembedet. I 1716 fik de imidlertid en alvorlig konkurrent i den kongelige *feltskær* Henning Cai Schreiber. »I betragtning af hans gode erfaring og videnskab og flere lykkeligt aflagte prøver« fik Schreiber bestalling som byens *kirurg*. En første begyndelse til en mere kontrolleret udøvelse af lægegerning var dermed gjort, men hermed være ikke sagt, at folk ikke ofte foretrak enten en af de gamle barberer eller »kloge koner«.

Også med hensyn til apotekervæsenet fandt der for så vidt en udvikling sted, som Thomas Fabricius, der fik *apotekerprivilegiet* den 24. august 1709, først måtte underkaste sig en eksamination hos en professor og en fysikus i Kiel. På grund af de udgifter, han havde med at bringe apoteket i orden, fik han tillige privilegium på *vin- og krydderihandel*. Vinudskænkning havde da allerede længe været en privilegeret forretning. I 1663 overtog Marine Anders' dette privilegium efter Christian Schierbentz. Hun måtte dog først forpligte sig til at give 15 rdlr. i forpagtningsafgift, og priserne på hendes varer skulle ligge fast. En kande fransk brændevin måtte koste 22 penning, hollandsk brændevin 15, fransk vin 8 og mjød 7 penning.

Skarpretterembedet var også privilegeret og tilkom altid bestemte slægter — ofte af tysk herkomst — som ikke gik af vejen for en

gerning, som godtfolk anså for »uærlig«. I 1664 blev »mester« *Julius Beseler* skarpretter i Åbenrå efter sin fader Hans Beseler. Samtidig varetog han ligesom faderen skarpretterembedet i Haderslev. Hans grundløn var på 30 mk. lybsk om året, men hvis han besørgede et stykke mestermandsarbejde, hvad enten det så foregik ved sværd, strikke, hjul eller bål, tilkom der ham 5 mk.: for kagstrykning og uddrivning af byen samt for medvirken ved tortur modtog han 3 mk. Alle selvdøde dyr skulle han skaffe bort. For heste og køer fik han 24 sk. pr. stk., men hvis det selvdøde dyr kunne nedgraves på stedet, havde han kun ret til det halve beløb. Føl, svin, kalve, får, hunde og katte skulle han kun have 8 sk. for at fjerne, mens der tilkom ham 4 sk. for at hale døde hunde og katte op af brøndene. Fængslet på rådhuset skulle han holde rent for 8 sk., mens borgerne selv måtte træffe aftale om prisen for renovation, hvis de ønskede hans hjælp dertil. Endelig skulle hans dreng sørge for at holde kirkegården fri for svin.

I 1673 efterfulgtes Beseler af *Hans Gottfried*, der samtidig virkede i Tønder. Også de følgende skarprettere, *Eberhard Asthusen* og svigersønnen *Hans Christoph Soltwedel* — den sidste fra 1702 — var fælles for både Åbenrå og Tønder. Måske har da den politiske modsætning mellem kongelige og hertugelige også haft indvirkning på skarpretterembedet.

Landbrug.

For samtlige borgere var landbruget — og herunder især kvægavlen — af afgørende betydning. Der hørte praktisk talt stalde til alle ejendomme, og eget kvæg dannede grundvolden i den enkelte families husholdning.

Men Åbenrå havde altid været en *by uden egen jord*. Ladegården havde taget det meste, og i virkeligheden havde regeringen også lagt sin hånd på den jord, der endnu var tilbage, *Jørgensgård* og *Sønderskov*. For brugsretten til disse arealer måtte borgerskabet betale en leje, der fastsattes for et åremål ad gangen. I 1663 slap borgerne dog for leje, fordi de indkvarterede soldater under sven skekrigene havde ladet deres heste tage græsningen. *Jørgensgård* lejede de igen for 12 år til en pris af 550 mk. lybsk årligt. De måtte have græsningen, lade deres svin gå på olden og tage det vindfaldne træ samt kvas til gærdsel.

Den 20. april 1697 udstedtes der et nyt regulativ for borgernes benyttelse af græsningen på *Jørgensgård*. Teglværkets ejer, Peter

von Niendahl, måtte kun holde to køer derude. Samme antal tilkom hver stavn i den nordlige del af byen, ialt $67\frac{1}{2}$ stavne. En hest regnedes lig to køer, et øg og et føl gjaldt $2\frac{1}{2}$ ko, et føl alene $1\frac{1}{2}$ ko, mens en kalv talte lige med en ko. Svin måtte ikke færdes derude, heller ingen stude og hingste. Hændte det, at en ko blev dræbt af en ulv, skulle ejermændene have en godtgørelse på 3 sk. lybsk. I 1699 måtte lejemålet atter fornyes, og da blev prisen af amtmand Friedrich von Günderoth skruet op til 200 rdlr. årligt.

Med hensyn til *Sønderskov* hævdede åbenråerne, at dette areal i virkeligheden var en sidste rest af det »patrimonialgods«, de i middelalderen havde fået overladt af Valdemar Sejv, men i 1694 blev denne opfattelse »bestridt af misundere«. Der nævnes ingen navne, men der er uden tvivl tænkt på amtmand *Friedrich von Günderoth*, der ivrigt varetog regeringens interesser over for undersåtterne. Den slags kunne naturligvis ikke gøre ham populær, og i sagnet lever han derfor endnu som jægeren, der især ved efterårstide hvileløst farer gennem Hjelm skov.

Åbenråerne skulle fremtidigt svare 40 rdlr. om året for retten til græsning i *Sønderskov*. Under baron von Görtz' amtmandsskab søgte de at blive fritaget for denne afgift, men en skatteindtægt, der een gang er placeret i et budget, lader sig ikke så nemt slette igen. Aftalen måtte fornyes for endnu fire år efter 1706.

Skænk og gaver.

Særligt bittert må det have været, at de i dette øjemed udbetalte summer til »skænk og gaver«, bestikkelse til embedsmændene på Gottorp, ikke havde hjulpet spor. Da *baron von Görtz* i 1709 havde fået den gamle, hæderlige gottorpske statsmand, Magnus Wedderkop, styrtet, lod han foretage et rundspørge for at få fastslået, om Wedderkop havde gjort sig skyldig i noget sådant. Rivalen skulle fældes! Åbenråerne havde da bl. a. måttet *punge ud* med følgende summer for at få deres ønsker befordret på højeste sted: 1661: 50 rdlr. til hofråd og krigskommissær Mechelburg for at beholde det reducerede plovtag; 1693: 12 rdlr. til Mechelburg for ekstraordinær nedsættelse af byens kontribution i årene 1691 til 1693; 1703: 10 rdlr. til kammerråd Segebad for bryggerirettighederne; 1703: 10 rdlr. 10 sk. til etatsråd Clausen for at få lejemålet af Jørgensgård fornyet; 1704: 10 rdlr. 15 sk. til »ukendt« for bryggeri- og brændingsrettigheder; 1705: 40 rdlr. til kammerråd Jackenholtz for remission af 12 rdlr. pr. plov og for ordningen vedrørende Sønder-

skov; 1705: 20 rdlr. til etatsråd Clausen for det samme; 1705: 55 rdlr. 33 sk. til amtmand Claus von Ahlefeldt i tiltrædelsespenge; 1706: 20 rdlr. til »ukendt« for flytning af indkvarteringen til Husum.

Den »ukendte«, der nogle gange nævnes, er uden tvivl baron Georg Otto Heinrich von Schlitz, genannt von Görtz, denne »Rouletenspieler der hohen Politik«, som i årene 1703 til 1705 også fandt stunder til at være amtmand over Åbenrå amt.

Skibsfart.

I 1668 var den særlige *licentafgift* blevet indført ved Åbenrå havn for at skaffe staten indtægter af al ind- og udførsel. Men også ved udstedelsen af forordningen af 28. marts 1670 om skibsbyggeriet havde statens indgreb vist sig med al tydelighed, og denne gang med direkte sigte mod Åbenrås værste konkurrent Flensborg, der var kongens stad. Hidtil havde det hertugelige Åbenrå stået næsten afmægtigt over for de flensborgske købmænds og rederes kapitalkraft. Mange Åbenrå-skipperne sejlede i *fragtfart for flensborgerne*, ja ofte flyttede de bort fra Åbenrå for at tage borgerskab i Flensborg.

Striden mellem konge og hertug blev således også udkæmpet på det økonomiske område, og det varede ikke længe, før Åbenrå-skipperne forstod at drage fordel af det politiske samarbejde mellem gottorperhertugen og Sverige. Mens flensborgerne fra gammel tid drev en betydelig handel og skibsfart på Norge, fik åbenråerne i løbet af disse år *Sverige* som deres særlige område.

Sverige, der dengang i sin stormagtstid omfattede alle Østersøens og Bottenhavets kyster lige fra Kalmar til Riga, kunne netop byde på en række af de varer, som Åbenrås nordslesvigske opland havde behov for. Sveriges uendelige rigdomme af tømmer og træprodukter af enhver art tog åbenråerne i fragt: brædder, bjælker, spær og lægter — eller som det hed: deler, balkuner, sparrer og latter. Men desuden kunne svenskerne byde på tjære, beg, kalk, jern, kobber, kalkstensfliser, gravsten og trappesten, og fra de baltiske lande omkring Riga kom der en betydelig indførsel af hør, hamp og blå.

År efter år, gerne så tidligt som muligt i foråret — marts eller april — stod Åbenrås handelsflåde da ud af fjorden. Forinden var årets første frostfrie uger blevet tilbragt på skibbroen med at gøre klart skib. Højttønde hammerslag og duften af beg og tjære under arbejdet med at kalfatre skibene bragte i disse dage en ganske særlig stemning ind over den lille by. Men nu blev der kastet los, der blev vinket til dem derinde på skibbroen, og snart viste de fyldte

sejl, at driftige skippere og søfolk atter engang havde taget kampen op for at sikre sig det nødtørftige til livets underhold.

Det gjaldt så vidt muligt om at undgå sejlads i *ballast*, men det lykkedes langtfra altid. Over halvdelen af de udgående skibe måtte sejle i ballast, thi kun få var de varer fra hjemstavnen, som man kunne regne med at skaffe afsætning for. *Østers* fra Højer og *muslinger* fra den hjemlige fjord kunne altid afsættes i Stockholm, men denne trafik var ikke uden risiko. Det måtte skipper Caspar Koch sande i 1712, da han ved tøndernes åbning i Stockholm opdagede, at indholdet var råddent. Han havde haft modvind i lang tid, og det kunne den letfordærlige last ikke klare. Endnu i 1720 eksporterede åbenråerne dog 367 tønder østers, og en del af dem gik nu til det ny grundlagte Skt. Petersburg. *Brænde* fra de omliggende skove kunne let afsættes i København, og *teglsten* var ligeledes en vare, der altid kunne findes købere til.

Västervik nord for Kalmar og Visby på *Gotland* var de havne, der tiest blev anløbet af Åbenrå-skibe i tidsrummet mellem 1660 og 1720. I 1691 var Åbenrå den havn i hele det danske og slesvig-holstenske område, der næst efter København sendte flest skibe til Visby. På denne tid blev også Åbenrås fjernhandel grundlagt, den handel, der i løbet af det følgende halvandet århundrede skulle gøre navnet »Apenrade« kendt ud over kloden. Det begyndte med sejlads op til Ishavet ad ruter, som flensborgerne i forvejen kendte særdeles godt. Den 25. marts 1692 sejlede skipper Hinrich Frellesen af sted med kurs mod Rusland, d. v. s. *Kola-halvøens* og vel også den norske Finmarks kyst. Varerne deroppe fra var fisk og tran. »Fischer Eyland und Lapland«, hed det en enkelt gang i Åbenrås licentregistre. I disse egne var handelen nemlig fri og åben for alle. Først den 24. oktober stævnede Hinrich Frellesen igen ind i Åbenrå fjord, og han kom da fra Flensborg. Han har altså som så mange af sine bysbørn sejlet for flensborgsk regning, og der er derfor ikke grund til at antage, at han har været den eneste åbenråer, der har besøgt disse fjerne egne.

Den 1. september 1695 bragte for første gang et Åbenrå-skib, ført af skipper Hans Brodersen, en ladning direkte hjem fra den russiske Ishavs-kyst. Men økonomisk vovelig var en sådan langfart. Det måtte skipper *Frelle Christensen* sande. Den 12. august 1697 og den 24. august 1698 vendte han hjem fra *Nordrusland* med gode ladninger, men den 12. august 1699 kom han tilbage fra en Ruslands-fart uden last, fordi der — som det hedder i regnskabernes lakoniske

tekst — »ingen fisk var der«. Dette afskrækkede ham dog ikke, og både 1700 og det følgende år bragte han atter varer hjem fra Ishavskysten.

Navnet Frelle Christensen forsvinder fra de følgende års regnskaber, men den 20. maj 1705 vendte han hjem med en last fra *Newcastle* i England. I tre år havde han været interneret i Zeeland ved den nederlandske kyst som offer for krigsbegivenhederne i Vesteuropa. Men det gamle ord »navigare necesse est« — at sejle er nødvendigt — havde også gyldighed i hine tiders Åbenrå, og den 1. juli samme år lagde den uforknytte skipper på ny fra kaj. Farten gjaldt atter *Newcastle*, hvorfra han vendte tilbage til den 12. august. Allerede den 30. september stod den ihærdige skipper igen ud af havnen, denne gang med *Riga* som mål. Men også her stillede krigen sig hindrende i vejen for fredelig samhandel. Den 5. december vendte han hjem uden last, »fordi der ikke var noget at få der«.

Frelle Christensen lod sig dog ikke slå ud af den megen modgang. I stedet begyndte han 1706 at handle på *Frankrig*. Den 21. april forlod han Åbenrå i sit skib på 60 læster, medførende 250 tylter brædder og 2 fad talg, altsammen sikkert hentet i svensk havn — stedet oplyses ikke, da transithandel som oftest ikke blev noteret i regnskaberne. Nu gik farten så vesterud. Først den 12. september stævnede hans skib igen ind i Åbenrå fjord, kommende fra Saint-Martin i Frankrig med en last bestående af fransk vin og brændevin samt vineddike og sirup. Et par måneder senere vendte han hjem fra *Riga* med en stor last, og den 6. marts 1708 gik sejladsen atter med kurs mod Frankrig, denne gang med 250 tylter brædder, som han den 24. oktober 1707 var kommet ind med fra Västervik. Den 29. august 1708 hjemførte han en rig ladning salt og vin fra Frankrig, og endnu engang, den 12. december samme år, stod hans skib ind i Åbenrå havn med forskellige varer fra Västervik, bl. a. en ladning brædder, som der ikke skulle betales licent af, fordi de var bestemt til udførsel.

Disse oplysninger, hentet fra licentregnskaberne for Åbenrå havn fra disse år, fortæller noget om, hvorledes det på denne tid lykkedes Åbenrås skippere at undgå at sejle helt til Frankrig i ballast, idet det sidst på efteråret gjaldt om at hente tømmer og træprodukter i Sverige til brug for videresalg i det træfattige Vesteuropa. Ligesom Frelle Christensen havde løst dette problem med hensyn til handelen på Frankrig, indrettedes i disse år også *samhandelen med England*. Som oftest var det også her og i Irland svensk tømmer, der

søgte afsat i det tidlige forår. Fra britiske havne hjemførtes engelsk salt, stenkul, bly og lignende varer, som der var sikker afsætning for i forskellige Østersø-havne. Fra Fyn, Als og Fehmern kunne Åbenrå-skipperne også undertiden sejle korn til *Norge*, hvorfra turen så gik videre med tømmer til England; derefter vendte de tilbage til Åbenrå med engelske varer, som atter kunne anvendes til videresalg i Østersøens havne.

Det var den foretagsomme skipper *Hinrich Frellesen* — kendt fra den tidlige Ruslands-handel — der begyndte Åbenrås samhandel med England, idet han den 24. september 1696 hjembragte den første ladning herfra. Allerede den 14. marts 1693 havde han indledet den vestgående handel ved at tage kursen mod Holland, medførende flæsk, ærter og gryn, men på den tid var han endnu befragtet af Flensborg-købmænd. Og det samme gjaldt adskillige andre af Åbenrås søfarere i hine år. Skipper *Christian Frellesen Frees* sejlede således på denne tid for både Flensborg- og Haderslev-købmænd. Det indbragte ham så meget, at han i 1707 kunne tage et nyt skib i brug på 60 læster. Året i forvejen havde han med skibet »Den hvide Svane« på 46½ læster sejlet kork og brændevin fra Flensborg og Bogense til Trondhjem, derfra videre med trælast til Dublin, herfra i ballast til Liverpool for at laste salt til Haderslev.

Hovedårsagen til, at Åbenrå-skipperne i årene omkring 1700 gjorde sig fri af deres nøje tilknytning til Flensborgs købmænd, skal søges i den politiske udvikling. Under den store nordiske krig fra 1700 til 1720 så de deres fordel i at *sejle* som *gottorpske undersåtter*. Således var det i hvert fald indtil 1713, og selv i de første år efter det gottorpske Slesvigs besættelse anså de det stadig for deres fordel at spille under dække med svenskerne. Mens der hidtil hyppigere var kommet skibe til Gotland fra København end fra Åbenrå, var forholdet i krigsåret 1713 totalt ændret. Da afsejlede der 75 skibe med Åbenrå som opgivet mål og kun 19 til København. Resultatet af den åbenråske fragtfarts udbredelse til nye egne blev en kraftig *udvidelse af handelsflåden*. I 1705 var Åbenrås handelsflåde på 779 læster, i 1710 på 1109 læster.

De sidste år under gottorpsk styre blev derfor en lykkelig tid for Åbenrå, og på baggrund af den økonomiske fremgang er det ikke underligt, at et »gottorpsk sindelag« vandt fodfæste i Åbenrå og holdt sig i en årrække efter inkorporationen. I de *søpas*, byen lod udstede for sine skipper, betonedes det atter og atter, at de var hjemmehørende i »det souveræne hertugdømme Slesvig og ikke hø-

rende til det danske rige«. Et sådant pas var udmærket til brug for en skipper, der skulle anløbe svensk havn. Gjaldt sejladsen derimod en fransk havn, kom der i skipperens søpas til at stå, at han var hjemmehørende i »det souveræne og neutrale hertugdømme Slesvig, som ikke hørte til det romerske rige«. Frankrigs hovedmodstander i den spanske arvefølgekrig fra 1701 til 1713 var jo Østrig, hvis hersker var den tysk-romerske kejser.

En følge af Åbenrås gunstige politiske situation under gottorpsk styre var, at det nu var købmænd og skippere fra *nabobyerne*, der tog *borgerskab* i Åbenrå, mens strømmen tidligere var gået modsat vej. Christian Kaadt fra Sønderborg var den mest ansete af disse nye borgere, idet han både var »pensionair« på de adelige godser Skovbølgård og Rønhavegård og desuden ejede 15/16 af skibet »Håbet« på 86 læster, som hver sommer sejlede i fart mellem Holland, Irland, England, Skotland og Norge. Skipperen, der førte skibet, ejede resten. Åbenrås borgere havde været noget imod hans optagelse, fordi han tidligere havde været deres konkurrent som kongelig borger i Sønderborg. Modstanden blev dog overvundet, og snart giftede han sig med enken efter en af Åbenrås mest fremtrædende skipper-pionerer, Frelle Christensen.

Da skibene stadig byggedes større, blev det mere og mere regelen, at flere havde *part* i dem. Fragtfarten foretoges således for flere interessenters regning, hvorved risikoen ved det enkelte skibs sejlads blev mindre. Kapitalstærke folk foretrak derfor at anbringe deres penge i forskellige fartøjer. I hvert fald overlod de gerne skipperen part i skibet. For en reder var det jo ugørligt at kontrollere skipperen. Havde denne derimod part i skibet, måtte han også selv være interesseret i at få noget ud af sejladsen. Partsrederiets udbredelse til så godt som alle i byen havde naturligvis også til følge, at borgerskabet var parat til at holde sammen, når det gjaldt om at varetage søfartens tarv.

Saltoktrojen.

Både den hertugelige og den kongelige regering sluttede 1711 og 1712 sammen med den tyske by Lüneburgs saltinteressenter en aftale, der mod et fast årligt vederlag til regeringerne skulle sikre det lüneburgske salt en monopolstilling i hertugdømmerne. Det var den såkaldte Lüneburgske saltoktroj. Både i kongens by Flensborg og i hertugens stad Åbenrå var stemningen overordentlig stærk imod denne ordning, thi de to handelsbyer kappedes om at importere *en-*

gelsk salt. Dette salt var den eneste sort, der med hensyn til kvalitet kunne hamle op med Lüneburg-saltet, og dertil var det kun halvt så kostbart.

Allerede den 13. oktober 1711 klagede åbenråerne over den trufne ordning, thi igennem flere år havde deres bedste handel bestået i import af engelsk salt, der især blev videresolgt til kongeriget og til en række Østersø-havne. Klagen bar frugt, idet det den 20. juli 1712 blev tilladt åbenråerne at fortsætte med import af det engelske salt, ligesom den kongelige regering også havde givet flensborgerne samme tilladelse. Betingelsen var dog i begge tilfælde den, at de to byer nok måtte have *frit oplag af salt*, men varen skulle reeksporteres, og det ville ganske stride imod oktrojens bestemmelser, om noget af saltet blev solgt til byens og egnens handlende. For at alt skulle gå rigtigt til, fik den lüneburgske *saltfaktor* — det var byfoged Burchard Kier — den 3. oktober samme år ret til at føre opsyn med de stedlige saltlagre. Han skulle ovenikøbet have nøglen til de forskellige skipperes saltrum.

Lige så kunstig denne ordning var, lige så umulig var det både for saltoktrojens folk og for øvrigheden at bekæmpe smugleriet, der nu snart løb op i den helt store skala. Saltfaktor og byfoged Burchard Kier klagede i 1716 over, at salget af Lüneburg-saltet var gået mærkbart tilbage. Allerede i 1713 blev der kun solgt en femtedel af det kvantum Lüneburg-salt, som var blevet afsat i 1712, og det beviste efter saltfaktorens mening, at der blev brugt engelsk salt i Åbenrå, skønt det var forbudt. Men det blev værre endnu. I 1715 havde han kun kunnet sælge 24 tønder Lüneburg-salt, skønt der altimens solgtes jævnt godt af det i Haderslev og Sønderborg.

Resultatet blev en omstændelig proces om hele dette spørgsmål, der i 1717 kostede byens kasse 182 rdlr. 12 sk. Men ligesom der smugledes i Åbenrå, smugledes der i Flensborg, i de blandede distrikter, ved Vesterhavs-øerne, og det stod inden længe også myndighederne klart, at der var begået fejl med denne monopoltildeing. Sagen kunne imidlertid først endelig ordnes hen i 1720'erne, idet Lüneburg sammen med Hannover var kommet i personalunion med Storbritannien, og afviklingen af denne uheldige ordning blev derfor et udenrigspolitisk problem.

Åbenrå under den store nordiske krig

Krigen truer.

Efter århundredskiftet havde åbenråerne oplevet højkonjunkturens medbør. På grund af den store krig mellem Nordeuropas lande — Sverige, Polen, Rusland, efterhånden også Danmark — var der gode afsætningsmuligheder for de fleste handelsvarer, og åbenråernes *fragtfart* var inde i en rivende *fremgang*, men enhver, der fulgte det storpolitiske spil, kunne sige sig selv, at sådan ville det ikke blive ved med at gå. Ved Sveriges katastrofale nederlag på de russiske stepper omkring Poltava i 1709 rokkedes også den slesvig-holsten-gottorpske stat i sin grundvold. I den grad havde denne stats herskere knyttet sig til Sverige. Danmark trådte nu atter ind i krigen mod Sverige, og det var blot et tidsspørgsmål, hvornår striden mellem konge og hertug atter ville føre til militære forviklinger.

Krigen havde hidtil kun nu og da vist sig som et truende spøgelse, der dog efter nogen tids forløb atter lykkeligt opløstes, omend det ikke skete uden smertelige økonomiske ofre. I 1689 havde den kongelige indkvartering kostet åbenråerne 579 rdlr. 16 sk., og i tiden fra 26. april til 14. august 1700 havde de måttet punge ud med 2546 rdlr. 41 sk. til de kongelige tropper.

Herefter havde Åbenrå nogle gange forlægning af hertugelige tropper, og selv om byens borgere synes at have befundet sig vel under gottorpsk styre, kom det nogle gange til sammenstød med soldaterne, således både i 1702 og 1708. Sidstnævnte år blev kaptajn Rothliebs kompagni *indkvarteret*. Det talte 110 mand, hvortil kom 48 koner og 80 børn. De hvervede hæres tid var ikke forbi endnu. Åbenråerne var nærmest bestyrkede over denne byrde, der blev lagt på dem til trods for, at de netop havde fået overstået de store brande. »Soldaterne omgås lidet varsomt med ild og lys«, hed det i deres klage, »og tobakspiben hænger konstant i munden på dem!« Den 7. februar 1710 oplæstes fra prædikestolen en besked om, at der intetsteds på gaderne, i gårdene og staldene måtte ryges tobak.

For en lille by var det heller ikke en helt ringe udskrivning at skulle underholde et kompagni. Som følge af de stigende priser i krigsårene skulle der indrettes et kornmagasin i Åbenrå, og ved den lejlighed opgjordes *indbyggertallet* til 1253 personer, hvortil endnu kom Slotsgade, Kolstrup m. m., der regnedes for en sjettedel af hele sognemenigheden. Fordelt på byens kvarterer boede der i:

Grundmuret gavllus med karnap på hjørnet af
Nygade og Jomfrugangen.

1. kvarter (nordvest for Storetorv) 232 personer:
2. kvarter (nordøst for Storetorv) 315 personer:
3. kvarter (sydøst for Storetorv) 295 personer:
4. kvarter (sydvest for Storetorv) 411 personer.

For den lille by og dens få indbyggere betød krigens besættelses-
år en frygtelig udplyndring.

Krig og besættelse.

Straks efter nytår 1713 strammedes krigens greb om byen. Den
13. januar krævede den svenske general *Magnus Stenbock*, at byens

bagere, bryggere og brændere holdt proviant klar, men det blev de kongelige tropper, der høstede gavn af svenskernes krav. Åbenrå faldt i den kongelige hærs hænder endnu, inden der var erklæret krigstilstand mellem konge og hertug. Den 26. januar søgte rådmænd Lorenz Bjørnsen efter ordre at sende 50 tdr. rug til de kongelige tropper i Husum, men et par vognmænd, der skulle køre herved, nægtede at udføre rådmandens ordre. Der har dog næppe ligget gottorpske sympatier bag ved denne vægring. Den skyldtes snarere ønsket om at beholde det dyrebare brødkorn i byen. Men fra den danske krigskommissær *Hans Caspar von Platen* kom der besked om, at rugen først skulle forvandles til sekspunds brød, inden der blev tale om transport.

I februar var fæstningen *Tønning* blevet åbnet for de svenske tropper, og dermed var det gottorpske maskepi med svenskerne blevet åbenbart for alle. von Platen krævede derfor, at der til den 20. februar skulle indtræffe forhandlere fra Åbenrås bystyre i den kongelige lejr i Husum for at aftale *brandskattens* størrelse. Nu blev det til skade for åbenråerne, at deres by endnu stod i registrene til 75 plove, skønt de i over en menneskealder kun havde betalt skat efter 50 plove. Den kongelige krigskommissær ville ikke vide af noget reduceret plovstal, og det bestemtes, at Åbenrå til den 28. februar, den 2. og den 4. marts skulle levere 40 sekspunds brød og 170 pund godt saltet oksekød pr. plov af de 75 plove.

Den gottorpske hertugs embedsmænd havde da forlængst forladt Åbenrå, skønt von Platen den 24. februar havde krævet, at alle fyrstelige embedsmænd skulle arresteres og deres ejendele beslaglægges. Det gjaldt også en overgang borgmester *Caspar von Saldern*, så rådmændene måtte i den tid handle på eget initiativ. Da der ingen vej var at komme med krigskommissæren, besluttede rådmændene Lüdicke Harmensen og Johan Gorrissen sammen med de deputerede, at rådmændene Owe Friedrich Rolfsen og Fester Jessen skulle opøge kong Frederik 4. personligt for at få mildnet kravene.

I det hele taget synes *Owe Fr. Rolfsen* at have været Åbenrås dygtigste repræsentant i disse vanskelige år. Måske har det styrket hans stilling, at han allerede havde gjort sig bemærket i 1708, skønt han da var yngste rådmænd. Han havde da været i skarp opposition til borgmesteren, hvis styre i høj grad bar præg af klikevæsen, selv om der den 10. august 1706 var blevet udstedt en hertugelig forordning om, at ingen måtte vælges til rådet, som i indtil 4. grad var i slægt med andre af rådmændene. Det hed om Rolfsen, at han

»ustandselig tog ordet i rådet og ikke ville lyde borgmesteren«, og disse optrin affødte en hertugelig befaling om, at rådmændene skulle opføre sig ordentligt, ellers skulle de betale 100 rdlr. i mulkt. Men nu i nødens år var det netop en mand af en sådan støbning, byen havde brug for. Det var derfor også naturligt, at han blev Caspar von Salderns efterfølger som *borgmester* ved dennes død i 1722.

Rejsen til kongen blev dog foreløbig ikke til noget, fordi krigskommissæren den 24. februar 1713 forbød alle rejser fra Åbenrå, og samtlige *fartøjer* i havnen og på reden blev *beslaglagt*. Først den 4. marts lykkedes det Ove Fr. Rolfsen og den deputerede borger Knudt Jacobsen at komme af sted til kongen. Omtrent samtidigt skulle Oluf Rudbeck og Friedrich Köllner ansøge krigskommissæren om at få skibene givet fri, således at den årlige sejlads kunne iværksættes.

Måske har dette ønske dannet baggrunden for von Platens krav den 24. marts om 12.000 rdlr., og for at vise byens borgere, at der var alvor bag denne *udskrivning*, lod han en løjtnant og nogle soldater indkvartere i Åbenrå for borgerskabets regning. Det ser dog ud til, at åbenråerne slap med det halve, for den 3. maj blev 5400 rdlr. betalt af Åbenrå by og 600 rdlr. af Slotsgade. Samtidig med overrækkelsen af dette beløb gjorde Ove Fr. Rolfsen endnu engang et forgæves forsøg på at forklare krigskommissæren i Husum, at Åbenrå kun betalte ordinær kontribution af 50 plove.

De svenske krigsfanger.

Den 20. maj 1713 rømmede den svenske hær fæstningen Tønning, og dermed blev en ny byrde lagt over på åbenråerne, idet det var tanken, at de *svenske soldater* skulle udskibes til Sverige over Åbenrå. Den 27. maj ankom 420 svenske fanger, og den 11. juni endnu flere, så der til sidst var ialt omkring 700. Et uhyggeligt kapitel i Åbenrås historie tog dermed sin begyndelse, thi nok var det en aftale, at svenskerne skulle indskibes til Sverige, men russerne krævede, at danskerne ikke måtte frigive dem, før de russiske krigsfanger var sluppet ud af Sverige. I juni 1713 anløb 16 store svenske koffardiskibe og tre armerede fartøjer Åbenrå red for at afhente tropperne, men som følge af det russiske krav måtte de forlade Åbenrå med uforrettet sag. Og altimens led krigsfangerne nød. Med hensyn til forplejningen af dem stod det ganske hen i det uvisse, hvem der skulle påtage sig den. Selv om der i Åbenrå herskede megen medfølelse med de arme stakler, der led hungersnød, kunne by-

en alene ikke bære omkostningerne ved at føde dem. Først den 7. september blev det bestemt, at amtets befolkning skulle levere den fornødne proviant. Rationen blev hver fjerde dag et sekspunds brød til hver.

Men for gamle soldater var det alt andet end lystelige udsigter at skulle gå vintertiden i møde under sådanne trange kår, og snart viste der sig da en udvej ud af fangenskabets. De kunne lade sig hverve til den kongelige danske hær. Krigen varede ved længe endnu, og der var ingen grund til at have arbejdsløshed blandt soldater, der havde denne métier som erhverv. Nøden tvang flere og flere til at lade sig *hverve*, og antallet af fanger skrumpede derfor ind til stor lettelse for den lokale befolkning, hvor forplejningen af de mange mennesker var alt andet end kærkommen.

Den 14. februar 1714 var der kun 15 svenske fanger tilbage, og de 9 af dem blev den 8. juni samme år optaget som *borgere*. Kun en enkelt af dem var af svensk herkomst, resten var folk fra forskellige nord- og østtyske egne. Frem for farefuld krigstjeneste foretrak de at blive i den by, hvis borgerskab aldrig havde anset svenskekongens soldater for fjender.

Krigens tyngde.

Endnu inden fangeproblemet var blevet løst, erfarede åbenråerne til deres store glæde, at deres fungerende amlmand, den hårde og modvillige krigskommissær *Hans Caspar von Platen* den 29. august 1713 var blevet arresteret for underslæb og ført til Kastellet i København. Hans efterfølger blev en mand, der var ganske anderledes fortrolig med egnen og dens problemer, nemlig *Johann Ludwig Pincier, baron von Königstein*, der havde været i hertugen af Gottorps tjeneste indtil baron von Görtz' statskup i 1709. Borgmester og råd ansøgte under de nye forhold atter engang om anerkendelse af den *plovtalsreduktion*, byen havde opnået under hertugeligt styre, og omsider kom der den 22. januar 1714 svar tilbage, at alle den kongelige regerings krav herefter skulle beregnes efter 50 plove. I forhold til, hvad man havde været vant til i det første krigsår, betød det en reel nedskrivning af alle fordringer med en tredjedel.

Naturligvis indgik alle regeringens faste indtægter — fra bryggerikoncessionen og for Jørgensgård og Sønderskov — nu i den kongelige kasse. Den nye kongelige *amtsskriver* og husfoged *Stephan Brehmer* havde afløst de to hertugeligtsindede svogre, amtsskriver

Friedrich von Saldern og husfoged Hinrich von Günderoth, så nu var det kongemagtens tarv, der blev varetaget.

Men plovtalesreduktionen medførte i virkeligheden kun en tilsyneladende lettelse af det økonomiske tryk, thi krigens umættelige molo krævede med årene stadig større ofre. Den 13. august 1714 kom den kongelige forordning om en ekstraordinær *krigsskat*. Der skulle betales 12 rdlr. pr. plov med halvdelen til mikkelsdag og halvdelen ved udgangen af november. Atter engang indløb der en klage fra åbenrårerne. De skulle betale mere end tøndringerne, og de havde alle deres skibe beslaglagt oppe i Sverige. Men der var ingen vej udenom. Den 5. januar 1715 meddeltes, at kun de brandlidte måtte gå fri i de ti år, der i sin tid var givet dem.

Snart fulgte også en *formueskat*. Takket være den far man et indtryk af, hvem der hørte til Åbenrås bedrestillede i disse første krigsår. Nogle var det allerede gået ned ad bakke med, således Christian Kaadt, hvis skibe var taget som prise. Følgende skulle betale over 10 rdlr.:

Købmand, skibsejer Hinrich Frellesen Frees	36 rdlr.
Købmand, skibsejer Jørgen Paulsen	32 »
Farver Martin Bahnsen	28 »
Købmand, skibsejer Jørgen Barsøe	26 »
Købmand, skibsejer Jacob Bjørnsen	26 »
Købmand, skibsejer Knudt Jacobsen	26 »
Købmandsenke Margr. Thielsen	26 »
Skipper Oluf Rudbeck	20 »
Skipper Fester Jessen	16 »
Købmand, skibsejer Jacob Sedien	14 »
Rådmand, skibsejer Johan Gorrissen	12 »

Det skal tilføjes, at denne skat ikke berørte byens embedsmænd, hvis de ikke havde privat ejendom inden for byens tre slagbomme. Provst Koch blev således ikke berørt i denne forbindelse, medens husfoged Hinrich von Günderoth derimod måtte af med 20 rdlr. for sit hus.

De sidste krigsår blev drøje at komme igennem. Skattetrykket føltes tungt, og åbenrårerne hævdede, at de var hårdere ramt end Tønders og Husums borgerskab. De skulle stadig betale 12 rdlr. pr. plov, men i virkeligheden havde de jo intet plovtaal at leve af. Der var ikke jord til byen, og al søværts handel var afbrudt. »*Fattigdommen* bliver større med hver dag. Enhver lader hænderne synke,

da al commercium er forbi, og handel og vandel sygner hen«, hed det i en klage fra borgmester og råd den 15. juli 1715. Man opfordrede myndighederne til at udvise »kristelig compassion (medfølelse)«, men lige meget hjalp det. Den nye krigskommissær Lohemann begyndte at true med militær eksekution.

I 1716 øgedes trykket yderligere med en særlig »kopskat«, en afgift pr. hoved, 8 rdlr. af voksne, 4 rdlr. af børn og 1 rdlr. af tyende. Som følge af åbenråernes uformuenhed blev den dog nedsat til en fjerdedel. I 1717 opgjordes Åbenrås gæld af den kongelige amtsskriver Ries til 13.333 $\frac{1}{2}$ rdlr. Man var så langt ude, at man simpelthen gav op, og i 1718 gjorde krigskommissær Lohemann da alvor af sin trusel. Der blev lagt *soldater i byen*, indtil de krævede skatter var betalt.

Det er således billedet af en besat by, man har af Åbenrå i de første år af byens tilværelse som kongelig by, og årsagen hertil var i første række *skibsfartens* totale *forlis* i disse år. Hvad der var tilbage af skibe i Åbenrå, blev den 19. juli 1717 udtaget til transporttjeneste for de kongelige styrker. Den øvrige del af Åbenrås handelsflåde var mere eller mindre åbenlyst gået over til svenskerne. Ofte var deres »beslaglæggelse« i svensk havn kun af formel art. Skipper Jens Hinrichsen, som åbenråerne havde meldt opbragt af svenskerne, blev således opsnappet af den danske flåde og ført som prise til København. I 1719 blev en kendt Åbenrå-skipper, Fester Jessen, opbragt af »moscowiterne« i nærheden af Reval og »belagt med hårdt fængsel«. Også han, der i sin tid var udset til at forhandle med Danmarks konge, har vel haft maskepi med svensken.

De gode tider fra dengang, Åbenrå var en neutral gottorpsk havn, var uigenkaldeligt forbi. Flere af de nye borgere, som byen havde fået i disse år, flyttede nu atter tilbage til deres hjembyer. I 1718 var det sikkert berettiget, når borgmester og råd klagede over, at byens borgerskab i den grad var svækket, at de, der før havde haft nogen formue, nu næsten var de dårligst stillede ligemænd.

Inkorporationen.

Den 30. oktober 1719 fik Danmark Storbritanniens tilslutning til, at det gottorpske Slesvig skulle forblive under kongeligt styre, og den 3. juli 1720 anerkendte Frankrig og Sverige det samme. Tilbage stod blot selve *inkorporationsakten*, der for Åbenrås vedkommende fandt sted den 3. september 1721. Amtmand Johann Ludwig Pin-

cier, baron von Königstein havde fuldmagt fra Frederik 4. til at modtage åbenråernes hyldning af deres nye *arveherre*. Også Arniels svigersøn, provst dr. Koch, valgte efter nogle betænkeligheder at hylde kongen. Åbenrå var dermed for alle tider ophørt med at være hertugens by. Et blad af byens historie var vendt.

Noter og henvisninger

Forkortelser

- Åb Ann — N. Black Hansen: Åbenrå Annaler 1524, 1584—1694.
Åb PræArk — Åbenrå præstearkiv (i LA).
Åb Søf Hist — Schlaikier og M. Michelsen: Åbenrå Søfarts Historie.
Amtsrsgsk(r) — Åbenrå amtsregnskab(er) (i RA).
Andresen: Gesch Tondern — Ludw. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern.
Arends — Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864 I—III.
BARK — Åbenrå byarkiv (i LA).
Corp Stat Slesv — Corpus Statutorum Slesvicensium.
Da gl Kbst Lovg — Danmarks gamle Købstadslovgivning.
Da Kirk — Danmarks Kirker.
Da Mag — Danske Magazin.
Da Rig Br — Danmarks Riges Breve.
Dipl Dan — Diplomatarium Danicum.
Fink — Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770.
GottArk — Gottorperarkivet (i RA).
Grønning — H. Grønning: Chronik der Gemeinde Apenrade (i LA).
Hedemann Heespen: Neuzeit — P. v. Hedemann Heespen: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit.
HeimBl NSchl — Heimatblätter aus Nordschleswig.
Hejmd — Hejmdal.
Jürgens — A. Jürgens: Zur Schlesw.-Holst. Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts.
Kgl Bibl — Det kgl. Bibliotek.
LA — Landsarkivet for de sønderjyske landsdele.
LA Sch-H — Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot.
Marstrand — V. Marstrand: Åbenrå ca. 1028—1523.
Mejers Kort — N. E. Nørlund: Johannes Mejers Kort over det danske Rige III.
Mich Saml — Michelsens samlinger (i LA).
NatMus — Nationalmuseet.
Ny kgl Saml — Ny kongelig Samling.
PrivArk — Privatararkiver.
Quell Forsch — Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.

- Quell Samml — Quellensammlung der Schleswig-Holsteinisch-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte.
 RA — Rigsarkivet.
 Retsark — Åbenrå retsbetjentarkiv (i LA).
 Ries Alt Ap — Th. Ries: Aus Alt-Apenrade. In und um St. Nikolai.
 Rtk — Rentekammeret.
 Schr Sch-H KirchGesch — Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte.
 Scr Rer Dan — Scriptorum rerum Danicarum.
 Sejdelin — H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense I—II.
 SJy Årb — Sønderjyske Årbøger.
 Tab Øresund — Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1783.
 T.K.I.A. — Tyske Kancelli. Indenr. afdeling (RA).
 Z Sch-H Gesch — Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.
 SJy Hist — Sønderjyllands Historie.
 SJy Mskr — Sønderjysk Månedsskrift.
 SJy StNavne — Sønderjyske Stednavne.
 Slesv Prov Eft — Slesvigske Provindsial-Efterretninger.
 UrkSamml Sch-H-L — Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für vaterländische Geschichte.

Middelalderen

Der er ikke anført henvisninger, hvor disse fremgår af teksten.

Åbenrås historie i middelalderen har tidligere været behandlet af Vilhelm Marstrand i »Aabenraa c. 1028—1523. En egnsplan- og byplanhistorisk undersøgelse« (1933).

Dette værk handler imidlertid om meget andet end det, som titlen dækker, idet første halvdel er et dristigt forsøg på at trække hovedlinjerne op for hele landets historie fra ca. 700 f. Kr. — et forsøg, som ikke just virker overbevisende. Men også Åbenrås historie er i dette værk fremstillet på en sådan måde, at en anmelder — landsarkivar Frode Gribsvad — har måttet føle den dom, at bogen »er en roman og ikke historie« (Hist. Tidsskr. 10. rk. III, s. 160—162).

Den foreliggende skildring af Åbenrå i middelalderen står derfor kun i ringe grad i gæld til Marstrands bog, idet hans teorier ikke har kunnet vinde tilslutning. Det gælder f. eks. hypotesen om en landsby Ovening, om en borg på Kirkebakken, om Slesvig-bispens herredømme her og om et modsætningsforhold mellem ham og kongen, der skulle have ført til anlægget af Åbenråhus. Der må derfor advares mod at fæste lid til den skildring, Marstrand har givet af Åbenrå i middelalderen. Af blivende værdi er derimod hans udgave af bykrøniken (Marstrand s. 96—119).

S. 5 *Bykrøniken*: Trykt Prov Ber 1790, s. 508—518. Forfatteren til den ældste plattyske beskrivelse af Åbenrå fra ca. 1620 er Claus Møller eller Claus Organist, som han ofte kaldes. Han var organist i Åbenrå fra 1596 til sin død i 1629, jvf. Marstrand s. 96 ff. med korrektur af Ed. Juhler i SJy MSkr 1949, s. 30. I 1635 har byens daværende præst Georg Hübschmann leveret en a jour ført afskrift af Claus Møllers manuskript til brug for kartografen Johannes Mejer, som senere besørgede hertug Frederik 3. en oversigt over byens historie. De her citerede indledningsord stammer sikkert fra denne udgave af krøniken. Citater af bykrøniken er med få korrekturer taget fra Marstrand, s. 96—119.

S. 6 *Vejforbindelser*: Det hedder herom i bykrøniken fra 1635: »Før vejen over Møllebro mod syd til Flensborg blev åbnet og anlagt, har der ingen alfarvej ført til Åbenrå, så alle, der ville rejse til Nørre Jylland eller blot til Haderslev, måtte rejse over landsbyen Rise, hvorimod de, som ville til Fyn og færgeriet (ved Årøsund) lod sig sejle over til Varnæshoved, hvor der dengang var færgested, og tog derfra til Årøsund«. — *Thomas Ries*: SJy Årb. 1923, s. 237 ff. Endnu i vor tid er dette forhold til fulde blevet bekræftet ved de jordbundsundersøgelser, som Åbenrå kommunes byplanudvalg har måttet foretage i anledning af udarbejdelsen af et forslag til en dispositionsplan. Jvf. Foreløbigt Forslag til Dispositionsplan for Aabenraa Købstad (april 1949), især kortbilag F.

S. 8 *Strandbygden*: E. Hinrichs: Lage und Gestalt der Fördenstädte Schleswig-Holsteins in vergleichenden

der historisch-geographischer Betrachtung (Z Sch-H Gesch 49. bd., s. 122) jvf. SJy MSkr 1951, s. 102—103. I bydelen Holm ved Slesvig ses dette forhold endnu tydeligt.

S. 9 *Matrikelskort*: Minoreret m. i 1:2000, udført af Direktoratet for Matrikulsvæsenet. — *Smugleriaffære*: SJy MSkr 1953, s. 105—107.

S. 10 *Opnør 1231*: Kong Valdemars Jordebog, udg. af Svend Aakjær, 1926—43, I, s. 8, II, s. 84. — *Skrøden 1335*: Originalen på LA, afskrifter i P. G. Thorsen: De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter. 1855, s. 154 ff.; Da Rig Br 2, 11, 215; Da gl Kbst Lovg I, 1951, s. 245 ff.; Marstrand s. 91—95. Her er hovedsageligt oversættelsen i Da Rig Br fulgt.

S. 12 *Tolkning af Opnør*: SJy StNavne IV, s. 5, jvf. Thorsen Forerindring s. 50 ff.; Marstrand s. 62—63; A. D. Jørgensens tolkning: Historiske Afhandlinger IV, s. 271. Allerede den historisk interesserede pastor Volckhard i Bjolderup har udkastet den tanke, at »Opning har været en By, som i gamle Tider før Apenrades Opbyggelse har lagt tæt derved paa den saakaldte Vestre-Mark, hvad stedet endnu bliver kaldet gammel Opning« (SJy MSkr 1947, s. 55).

S. 13 *Senere skriveformer for Gammel Opner*: SJy StNavne IV, s. 14 under opslagsformen »Øbening«! N. Black Hansen i Hejmd 1951 15/6, artiklen Opnør.

S. 14 *Slesvigske domkapitels register*: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig, udg. Reimer Hansen og Willers Jessen, 1904, s. 70 (Quell Samml VI). Registret findes i afskrift blandt Ulrich Petersens håndskrevne samlinger i RA

fra ca. 1770, der har formen: »in silva Opner«, og trykt *Scr Rer Dan V*, s. 575, med formen: »in Sylva Opnes«. Muligt er det derfor, at der har været tale om en abbreviatur i originalteksten. — *Buklundsbæk*: SJy StNavne IV. s. 16, 237, sammenblander dette stednavn med Bøgelundsbæk på det forsvundne Hesses jorder. — *Johs. Mejers kort*: Udg. af N. E. Nørlund 1942 (Geodætisk Instituts Publikationer). Allerede 1638 har Johs. Mejer tegnet et kort over Åbenrå, som har ledsaget hans afskrift af bykroniken til brug for hertug Frederik. Det store kortværk stammer fra 1641 og har også været ledsaget af en a jour ført afskrift af bykroniken. Jvf. SJy Årb. 1943, s. 244. — *Tyske matrikelskort*: Findes håndtegnede på amtslandinspektørens kontor i Åbenrå.

S. 15 Opnør på Jørgensgård: SJy StNavne IV, s. 5, hvor Opnør henlægges til Jørgensgård på grundlag af skråens omtale af Kungskøb, hvorimod en placering af Opnør til marknavnet »Øbening«, Stednavneudvalgets opslagsform for Gammel Obening løkkerne, afvises. N. Black Hansen har i *Hejmd* 1951 15/6, artiklen Opnør, begrundet en placering på Jørgensgård ud fra det slesvigske domkapitels »silva Opner« i forbindelse med Kongskøbs beliggenhed på Jørgensgård. Også P. G. Thorsen har ladet sig påvirke af Kongskøbs beliggenhed, idet han i et brev til Fr. Fischer, dat. 5/10 1855 (*Mich Saml* 151, s. 1), skriver, at efter skråens § 4 »synes Opnør at have ligget ind til Kolstrup, og at dens mark er gået mod øst«.

S. 16 Åbenrå byfred: Beklagesligvis har udgiverne af *Da gl Kbst Lovg I*, s. 245 ff., valgt at gengive

originalens abbreviatur »ste« i skråens § 4 med formen »stenbruch«, stenbrud, skønt den plattyske udgave har »stenbrughe«, stenbro. Pudsigt nok begrundet man dette med, at den ældste afskrift, man har fundet, i Overretten på Gottorp: Diverse sager 1711—1824, nr. 33 (RA), har denne form.

S. 17 Kapelbjerg: Efter Johs. Mejers kort at domme skulle Skt. Andreas kapellets plads på det nærmeste have ligget i det store vejkryds, hvor hovedvejene mod Flensborg og Tønder før gik, men ifølge andre kilder er Mejers placering vist blevet forskudt noget imod syd, idet stedet skal have været den lave bakke, hvor på først Galgebakken og senere vejmøllen ved Sønderport rejstes, jvf. *Mich Saml* 148, 5, s. 171 ff. og SJy Årb. 1923, s. 238. (Thomas Ries): »Lidt sønden for byen og dens Sønderport lå ved sommervejens sydlige ende, der, hvor indtil for kort tid siden vejmøllen stod, en holm eller lav bakke i retning fra øst til vest, den kaldtes indtil 1737 Kapelbjerget, efter Andreaskapellet«. — »På stedet står endnu en gruben-mølle«, hedder det overensstemmende hermed i en beskrivelse af Åbenrå fra midten af det 18. årh. (SJy Mskr. 1947, s. 57).

S. 18 Trækirke på bybakken: Der er aldrig gjort fund, der kunne tyde på eksistensen af en sådan. Hypotesen begrundes udelukkende ud fra den tanke, at der må have været et gudshus for Åbenrå-egnen inden Åbenrå kort efter år 1200 fik købstadrettigheder. Kun fra meget få steder i vort land findes der vidnesbyrd om de trækirker, der må have eksisteret forud for Valdemartidens stenkirker.

S. 19 *Ornum*: Selve ordet »ornum« menes sammensat af præpositionen or- »ud af« og et substantiv dannet af verbet nima »tage« (sml. tysk nehmen).

S. 20 *Opnør kirkesogn*: Alle middelalderlige købstæder med rod i landsbyer har sognekirkebyer som ophav: Haderslev-Gammel Haderslev, Ringkøbing-Rindum, Lemvig-Nørre Lem, Køge-Gl. Køge etc., jvf. Hugo Matthiessen: *Torv og Hærstræde*, 1922, s. 64, 66.

S. 21 *Bisp Valdemar*: I Marstrands bog, der kun fra s. 55—86 kan siges at handle om det emne, der findes anført på titelbladet, optages s. 71—74 af en omtale af denne mand, hvis tilknytning til Åbenrå kun er Cypræus' ubekræftede oplysning om hans tilfangetagelse her.

S. 23 *Brev 1257 3/5*: Da Rig Br 2,1, 224.

S. 24 *Pantsættelsen*: Da Rig Br 2,1, 303. Marstrand hævder s. 77, at bisp Eskild af Slesvig ca. 1252 »maa have faaet« det gamle borganlæg Opnør stillet til rådighed for anlæg af en kirke«, men det er alt sammen konstruktioner, der står for forfatterens egen regning. — *Brev 1265 22/9*: Da Rig Br 2,1 494. Marstrand omtaler ikke dette brev, der beviser, at al tale om Åbenrå som særlig »bispeby« er fri konstruktion.

S. 26 *Skrden*: Jvf. note til s. 10. De almindelige bemærkninger om forholdet mellem den jyske landret og de særlige byretlige vedtægter er givet på grundlag af Stig Iuuls afsnit i *Flensborg Bys Historie* s. 21 ff., se desuden: Volquart Pauls: *Die Apenrader Skraa vom 1. Mai 1335* (HeimBl NSchl 1936, s.

196 f.) og Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Rethistorie*, 1947, s. 109 f.

S. 33 *Tolkning af § 20*: M. Pappenheim: *Die altdänischen Schutzgilden*, 1885, s. 255—256.

S. 35 *Skt. Knuds gilde*: Jvf. *Flensborg Bys Historie I* 1953, s. 69 f. (Johanne Skovgaard).

S. 38 *Det ældste gadenet*: Minoreret matrikelskort i 1:2000, udført af Direktoratet for Matrikelsvæsenet, Hugo Matthiessen: *Haderslev og Aabenraa. Gamle Gader og Gaarde*, 1925, s. 51 ff.

S. 44 *Skt. Nikolai*: Danmarks Kirker. Åbenrå amt, udg. af Nationalmuseet, 1959, s. 1673/13-1713/53.

S. 48 *Ramsherred og Jomfrugang*: Hugo Matthiessen: *Gamle Gader*, 1917, s. 116, 114, 153; *SJy StNavne IV*, s. 6, 3.

S. 49 *Skt. Jørgensgård*: I »Knud Snubbes testamente« (Sejdelin I, s. 12 f. Da Rig Br 2,2 389; Bjoldrup Sogns Historie, 1951-56, s. 399—401) omtales »hospitalerne« i Slesvig, Flensborg, Åbenrå og Ribe. Kort før findes Helligåndshuset i Ribe nævnt, og med »hospitalerne« må der da være ment Skt. Jørgensgårde. Ordet »spedalsk« er ligefrem afledet af »hospital«.

S. 50 *Hertug Valdemar 1340*: Citatet fra den lybske krønike, jvf. *SJy Hist II*, s. 38 (Jørgen Olrik). — *Breve 1360*: Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden IV, 1921—24, nr. 873, 888, 889.

S. 51 *Spiker*: Sejdelin I, s. 362.

S. 52 *Fortiget 1411 20/1*: Sejdelin I, s. 176 f. — *Brundlund, Kongslund*: *SJy StNavne IV*, s. 2, 245; 11. *SJy Årb.* 1944, s. 23.

S. 53 *Laurids Thura*: Den danske Vitruvius II, 1749, s. 224, jvf.

S. 54 *„ube-mødet 1421 og kejserdommen: Antislesvigholstenske Fragmenter 13. hefte, 1850, s. 96, 119; Sejdelin I, s. 288; grevernes modklage: smst. I, s. 295; Erik af Pommerns klage 1423 6/1: smst. I, s. 335—336, 354, 358, 359.*

S. 56 *Begivenheder i Åbenrås omegn: SJy MSkr. 1957, s. 133 f., 1949, s. 68, 1952, s. 56, N. Black Hansen i Hejmd 1948 27/12 og 1951 21/6; R. Hansen og W. Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig, 1904, s. 213. — Skrdens plattyske affattelse: Da gl Kbst Lovg I, s. 251 ff.*

S. 57 *Hinrich Rantzau: Urk-Samml Sch-H-L IV, s. 224; Erik Arup i Hlist Tidskr. 7. rk. IV, s. 374—378. — Gerhardsfejden: SJy Hist II, s. 186 (Vilh. la Cour). — Privilegiebekræftelserne: 1435 u. d.: Da gl Kbst Lovg I, s. 258, 1473 20/12 og 21/12: smst. s. 259 f.; 1480 18/8: smst. 261 f.; 1490 10/9, 1514 u. d.: smst. s. 262 ff. — Strid om græsning i Årup: Da gl Kbst Lovg I, s. 261 f., Urk-Samml Sch-H-L IV, s. 303 — Delingen 1490: Sejdelin I, s. 682, Repertorium Diplomaticum II, nr. 6763.*

S. 58 *Den plattyske oversættelse af Flensborg stadsret: Apenrader Stadt-Recht (Statutum Civitatis Apenradensis), trykt Corp Stat Slesv II, 1795, s. 355—410. — Fremmarchen 1523: SJy Hist II, s. 225 (Vilh. la Cour).*

S. 59 *Claus Esmarchs tekst 1607: BArk: Sager afl. fra Kiel CXIX. 6. 6. Her med et par korrekturer efter oversættelsen i SJy Årb. 1956, s. 100 f.*

S. 60 *Åbenrås indbyggerantal: R. Hansen og W. Jessen anf. værk, s. 284. — Første borgmester: Brev*

1425 31/1 i Repertorium Diplomaticum III, s. 344. Navneformen Tiden Kokkis er genetiv.

S. 61 *Intet uden kalk og sten: BArk, nr. 139a. — Ladegårdens vækst: R. Hansen og W. Jessen anf. værk s. 213, N. Black Hansen i Hejmd 1951 21/6, artiklen Hessel.*

S. 62 *Rise marked: SJy MSkr 1948, s. 134. — Gottorp toldregnskab: Da Mag 6. rk. VI, s. 370: Hinrick Beckemeyere to Apenra, 1 perd 2 sk. En omtale i Revals toldbøger for 1384 af Arnold Oppenrode, der indførte 22 pd. grote, kan vel næppe have tilknytning til Åbenrå.*

S. 63 *Klinkbjerg: SJy StNavne IV, s. 4; jvf. SJy Årb. 1923, s. 253. — Skomaggerskrden 1496: Da Mag 6. rk. VI, s. 1—14; jvf. Flensborg Bys Historie I, s. 120 f. (Helge Søgård).*

S. 65 *Marianerne i Flensborg: Flensborg Bys Historie I, s. 40 f. (N. K. Andersen). — Peder Smed og Asser Bonde: Udg. Svend Grundtvig, 1880, jvf. Flensborg Bys Historie I, s. 80. — Dialogus: Da Mag II, s. 91, jvf. Danske Atlas VII, s. 233.*

Tiden 1523-1660

Der henvises som regel ikke til almindeligt kendte oversigtsværker. Henvisningerne til Marstrand gælder udelukkende Claus Møllers krønike, der findes i oversættelse der. Ang. de forsk. håndskrifter, se Marstrand s. 96 ff.

S. 67 Til dette indledende oversigtskapitel er der i almindelighed ingen kildehenvisninger, men der henvises til de følgende kapitler. — *Pantsættelse: Z Sch-H Gesch 8. bd., 1878, s. 164 f. (Michelsen). — Drabanter: Amtsrsgsk 1538. — Privilegier: BArk, pergamenter.*

S. 72 *Branden 1576*: Marstrand, s. 100; SJy MSkr 1952, s. 58 (H. V. Gregersen). — *Branden 1610*: Smst. og Slesv Prov Eft II, 1862, s. 215 ff. (Fr. Fischer).

S. 73 *Hjælp til genopbygningen*: Smst. og BArk nr. 105a 1.

S. 75 *Forbud mod stråttækte huse*: Retsark. Tingb, bl. a. 1603 3/9, 1607 18/8, 1611 8/4 og 1619 16/8; BArk nr. 105a 2; GottArk B 10 og Amtsrsgsk 1649—50; LA Sch-H. Abt. 400 I nr. 132; Mich Saml nr. 148, s. 78 og 82; Marstrand s. 101.

S. 76 *Indkvartering*: Amtsrsgsk 1623; GottArk B 9. — *Wallensteins togt*: SJy Årb 1891, s. 264 ff. (P. Lauridsen). — *Kongelige rytteres plyndring*: GottArk B 9 I.

S. 78 *Wallensteins tropper*: SJy Årb 1891, s. 270 f. — *Skiftende indkvarteringer*: GottArk B 9. — *Det Friedland'ske regiment*: Wallenstein var hertug af Friedland.

S. 79 *Befæstning på Lindsnake*: GottArk B 8, læg 1; Mejers kort over Jørgensgård. — *Brundlund*: Amtsrsgsk 1628 og GottArk B. 9. — *Vagtbdl.*: GottArk B 8, læg 1. — *Brand*: Marstrand s. 101. — *Jens Hansen og rådmænd*: GottArk B 2, læg 3 og B 9 I.

S. 80 *Indkvartering 1639 og gott. milits*: Mich Saml nr. 148, s. 126; BArk Kæmnerrgsk 1640; Die Heimat 1928, s. 62 f.

S. 80—84 *Torstensson-krigen*: BArk nr. 213a 1; Kæmnerrgsk 1640—51; Mich Saml nr. 148, s. 127 ff.; Åb Ann s. 34.

S. 84 *Skatteudskrivning*: BArk nr. 213a og Byrgskb 1653—66.

S. 85 *Svenske tropper*: Åb Ann s. 34 og Kirkeb; jvf. Hejmd 12/7

1949 (N. Black Hansen). — *Diskretioner*: BArk Byrgsk 1653—66.

S. 86 *Hjælpehær*: Mich Saml nr. 148, s. 385; BArk Byrgsk. — *Fæstningsarbejder og beslaglæggelser*: BArk nr. 213a 1 og Mich Saml nr. 148, s. 136 ff.

S. 87 *Fred*: Kirkeb. — *Krigens tab*: GottArk B 14, læg 3. — *Amtmanden*: Se henvisninger i det flg. og M. Mackeprang (red.): Tønder gennem Tiderne, 1943—44, s. 89 f.

S. 88 *Sorte Hans*: L. Bobe: Slægten Ahlefeldts Historie I, 1912, bilag og henvisninger s. 61; BArk nr. 156; Mich Saml nr. 148, s. 197 ff. — *Een borgmester*: Det er ikke rigtigt, når Claus Møller i sin krønike (Marstrand s. 107) meddeler, at der på reformationstiden var to borgmestre. I amtsrsgsk 1535 nævnes udtrykkelig »dem borgemester«. Nis Stallknecht nævnes som borgmester i amtsrsgsk 1535 og 1539. — *Borgmestre*: SJy MSkr 1949, s. 146 ff. (Juhler). — *Rådmænd*: SJy MSkr 1950, s. 145 ff. (Juhler); BArk Kæmnerrgsk 1640—51 1653—66; GottArk B 2, læg 4, 1638 4/4; jvf. s. 162. — *Hans Becker*: SJy Årb 1947, s. 194 ff. (Black Hansen).

S. 89 *Rddet*: GottArk B 2, læg 2.

S. 90 *Borgerskab og borgerudvalg*: Retsark Tingb 1615 24/10; BArk nr. 259a, 1641 22/6; Byrgsk 1653—66. — *Kæmnere*: BArk Kæmnerrgsk 1640—51; nr. 258, 1642 31/12; Marstrand s. 114. — *Borgerskabs- og skødepenge*: BArk nr. 258, 1652 31/12. — *Borgmestervalg 1608*: SJy MSkr 1949, s. 147 (Juhler), BArk nr. 1a, fol. 24a.

S. 91 *Claus Esmarchs strid med Jørgen Skytte*: Se s. 128 og 167. —

Claus Esmarchs drab og processen mod Wulff Kalund: Mich Saml nr. 148, s. 171 ff; H. V. Gregersen: N. Heldvad, 1957, s. 99 ff.

S. 92 *Jens Lousens klage over Jens Hansen*: GottArk B 2, læg 1.

S. 94 *Borgmestervalg 1618*: B-Ark nr. 15a.

S. 94—96 *Claus Arup*: SJy M-Skr 1950, s. 63 (Juhler); BArk nr. 25a, brødereg; Mich Saml nr. 148, s. 39—51, 72; GottArk B 2, læg 2.

S. 96 *Jens Hansens styre*: Jvf. s. 111 og 113 f. — *Afsættelse*: GottArk B 2, læg 3.

S. 97 *Nye stridigheder*: GottArk B 2, læg 4—5.

S. 98 *Byskriver Lucas Tiedemand*: Kirkeb 1647 14/9. — *Jens Hansen*: SJy MSkr 1949, s. 148; SJy Årb 1947, s. 212 ff. (Black Hansen)

S. 99 *Byfoged Andreas Iversen*: SJy MSkr 1950, s. 63 (Juhler); Marstrand s. 114; GottArk B 2, læg 1. — *Hans Magnussen*: Marstrand s. 108, 114; SJy MSkr 1949, s. 148 (Juhler); BArk nr. 13b og e; 258; 259a; Byrgsk 1653—66.

S. 101 *De gamle skatter*: BArk Kæmnerrgsk 1640—51. — *Kontribution og plovtal*: Andresen: Gesch Tondern s. 142; GottArk B 14, læg 3.

S. 102 *Skattestrejke*: GottArk B 2, læg 4; LA Sch-H. Abt 400 I nr. 132. — *Krigskontributioner*: BArk Byrgsk 1653—66; jvf. s. 87. — *Indirekte afgifter*: GottArk B 2, læg 4; B 11, læg 1; B 14, læg 1; Amtsrsgsk; BArk nr. 6, 105a 1 og 150; LA Sch-H. Abt 400 I, nr. 132; Jürgens s. 43 f.

S. 103 *Byting*: GottArk B 5, læg 2, 1627; Retsark Tingb, bl. a.

1603, 1611, 1623, 1641. — *Sandemænd*: GottArk B 2, læg 1. — *24-mandsnævn*: Retsark Tingb 1610 7/5, 1623 13/4. — *12-mandsnævn*: Smst 1641 26/7. — *12-mandsed*: GottArk B 2 1, læg 5.

S. 104 *Straffedomme*: Amtsrsgsk 1538; Retsark Tingb. — *Tortur*: LA Regenburgs manuskript; Marstrand s. 117. — *Tyveri*: Retsark Tingb 1630 24/5. — *Henrettelse v. sværd*: Amtsrsgsk 1601, bødereg for Rise hrd. — *Bøder*: Amtsrsgsk og BArk nr. 25a, brødereg. — *Bøders fordeling*: Amtsrsgsk 1624 og BArk nr. 6.

S. 106 *Orfejde*: Retsark Aflev. Kiel C XIX nr. 2; jvf. Andresen: Gesch Tondern s. 119. — *Fredløs*: Retsark Tingb 1603 16/4. — *Håndspåbyggelse*: Smst 1618 9/11 — *Fjendskab*: Smst 1623 3/3. — *Anna Jørgensdatter*: GottArk B 2, læg 2; Amtsrsgsk; Retsark Tingb 1617 27/6; Mich Saml nr. 148, s. 57 ff.

S. 107 *Hans Hutfilter*: Retsark Tingb 1626 16/6; Mich Saml nr. 148, s. 85. — *Margrethe Kocks*: GottArk B 5, læg 7; Amtsrsgsk 1645; BArk Kæmnerrgsk 1640—51; Mich Saml nr. 148, s. 346; jvf. Åb Statskoles Elevforenings årsskrift 1940, s. 9 ff. (Johan Hvidtfeldt). — *Nabobødler*: Amtsrsgsk.

S. 108 *Åbenrd-bødler*: BArk nr. 21 og Kæmnerrgsk 1640—51; Kirkeb 1643 10/12 og 1648 1/7. — *Rettersted*: Mich Saml nr. 148, s. 172. — *Fiskeri*: Marstrand s. 109, Andresen: Gesch Tondern s. 61; BArk nr. 25a, brødereg 1620.

S. 109 *Øresundssejlad*: Tab Øresund 1497—1660. — *Sejlads på Gotland*: RA Gotlandske toldrgsk. — *På Norge*: BArk nr. 25a, brødereg 1613; kæmnerrgsk 1640—51. — *Skibsbygning*: Jvf. s. 72 (Peter Bå-

debygger 1610); Amtsrsgsk 1616, hvor en Oluf Skibsbbygger nævnes; BArk Kæmnerrgsk 1650, hvor oplyses, at bøssemageren ændrer »årstallet«, hvormed skibene brændes; se endv. GottArk B 11, læg 5, 1670 28/3.

S. 110 *Kornindførsel 1540*: Sejdelin II, s. 959. — *Skibskanal*: Jürgens s. 139. — *Skibbroen*: GottArk B 11, læg 5; BArk nr. 167a og Kæmnerrgsk. 1640—51; Mich Saml nr. 148, s. 249.

S. 111 *Stridigheder med Tønder*: Andresen: Gesch Tondern s. 192; Slesv Prov Eft II, s. 224; Jürgens s. 133; Z Sch-H Gesch bd. 39, s. 196; Tønder BArk, pergament 1621 28/2. — *Brotakster*: BArk nr. 167a.

S. 112 *Marie Magdalene marked*: RA T.K.I.A. Patenten 1525 ff. fol. 122. — *Torvedag*: BArk, pergament 1533 1/7. — *St. Galli marked*: GottArk B 11, læg 5. — *Eneret på handel*: Jürgens s. 78 f. — *Forprang og landhandel*: GottArk B 11, læg 5; BArk nr. 5c, e og f.

S. 113 *Hellevad-mølleren*: BArk nr. 25a, brødereg 1620.

S. 114 *Kreaturhandlere og peberdreng*: GottArk B 11, læg 5; BArk nr. 5c, e og f samt nr. 81; jvf. Jürgens s. 165 f. — *Handel i Kolstrup og Slotsgade*: GottArk B 14, læg 4; BArk nr. 6.

S. 115 *Fremmedes handel*: GottArk B 11, læg 5. — *Indbyrdes konkurrence*: Retsark Tingb 1622 8/7 og aflev. Kiel C XIX 6 nr. 4.

S. 116 *Kramvarer*: GottArk B 11, læg 5. — *Ringe handel*: Kendetegnende for Åbenrås ringe handel er iøvrigt den lave forpagtningsafgift for tolden, se s. 102. Af amts-

rgskr ses, at Åbenrå-købmændene ofte ikke har kunnet honorere kravene om vareleverancerne til slottet, der har handlet med haderslevske og flensborgske købmænd. — *Øl til landadel*: Marstrand s. 109; GottArk B 11, læg 1.

S. 117 *Wismar-øl*: Mich Saml nr. 148, s. 82. — *Varnæs*: BArk nr. 25a, brødereg 1632. — *Chr. Wendler*: GottArk B 11, læg 1. — *Brændevin og mjød*: BArk nr. 174b.

S. 118 *Skrædderne*: BArk nr. 6.

S. 119 *Lavsordning*: SJy Hist. II, s. 428 og III, s. 93; Hedemann-Heespen: Neuzeit s. 200 ff.; Andresen: Gesch Tondern s. 215.

S. 120 *Årsmarked*: Amtsrsgsk 1612. — *Lavenes genindførelse*: GottArk B 11, læg 1; BArk nr. 178.

S. 121—24 *Skomaggerskrd*: BArk nr. 179.

S. 124 *30 mestre*: GottArk B 11, læg 1.

S. 125 *Udenbys salg, Sønderborg-Ærøskøbing*: BArk nr. 179. — *Haderslev*: GottArk B 11, læg 1; Olav Christensen; Haderslev bys håndværk 1957, s. 24.

S. 126 *Bagerne*: BArk nr. 6; Amtsrsgsk 1623. — *Barber*: GottArk B 11, læg 1; BArk nr. 25a, brødereg 1610. — *Pottemager*: GottArk B 11, læg 1; Amtsrsgsk 1649/50; BArk nr. 25a, brødereg 1610, 1613, 1620.

S. 127 *Farver*: GottArk B 11, læg 1; Amtsrsgsk 1619; BArk Kæmnerrgsk 1640. Sidstnævnte steder nævnes en Jørgen Farver. — *Slotsgade*: BArk nr. 6, supplik 1624, punkt 5. *Teglværk*: Amtsrsgsk; BArk nr. 259a; Mich Saml nr. 148, s. 171 ff.; Marstrand s. 113.

S. 128 *Møller*: Marstrand s. 114 117; Åb Ann s. 19; GottArk B 12 I, læg 1; B 13; B 24 I, læg 1 (jordebog 1609). 1535 var indtægterne af Slotsmøllen betydeligt større, ialt 1 læst 7 ørter rug og 3 læster 5 ørter byg (amtsrgsk).

S. 129 *Stampemølle*: d. e. Farversmølle: Marstrand s. 112; Amtsrsgskr. — *Humle*: Marstrand s. 109; Mejers Kort; Amtsrsgskr; BArk Kæmnerrgsk 1649, 1650 og nr. 179, 1641 7/8.

S. 129—132 *Græsningsrettigheder og strid*: Fink s. 59 ff. og der anførte kildehenvisninger samt Mich Saml nr. 148, s. 73.

S. 132 *Særløkker*: GottArk B 24, I, læg 1 (jordebog 1609); Amtsrsgskr.

S. 133 *Jørgensgård*: GottArk B 6, læg 6—7; B 24 I, læg 1 (jordebog 1609); Mich Saml nr. 148, s. 163. — *Kolstrup-bøl*: GottArk B 24 I, læg 1 (jordebog 1609); BArk nr. 138.

S. 134 *Brundlund*: Amtsrsgskr 1623, 1631; se iøvrigt s. 142. — *Sønderskov*: GottArk B 4, læg 1. — *Vilkårsbrev*: GottArk B 4, læg 1; BArk nr. 138.

S. 135 *Stavnsret*: GottArk B 9, læg 1; BArk nr. 6 og 220a; Mich Saml nr. 148, s. 437.

S. 136 *Indhegninger*: Mich Saml nr. 148, s. 399 ff.; Marstrand s. 114; GottArk B 4, læg 1; B 13, læg 13.

S. 137 *Svinehold*: Amtsrsgskr; Tingb 1641 11/1; Mich Saml nr. 148, s. 83 f. og 389. — *Areal og kornavl*: GottArk B 24 I, læg 1 (jordebog 1609); Amtsrsgskr; Mejers Kort.

S. 138 *Kvægbrug*: Amtsrsgskr;

GottArk B 6, læg 1; B 14, læg 2. I Benedikt Pogwisch' inventarium for Brundlund ladegård 1523 23/4 (RA Slesv-holst rgskr) anføres en besætning på 22 køer, 1 tyr, 17 stk. ungkreaturer, 4 svin og 10 gæs.

S. 140 *Førtæring*: Amtsrsgskr.

S. 141 *Ladegårdsbygninger*: Amtsrsgskr; Mich Saml nr. 148, s. 173.

S. 142 *Avlingshoveri*: GottArk B 13, læg 30. — *Afløsning*: GottArk B 4, læg 1; B 6, læg 1; LA Sch-H Abt 7, nr. 1469. — *Forpagtning*: Amtsrsgskr 1645/46 og 1649/50. — *Sorte Hans*: Jvf. s. 88 f. og 152; Marstrand s. 101 f. — *Fæstegods*: GottArk B 24 I, læg 1 (jordebog 1609).

S. 143 *Ladegårdsdriften*: Amtsrsgskr; GottArk B 24 I, læg 1 (jordebog 1609). — *Forpagtning*: GottArk B 6, læg 6. — *Avlingshoveriets afløsning*: LA Sch-H Abt 7, nr. 1469. — *Marianere*: Marstrand s. 102.

S. 144 *Kirkemøde*: RA T.K.I.A. Patenten 1538, fol 83 f.; Z Sch-H Gesch bd. 70/71, s. 201 (W Jensen). — *Provst*: Archiv für Sippenforschung 12. årg., 1935, s. 19 f. (Achelis); Quell Forsch bd. 14, s. 316 f. — *P. Generanus*: SJy MSkr 1957, s. 49 ff. (H. V. Gregersen); Grønning s. 142 ff.

S. 145 *Kirkesprog*: SJy Årb 1947, s. 204, note 16 (Black Hansen). — *Kantor*: GottArk B 3, læg 2. — *Præster*: Arends.

S. 146 *Johs. Generanus*: Åb Ann, s. 5 ff. — *Visitats 1594*: Smst. s. 16. — *Kirkeordinans*: Åb PræArk. — *Hübschmann*: SJy Årb 1947, s. 192 ff. (N. Black Hansen); Kirkeb 1631 ff.

S. 148 *Uddannelse og afstamning*: Arends og Marstrand s. 104, 121 f. — *Slægtskab*: Smst. Der ses bort fra E. Hollænder, der kun var præst et par måneder 1625 og derfor måske ikke nåede at blive gift med Johs. Generanus' enke.

S. 149 *Præstevalg*: BARK nr. 230. — *Diakon*: Marstrand s. 104.

S. 149—152 *Præsteløn*: GottArk B 24 I, læg 1 (jordebog 1609); B 3, læg 2; SJy Årb 1947, s. 196 (Black Hansen).

S. 152 *Brandorp*: BARK nr. 230. — *St. Jørgens kapel*: Jvf. s. 143; Da Kirk Åb s. 54 f. — *Prædikestol m. v.*: Smst. s. 40, 42; Marstrand s. 102. — *Orgel*: Åb Ann s. 16 f.

S. 153 *Klokke*: Smst s. 14. — *Brand*: Marstrand s. 117; GottArk B 10. — *Udvidelse*: Da Kirk Åb s. 44; Mich Saml nr. 148, s. 85. — *Prædikestol*: Da Kirk Åb s. 40.

S. 154 *Altertavle*: Smst s. 32. — *Klokkespir*: GottArk B 8, læg 1; B-ARK Kæmnergsk 1640—51; Kirkeb 1651 3/8. — *Gravminder*: Da Kirk Åb s. 48 ff.

S. 156 *Herman*: Marstrand s. 104. — *Hr. Louwe*: Et indicium for, at hr. Louwe var den første diakon, er det forhold, at der ikke ved reformationen blev udlagt jord til diakonen til opførelse af en ny bolig. Han havde i forvejen sin gamle marianerbolig ved kirken; jvf. Marstrand s. 102 f. — *Skolevæsenets organisering*: H. V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957, s. 12; SJy MSkr 1957, s. 58 f. — *Hinrik Martensen*: BARK nr. 239b.

S. 157 *Reformer*: BARK nr. 239 b.

S. 158 *Danckwerth*: Marstrand s. 112.

S. 159 *Wendler*: Schr Sch-H Kirch Gesch 2 rk, 4. bd., s. 109 (Schubert). — *Olufsen*: BARK nr. 238a. — *Stedfortræder*: Mich Saml nr. 148, s. 67, hvor en latinsk skolemester Ot nævnes 1639; Marstrand s. 104, sp. 2, note 1, hvor en medhjælper Jürgen nævnes 1630. — *Meerkatz*: SJy Årb 1947, s. 202 (Black Hansen): Åb Ann s. 37.

S. 160—161 *Skoleinstruksen 1658*: Instruksen trykt i Z Sch-H Gesch bd. 65, 1937, s. 249 ff.

S. 162 *Hans Magnussen*: Marstrand s. 108. — *Rødmænds skrivefærdighed*: GottArk B 2, læg 4. — *Studenter*: Achelis' studentermatrikel i LA.

S. 163 *Sindssyg*: SJy Årb 1947, s. 210 (Black Hansen). — *Fattigfoged*: BARK Byrgsk 1653—66. — *Brødbagning*: BARK nr. 6 (suppl. til hertugen 1624, punkt 6). — *Fattigstiftelser*: Ries Alt Ap s. 13; Trap s. 402; Marstrand s. 112; GottArk B 3, læg 4.

S. 164 *Pest 1582*: Marstrand s. 103; SJy MSkr 1952, s. 58 (H. V. Gregersen). — *1629*: Marstrand s. 103, 107. — *Rise*: Mich Saml nr. 148, s. 82. — *Tyfus*: SJy Årb 1947, s. 200 f. (Black Hansen); Kirkeb døde august 1653—februar 1654. — *Schramsfull*: Smst. 1654 28/2. — *Pest i 1650'erne*: Aksel Lassen: Skæbnåret 1659, 1959, s. 33.

S. 165 *7 læs*: BARK Byrgsk 1653—66. — *Kilegård*: Kirkeb. — *Hans Nissen*: Kirkeb døde 1647 13/9. — *Barberer*: Die Heimat 1951, s. 37 ff. (M. Rasch); Mich Saml nr. 148, s. 352 f.; BARK nr. 25a, brødereg. 1610 og 1613.

S. 166 *Barberens hus*: BARK nr. 25a, brødereg 1632, 1647, 1648. — *Apoteker*: GottArk B 11, læg 6.

- S. 167 Jurisdiktionsændring:** Mich Saml nr. 148, s. 171 ff. — *Befolkningstal:* Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, 1959, s. 33 og Bark Kæmnerrgsk 1640, hvoraf det af et mandtal for midsommernøgden og juleskatten fremgår, at der var op imod 300 husstande i byen, hvoraf de 85 var inderster, der boede til leje hos andre. Der kan vel på den tid regnes med 5—6 personer pr. husstand. — *Gadenettet: Mejers Kort;* jvf. s. 69. — *Ramsherred og Kilegdrd:* SJy Årb 1955, s. 2 (S. Skov); Kirkeb døde 1659.
- S. 168 Slagbomme:** GottArk B 8. læg 1; B 9 1627 22/9.
- S. 168—169 Byens huse:** SJy Årb 1955, s. 1 ff. (S. Skov).
- S. 171 Fæstning:** SJy Årb 1944, s. 24 f. (Jørgen Paulsen). — *Vestre runddel:* Marstrand s. 117. — *Restaureringer:* Amtsrsgskr 1589, 1592, 1597, 1598 og 1605.
- S. 172 Peter de Castella:** Amtsrsgsk 1602. Af amtsrsgskr 1604 og 1605 fremgår iøvrigt, at en Greiger de Castella eller Greger Peters, givet Peter de Castellas søn, har udført reparationsarbejder på slottet; GottArk B 14, læg 2, 1605 24/7. — *Gadendorp:* Marstrand s. 105. — *Udseende:* SJy Årb 1944, s. 24 f. og 38 ff. Jørgen Paulsen).
- S. 174 Jacob Arnoldt:** Amtsrsgsk 1652—53 og 1653—54; Marstrand s. 113. — *Kornhjælme:* Retsark Tingb 1619 16/8. — *Pindehegn:* Mich Saml nr. 148, s. 390. — *Brolægning:* Smst s. 80 og 83. — *Renlighed på gaderne:* Amtsrsgsk 1622; Mich Saml nr. 148, s. 360; Bark nr. 25a (brødereg 1616).
- S. 175 Ærinde:** Smst 1632. — *Brønde:* Bark Kæmnerrgsk 1640 og 1647. — *Inderster:* Bark Kæmnerrgsk 1640, mandtal over midsommernøgden og juleskat. — *Adelig:* GottArk B 6, læg 2, 1594 7/1. — *Navne:* Bark nr. 1a og 261c (plovskattereg 1625 og 1640).
- S. 176 Sprog:** Retsark Tingb 1613, 1616, 1626 og 1641; Mich Saml nr. 148, s. 83; SJy Årb 1947, s. 195 f. (note 4). 204 f. (note 16). (Black Hansen).
- S. 176—177 Politivedtægter:** B-Ark nr. 1a.
- S. 177 Spektakler:** Bark nr. 25a, brødereg; Amtsrsgsk.
- S. 178 Arnkiel-sønnerne:** GottArk B 5, læg 2; Amtsrsgsk 1613; SJy MSkr 1948, s. 164 (H. V. Gregeresen). — *Fuld i kirke:* Kirkeb 1640 22/1.
- S. 179 Hübschmann:** SJy Årb 1947, s. 208 (Black Hansen). — *Jens Lousen:* Mich Saml nr. 148, s. 80; Amtsrsgsk 1613. — *Lejermødsbøder:* Amtsrsgskr; Bark nr. 25a, brødereg. — *Bod:* SJy Årb 1947, bl. a. s. 217 f. (Black Hansen).
- S. 180 Hans Strdgdrd:** Bark nr. 25a, brødereg 1610. — *Nis Hygendahl:* Retsark Tingb 1611 24/1. — *Andreas Raben:* Amtsrsgsk 1615. — *Bordel:* Mich Saml nr. 148, s. 75; Ries Alt Ap s. 30. — *Rangforordning:* Marstrand s. 107; Bark nr. 25a, brødereg 1620; Amtsrsgsk 1616.
- S. 181 Stolestadereg:** Åb Præ-Ark H3; Bark nr. 25a, brødereg 1618; Amtsrsgsk 1611, 1618. — *Begravelse:* Ries Alt Ap s. 19 ff.; Bark nr. 239b, skoleinstruks 1635; Kirkeb bl. a. døde 1643 25/1, 1653 1/10, 1654 4/7, 1659 5/8.
- S. 182 Kirkegangskoner:** GottArk B 3, læg 2. — *Oplivende stunder:* LA Sch-H Abt 400 I nr. 132; Mich Saml nr. 148, s. 361.

S. 183 *Hertugbesøg 1581*: Andresen: *Gesch Tondern* s. 47. — 1594: *Amtsrgsk 1594*.

S. 184 *Hertugbesøg 1601*: Smst. 1601.

Tiden 1660-1720

S. 185 *Hyldningen 1661*: Åb Ann s. 38 f. — *Hans Blome*: Hans navn savnes i Marstrands fortegnelse over amtmænd. Oplysningerne om ham i Danmarks Adels Årbog holder ikke stik. — *Sebastian Stahl*: Jon. Smith: Slesv Amtsforvaltere.

S. 186 *Hedemann-Heespen*: *Neuzeit*, s. 790.

S. 187 *A. D. Jørgensen*: I *Bricka*: Dansk Biografisk Lexicon. — »meissnisk«: I Ries Alt Ap, der udkom i 1914, har forf. læst »masurisch«, en fejl, der går igen hos Carsten Petersen: *Slesvigske Præster*. — *Hans Magnussens død*: *GottArk B I Åb* (1). — *Niendahl*: *GottArk B I Åb* (1); *Bark* nr. 243b.

S. 188 *Forordning af 1664 19/2*: Trykt Corp Stat Slesv II, s. 433; jvf. *SJy Årb 1923*, s. 116 (Th. Ries). — *Forordning af 1665 8/9*: Trykt Corp Stat Slesv II, s. 434.

S. 189 *Deputeretkollegiets oprettelse*: *Bark* nr. 15a—h.

S. 190 *Kontributionen*: *Bark* nr. 15c—h; *GottArk B 14 I 4*. — *Ploutalsreduktionen*: *Bark* nr. 8 119a. — *Skibbroen*: *Bark* nr. 58,2; *Mich Saml* 148, 3, s. 88 ff., 93, 188—189.

S. 192 *Arnkiel*: *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig-Holstein I*, 1833, s. 410-412. — *Karsten Haggensen*: LA Jon. Smith: Slesv herredsfogeder; RA Conrad Reventlows *PrivArk*: Breve fra Karsten Haggensen.

S. 194 *Peter Taysen*: RA Reunionsprotokol 28; T.K.I.A.D. 58 II.

S. 195 *Arnkiel og Stichelius*: *Bark* nr. 243b; fattigstiftelsens regnskabsbog. — *Forordning af 1685 1/8*: *Bark* nr. 154a. — *Hübschmann*: *SJy Årb 1947*, s. 192—219 (N. Black Hansen); *HeimBl NSchl 1940*, s. 3—6 (H. Grønning).

S. 196 *Arnkiels kaldelse*: *Gott Ark B 2 12*. — *Arnkiels arbejde for konfirmationen*: *Christliche Confirmation der Catechumenen*, forordet og fl. steder; iøvrigt i *Dansk Biografisk Leksikon* (Vilh. la Cour); *Johs. Moller*: *Cimbria Literata I*, 1744, s. 22—24; *HeimBl NSchl* (1940, s. 3 f.) (H. Grønning).

S. 198 *Sønnens ddb*: Åb *Præ-Ark Kirkeb 1681 10/2*. — *Striden om kirkesmøgen*: *GottArk B 2 13*; *Mich Saml* nr. 148, 10, s. 370—373, 380—384; 12, s. 428—435; *Bark* nr. 76d, 243b.

S. 200 *Chr. G. Koch*: *Johs. Moller*: *Cimbria Literata II*, s. 426—428; Carsten Petersen: *Slesvigske Præster*, s. 94, 97, 108. — *Den klæbende syge*: *GottArk B 3, II 7*.

S. 201 *Kochs strid med borgmester og rdd*: *GottArk B 3, II* (2).

S. 203 *Diakonens dans*: *Mich Saml* nr. 148,4, s. 100.

S. 204 *Skolens misrøgt*: *Mich Saml* nr. 148,3, 148,4, s. 102, 105; *Bark* nr. 239e.

S. 205 *Brandkatastroferne*: LA C II 1 205; *GottArk B 10*; Marstrand (Bykrøniken); *Mich Saml* nr. 148,1, s. 8; 148,7, s. 233—246.

S. 208 *Forordningen af 1681 11/2*: Trykt Corp Stat Slesv II, s. 435—437.

S. 209 *Skattefrihed for brandlidte*: *Bark* nr. 105a-d, 120a; RA

Rtk Tyske forestillinger 1713—14, nr. 85.

S. 210 *Provstestalden*: GottArk B 10; Mich Saml nr. 148,4, s. 114—116.

S. 212 *Drabssag*: Mich Saml nr. 148,3, s. 63 ff. — *»Ildmennesket«*: Mich Saml 148,4, s. 101; Corp Stat Slesv II, s. 437 (forordning af 1701 22/9).

S. 213 *Slagbommene*: Mich Saml nr. 148,3, s. 93. — *Pest*: Mich Saml nr. 148,4, s. 113, 115, 117.

S. 214 *Rangsyge*: Mich Saml nr. 148,4. — *Nettelbeck*: Mich Saml nr. 148,4.

S. 216 *Håndværkere*: BArk nr. 179; Kgl Bibl Ledreborg 194 fol.; Mich Saml nr. 148,4, s. 109.

S. 217 *Lavenes ophævelse*: BArk nr. 177.

S. 218 *Felberedernes strid*: Mich Saml nr. 148,4, s. 104. — *Fødevarerkontrol*: Mich Saml nr. 148,3, s. 93—94. — *Slagtningsmonopolet*: GottArk B 11 I 1; Mich Saml nr. 148,3, s. 91.

S. 219 *Forordningen af 28/3 1670*: Trykt Corp Stat Slesv II; jvf. Åb Søf Hist, s. 7—9. — *Skibbroens reparation*: RetsArk, Tingb 1682 23/6; Mich Saml nr. 148,3, s. 92-93. — *Markeder*: BArk nr. 169; RA Rtk Ty afd B, 196 I: Rtk Kontorer for Slesvig A-M.

S. 220 *Forprang*: BArk nr. 81; RA Rtk Kontorer for Slesvig A-M; BArk nr. 174, 171 a-b; RA Rtk Ty afd B 109 Åb.

S. 221 *Smugleri*: SJy MSkr 1953, s. 105—107 (H. V. Gregersen).

S. 222 *Øl- og brændevinskoncessionen*: GottArk 11 I 1. Mich Saml nr. 148,4, s. 103.

S. 223 *Barberer*: Die Heimat 1951, s. 37 ff. (Max Rasch); GottArk 11 I 1; LA C. II, 1 168. — *Apo-teker*: HeimBl NSch 1936, s. 129 (Th. O. Achelis); BArk nr. 84. — *Skarpretter*: Mich Saml nr. 3, s. 64, 87 f.; Die Heimat 1951, s. 37 ff. (Rasch).

S. 224 *Jørgensgård*: Mich Saml nr. 148,5, s. 164. 6, s. 195; BArk nr. 138.

S. 225 *Sønderskov*: BArk nr. 140a; RA GottArk B 6 I 1. — *Günderoth i sagnet*: Fr. Fischer: Slesvigske Folkesagn, 4. udg., 1929, s. 395—402 giver under påvirkning af den senere Günderoth-stiftelse det oprindelige sagn en anden drejning; smlgn. H. Philippsen: Alt-Schleswig II, s. 152, hvor Günderoth kaldes »ein exzentrischer Herr« med allehånde anstødelige tilbøjeligheder og lidenskaber. — *Bestiktelser*: BArk nr. 259a.

S. 226 *Skibs fart*: SJy Årb 1949, s. 55—91 (H. V. Gregersen) med der anført litteratur og kildemateriale, først og fremmest de årlige licentoldregnskaber fra Åbenrå amtsregnskaber.

S. 227 *Trafikken på Gotland*: Gunnar Kellgren: Gotland 1690—1720, 1942, s. 151, 154.

S. 230 *Saltoktrojen*: Mich Saml nr. 148,5, s. 160 ff.; utrykt manuskript om emnet af H. V. Gregersen med der anført kildemateriale.

S. 232 *Krigsskatter 1689 og 1700*: BArk nr. 119b. — *Indkvarteringen 1708*: Mich Saml nr. 148. 4, s. 140 f.

S. 233 *Krigens vilkår*: Mich Saml, heftet 1713, s. 1 ff.; Åb Søf Hist s. 10—12, 13—14.

S. 234 *Owe Fr. Rolfsen*: Gott

Ark B I (Åb) 1. — *Forordningen af 1706 10/8*: BArk nr. 15a.

S. 236 *Svenskere bliver borgere*: BArk nr. 11; *Die Heimat* 1928, s. 66—67 (Th. O. Achelis). — *Kgl. konfiskation af indtægterne*: Gott Ark A 1a 7.

S. 237 *Krigs- og formueskatterne*: BArk nr. 120a.

S. 238 *Kopskatten*: BArk nr. 125a. — *Byens gæld 1717*: BArk nr. 255c. — *Lohemanns eksekution*: BArk nr. 119b.

Billedfortegnelse

De fire gamle forbindelsesveje. Udsnit af Johs. Mejers kort over Åbenrå amt. 1640. Kgl Bibl, Ny kgl Saml, fol 2074	7
Udsnit af matrikelskort over Åbenrå. Stadsingeniørens kontor	9
Brundlund ladegårdsmarker. Johs. Mejers kort over Åbenrå amt. 1640. Kgl Bibl, Ny kgl Saml, fol. 2074	16
Åbenrå bys latinske skrå af 1. maj 1335. LA	32
Plan over Åbenrå med angivelse af 2-meter højdekurven. Stadsingeniørens kontor	39
Luftfoto af den indre by, set fra øst. Kvarteret omkring den allerede i den ældre middelalder forsvundne Skt. Knuds kirke. Luftfoto Nowico	43
Grundplan af Skt. Nikolai kirke. Opmålt af C. Dose 1755. Originaltegningen synes at være gået tabt, fotokopier i NatMus og LA ..	45
Alterkalk i Skt. Nikolai kirke. Fot. NatMus	46
Luftfoto af den indre by, set fra øst. Kvarteret omkring Skt. Nikolai kirke, nord for den gamle stadsgrav. Luftfoto Nowico ..	47
Udsnit af Johs. Mejers kort over Jørgensgård. 1640. Kgl Bibl, Ny kgl Saml, fol. 2074	51
Kælder med middelalderlige hvælvinger under Brundlunds nordvestre tårn. Fot. NatMus	53
Situationsplan over Brundlund slotsholm, udarbejdet 1738 af kgl. landbygningsmester O. J. Müller. Farvelagt tegning i RA	55
Åbenrås segl 1421, RA. Se iøvrigt P. B. Grandjean: Slesvigske købstæders og herreders segl, 1953, s. 13	61
Johs. Mejers kort over Åbenrå by. 1640. Kgl Bibl, Ny kgl Saml, fol. 2074	69
Borgmester Hans Magnussens (Mangenssens), rådmændenes og firemandsudvalgets underskrifter fra byregnskabet 1659. LA	89
Åbenrås segl 1659, LA, jfr. ovenfor	93
Amtsforvalter Joachim Danckwerth. Maleri i Skt. Nikolai kirke. Fot. NatMus	98
Amtsforvalter Joachim Danckwerths hustru Clara, f. Luth. Maleri i Skt. Nikolai kirke. Fot. NatMus	99
Titelblad på Åbenrås tingbog 1613. LA	105
Johs. Mejers kort over Kolstrup. 1641. Kgl Bibl, Ny kgl Saml, fol. 2074	112
Bindingsværksgavl i Storegade 11. S. Skov i SJy Årb 1955, s. 8	119

Slotsmøllen set fra sydvest. Fot. NatMus	129
Prædikestol i Skt. Nikolai kirke. Fot. NatMus	150
Grotesk figur på Skt. Nikolai kirkes prædikestol. 1565. Fot. NatMus	151
Topfeltet på Skt. Nikolai kirkes altertavle. 1642. Fot. NatMus	152
Storfeltet på Skt. Nikolai kirkes altertavle. 1642. Fot. NatMus	153
Udskåret englehoved på Skt. Nikolai kirkes altertavle. 1642. Fot. NatMus	155
Bulhus. Bagbygning til Storegade 11. Fot. NatMus	169
Grundplan af Mutter Stallboms hus, Storegade 2. Opmålt af arkitekt H. H. Elmquist 1936. NatMus	170
Brundlund slot, som det må have set ud efter ombygningerne 1605 og 1652-53. Udsnit af maleri af H. H. Eegberg 1750. NatMus	171
Brundlund slot. Facader, snit og grundplaner. Fra Thura: Den danske Vitruvius. 1749	173
Adolph Hans von Holsten, amtmand over Åbenrå amt 1677—79. Maleri på Langesø	193
Delvist bevaret bulhus i Slotsgade 9. S. Skov i SJy Årb 1955, s. 6 ..	206
Bindingsværkshus fra ca. 1700, eddikebryggeri, Nybro 14. S. Skov i SJy Årb 1955, s. 10	207
Slotsgade. Gavlhuse med karnapper opført efter den store brand 1707. Fot. NatMus	209
Gårdparti med udvendige trappeopgange og bulluskonstruktion i Vestergade 5. Fot. NatMus	215
Oblatæske i Hjordkær kirke, fremstillet 1704 af guldsmed Asmus Christoffersen, Åbenrå. Fot. NatMus	217
Grundmuret gavllhus med karnap på hjørnet af Nygade og Jomfru- gangen. S. Skov i SJy Årb, s. 16	233

INDHOLD

Middelalderen

Af H. V. Gregersen

Beliggenhed og ældste bebyggelse	5-9
Beliggenhed 5, Forbindelsesveje 6, Det ældste Åbenrå 8.	
Opnør og Opnør-problemet	10-20
Opnør i historien 10, Hvad betyder navnene Opnør og Åbenrå? 11, Ældre stednavnetolkninger 12, Tidligere forsøg på en lokalisering af Opnør 12, Hvor lå Opnør? 14	
Begivenheder i og omkring Åbenrå indtil 1335	20-25
De ældste tider 20, Åbenrå bliver købstad 21, I hertugernes vold 23.	
Åbenrå bys skrå	20-37
Skråens stilling i forhold til retsvæsenet i almindelighed 26, Græsningsrettighederne 27, Kongens strandkøbing 29, Retsvæsenet 33, Gildevæsenet 35, Handelslivet i 1300-årene 36, Forholdet til Slesvigs biskop 36, Vidnesbyrd om sproget i 1300-årene 37.	
Middelalderbyens grundplan, dens vigtigste bygninger og institutioner	37-50
Grundplan 38, Borg og stadsgrav 38, Skt. Knuds kirke 41, Efter katastrofen 1247 42, Skt. Nikolai 44, Byens territorium nord for stadsgraven 47, Skt. Jørgens gård 48	
Åbenrå fra 1335 til 1523	50-59
Valdemar Atterdags tid 50, Dronning Margrethe 52, Brundlund slot 52, Erik af Pommern og hans kamp med holstenerne 54, Tyskhedens fremtrængen under Adolf 8. 56, Begivenhederne i 1523 58.	
Ved udgangen af middelalderen	59-66
Købstaden som kommune 59, Landbrug og kvægavl 60, Ladegårdens vækst 61, Fiskeri 62, Søfart og handel 62, Håndværk 62, Skomagernes lav 63, Kirken 64, Kirkens fald 65.	

Tiden 1523 til 1660

Af Peter Kr. Iversen

Onde tider	67-72
Den røde hane galer	72-75
De store brandkatastrofer 72, Hjælp til genopbygningen 73, Foranstaltninger mod nye brandkatastrofer 75.	

Krig og besættelse	76-87
Kejser-krigen 76, Torstensson-krigen 80, Karl Gustav-krigene 84.	
Byens styre og øvrighed	87-108
Claus Esmarch 90, Borgmester Jens Lousen og rådmænd Jens Hansen 92, Borgmester Jens Hansens opgør med byfoged Claus Årup 94, Borgmester Jens Hansens styre og afsættelse 96, Nye Stridigheder 97, borgmester Hans Magnussen 99, Skatter og afgifter 101, Byting og retspleje 103, Hekseprocesser 106, Skarpretter og rettersted 107.	
Søfart og handel	108-117
Fiskeriet i tilbagegang 108, Sejlads på fremmede havne 109, Skibbroen 110, Stridigheder med Tønder 111, Årsmarkeder og torvedag 112, Landhandel og forprang 112, Borgmester Jens Hansens strid med landkøbmændene 113, Handel i Kolstrup og Slotsgade 114, Fremmede købmænds handel i byen 115, Åbenråske købmænds indbyrdes konkurrence 115, Øl- og vinhandel 116.	
Håndværk	117-127
Lavsvælde 118, Lavsvæsenets midlertidige ophævelse 120, Lavene genindføres 120, Den nye skomaggerskrå 121, Salg af skotøj udenbys 124, Bagerne 125, Andre håndværk 126.	
Andre erhverv	127-129
Teglværk 127, Møller 128, Humledyrkning 129.	
Borgernes landbrug	129-137
Græsningsrettighederne og strid med nabobyerne 129, »Krigen« mod Brunde-bønderne 131, Særløkker på amtsgrund 132, Forpagtningen af ladegårdsjordene 132, Vilkårsbrevet 1639 134, Stavnsret 135, Indhegninger i Sønderkov 136, Svinehold 137.	
De hertugelige ladegårde	137-143
Brundlund ladegård 137, Kvægbrug 138, Fortæring på Brundlund 140, Ladegårdsbygningerne 141, Skt. Jørgensgård 142.	
Kirkelige forhold	143-155
Reformationen 143, Peter og Johannes Generanus 144, Provst Georg Hübschmann 146, Præsternes uddannelse og afstamning 148, Præstevalg 149, Præsternes løn 149, Guds hus 152.	

Skolevæsen	155-162
Georg Hübschmanns reformer 157, Strid med hertug og amtmand 158, Skoleinstruksen 1658 160, Skolegangens resultater 161.	
De fattige og syge	162-166
Fattigforsorgen 162, Pest og andre epidemier 164, Barberer og kirurger 165, Byens første apoteker 166.	
Bybillede, befolkning og dagligt liv	167-184
Byens grænse flyttes mod syd 167, Byen vokser 167, Byens huse 168, Brundlund slot 171, Stadshygijne 174, Befolkningens sociale og nationale sammensætning 175, Umådeholdent drikkeri 176, Slagsmål og optøjer 177, Det vanskelige 6. bud 179, Honnet ambition 180, Begravelse 181, Dåb og kirkegangskoner 182, Oplivende stunder 182, Fyrstebesøg 183.	

Tiden 1660 til 1720

Af H. V. Gregersen

En ny tid bliver til	185-191
Nye mænd 185, Bytinget ophører 187, Deputeretkollegiet oprettes 189, Reduktion af plovtallet 190.	
Under striden mellem konge og hertug	191-216
Sekvæstrationen 191, Okkupationen 193, Retroenhedens præster 195, Trogillus Arnkiel 196, Dr. Christian Gottlieb Koch 200, Provst og diakon i strid 203, Skolens misrøgt 204, De sidste store brandkatastrofer 205, Striden om provstestaldens stråtag 210, For byens høje ret 211.	
Byens næring	216-231
Håndværkerne 216, Skibsbyggeri 218, Årets markeder 219, Forprang 220, Smugleri 221, Øl- og brændevinskoncessionen 222, Privilegerede erhverv 223, Landbrug 224, Skænk og gaver 225, Skibsfart 226, Saltoktrojen 230.	
Åbenrå under den store nordiske krig	232-239
Krigen truer 232, Krig og besættelse 233, De svenske krigsfanger 235, Krigens tyngde 236, Inkorporationen 238.	
Noter og henvisninger	240-254
Billedfortegnelse	255-256

**HEJMDALS BOGTRYKKERI
AABENRAA**